

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В. М. Корецького**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

КУРАЧИК ТАРАС ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 340.12:342.7:342.78(477)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА
ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО
СТАНУ**

081 – «Право»

08 – «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів супроводжується посиланнями на відповідні джерела.

_____ Т.В. Курачик

Науковий керівник:

ПАРХОМЕНКО Наталія Миколаївна, доктор юридичних наук, професор

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Курачик Т. В. Теоретико-правові засади обмеження прав людини та громадянина в умовах дії правового режиму воєнного стану. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України. – Київ, 2026.

Дисертацію присвячено комплексному теоретико-правовому та міжнародно-правовому дослідженню обмеження прав людини в умовах дії правового режиму воєнного стану. У роботі обґрунтовано концепцію «контрольованого винятку» як цілісну модель, що дозволяє державі ефективно реагувати на надзвичайні загрози, дотримуючись верховенства права і не допускаючи перетворення тимчасових обмежень на сталу складову правопорядку.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що для України проблема обмеження прав людини в умовах воєнного стану має не теоретико-абстрактний, а екзистенційний характер. Збройна агресія російської федерації спричинила запровадження правового режиму воєнного стану, дія якого багаторазово продовжувалася і триває понад чотири роки. Така тривалість змінює саму якість правових відносин: те, що розглядалося законодавцем як короткостроковий виняток, фактично набуває ознак сталого правопорядку. У дисертації цей феномен позначено терміном «нормалізація винятку», що означає поступове укорінення надзвичайних повноважень у щоденній адміністративній практиці та витіснення ними звичайних правових механізмів. Обґрунтовано, що відповіддю на цей ризик має бути не відмова від надзвичайних повноважень і не безконтрольне визнання широкої дискреції влади, а модель «контрольованого винятку», у межах якої обмеження прав зберігають усі ознаки права – нормативну визначеність, передбачуваність та доступність процедур контролю.

На основі історико-правового аналізу виявлено, що вирішальним чинником правомірності надзвичайного втручання є не сама наявність загрози, а якість нормативних запобіжників, які забезпечують тимчасовість, підконтрольність і зворотність обмежень. Простежено, що від римської диктатури, афінської політичної доцільності та легістської китайської моделі до французького стану облоги і кодифікації надзвичайних режимів у XIX-XX століттях відтворюється той самий поділ на виняток, що залишається в межах правопорядку, і виняток, який цей правопорядок поглинає. Режим воєнного стану охарактеризовано як юридично визначену конструкцію, що включає шість обов'язкових змістових блоків – підстави запровадження, суб'єктний склад, процедуру, перелік заходів, темпоральні межі та механізми контролю, – і відмежовано від суміжних правових явищ: звичайних обмежень прав, дерогації, призупинення дії норми та звуження змісту суб'єктивного права. Доведено, що підміна одного з цих інструментів іншим є самостійною підставою для висновку про несумісність дій держави з її зобов'язаннями, незалежно від матеріальної виправданості заходів.

Систематизовано нормативно-правові засади обмеження і дерогації в міжнародному праві: доведено кумулятивний характер вимог законності, легітимної мети, необхідності, пропорційності, недискримінаційності й тимчасовості, а також триступеневу (порогову, матеріальну, процедурну) структуру перевірки за статтею 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та статтею 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Обґрунтовано, що тест суворості необхідності є розширеним тестом пропорційності, доповненим доктриною збереження сутності права як самостійним критерієм допустимості обмежень, що діє паралельно з тестом пропорційності. Нормативний зміст цих критеріїв розкрито на матеріалі прецедентної практики Європейського суду з прав людини (зокрема у справах «Лоулесс проти Ірландії», «Бранніган і Мак-Брайд проти Сполученого Королівства», «Аксой проти Туреччини», «А. та інші проти Сполученого

Королівства», «Мехмет Хасан Алтан проти Туреччини», «Ашінгдейн проти Сполученого Королівства»), консультативних висновків Міжамериканського суду з прав людини та позицій Комітету з прав людини Організації Об'єднаних Націй. З'ясовано, що міжнародний контроль за дотриманням стандартів обмеження є необхідним, але недостатнім компонентом, ефективність якого є похідною від якості внутрішніх фільтрів: парламентського нагляду, незалежного судового контролю, механізмів перегляду й нотифікації. Виявлено системний розрив між нормативними вимогами дерогаційного режиму і реальною практикою держав, спричинений надмірно широким тлумаченням свободи розсуду та недооцінкою процедурних елементів дерогації.

Здійснено аналіз правового регулювання воєнного стану в Україні у 2022-2026 роках, а саме механізму дерогації, системи обмежень, інституційного контролю та правозастосовної практики. Встановлено, що ця модель загалом відповідає мінімальним вимогам міжнародних стандартів, однак тривалість режиму актуалізує проблему динамічного контролю, а на рівні правозастосування виявлено неоднакове застосування критеріїв оцінювання обмежень у різних сферах правового регулювання та в практиці різних органів публічної влади. На матеріалі таких сфер, як свобода пересування, право на житло, право на справедливий суд та право мирно володіти майном, продемонстровано відсутність єдиного методологічного стандарту оцінки правомірності обмежень. Запропоновано методологію застосування тесту пропорційності до обмежень воєнного стану як послідовність чотирьох аналітичних кроків (встановлення законної мети, тест придатності, тест необхідності, тест зважування), що виконує не лише оцінювальну, а й діагностичну функцію, оскільки дозволяє відрізнити правомірне обмеження від фактичного порушення, замаскованого під обмеження. Запропоновано трирівневу модель державного втручання у права людини в умовах воєнного стану, яка охоплює звичайні обмеження прав, дерогацію та опосередкований вплив легітимних оборонних заходів на пов'язані права; для третього рівня

обґрунтовано необхідність посиленого оцінювання передбачуваних наслідків такого впливу та доведення мінімальної достатності втручання.

Запропоновано процедуру періодичного перегляду обмежень воєнного стану як системоутворюючого інституційного механізму забезпечення темпорального контролю. Доведено, що така процедура впливає безпосередньо з міжнародних зобов'язань України, а саме: стандарту «суворо тією мірою, в якій цього вимагає гострота становища», критерію «абсолютно необхідного часу» та принципу «виняткового і тимчасового характеру» обмежень; цей висновок підкріплено компаративним досвідом Сполучених Штатів Америки (положення про автоматичне припинення дії), Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії (інститут незалежного оглядача антитерористичного законодавства) і Канади (парламентський перегляд за Emergencies Act 1988 року). Запропоновано модель перегляду обмежень воєнного стану з проєктом статті 8-1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та узгодженими змінами до Кодексу адміністративного судочинства України, Регламенту Верховної Ради України і Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Обґрунтовано, що концепція контрольованого винятку набуває цілісного вигляду лише через інтеграцію двох вимірів контролю: змістовного (тест пропорційності) і часового (процедура періодичного перегляду).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному теоретико-правовому дослідженні обмеження прав людини та громадянина в умовах дії правового режиму воєнного стану, у якому на основі концепції «контрольованого винятку» поєднано змістові критерії правомірності обмежень із часовими та інституційними механізмами контролю за їх застосуванням. Обґрунтовано концепцію «контрольованого винятку» як модель, що поєднує перевірку відповідності обмеження тесту пропорційності та періодичний перегляд збереження необхідності його подальшого застосування. Запропоновано трирівневу модель, яка охоплює звичайні обмеження прав,

відступ від окремих міжнародних зобов'язань у порядку дерогації та опосередкований вплив на права внаслідок легітимних оборонних заходів. Для третього рівня передбачено посилене оцінювання наслідків такого впливу для пов'язаних прав. Розроблено триступеневу процедуру періодичного перегляду обмежень прав людини в умовах воєнного стану, що включає внутрішньовідомчий, парламентський і судовий рівні.

Удосконалено методологію застосування тесту пропорційності до обмежень прав людини в умовах воєнного стану шляхом послідовної перевірки правової підстави і законної мети втручання, його придатності, необхідності та співмірності. Розвинуто підхід до розуміння воєнного стану як юридично керованого особливого правового режиму та положення щодо взаємодії міжнародного права прав людини і міжнародного гуманітарного права під час оцінювання втручань у права в умовах збройного конфлікту. Подальшого розвитку набули систематизація критеріїв перевірки обмежень прав людини та характеристика парламентського, судового, омбудсманського і громадського контролю за їх застосуванням.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані положення можуть бути використані у науково-дослідній роботі (для подальших досліджень проблематики прав людини, особливих правових режимів і дерогації), у правотворчій діяльності (для вдосконалення законодавства про правовий режим воєнного стану, передусім у частині запровадження процедури періодичного перегляду), у правозастосовній діяльності (органами публічної влади, судами та Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини при оцінці правомірності обмежень) та в освітньому процесі (при викладанні теорії держави і права, конституційного права, міжнародного захисту прав людини). Сформульовані висновки та пропозиції спрямовані на збереження верховенства права в умовах тривалої екзистенційної загрози та сприяння інтеграції України до європейського правового простору.

Ключові слова: права людини, права громадянина, права і свободи людини, обмеження прав людини, відносні права людини, воєнний стан, надзвичайний стан, правовий режим, особливі правові режими, дерогація, міжнародні стандарти, пропорційність, тест пропорційності, юридичні гарантії, контрольований виняток, періодичний перегляд, громадський контроль, парламентський контроль, судовий контроль, національна безпека, публічний інтерес, правове регулювання, дія права, правозастосування, правотворчість, верховенство права.

ABSTRACT

Kurachyk T. V. Theoretical and Legal Foundations of Restricting Human and Citizens' Rights under the Legal Regime of Martial Law. – Qualifying scientific work submitted as a manuscript.

Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 “Law” – V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2026.

The dissertation is devoted to a comprehensive theoretical, legal and international legal study of the limitation of human rights under the legal regime of martial law. The research substantiates the concept of the “controlled exception” as an integrated model that enables the state to respond effectively to extraordinary threats while upholding the rule of law and preventing temporary restrictions from becoming a permanent element of the legal order.

The relevance of the study is determined by the fact that, for Ukraine, the problem of limiting human rights under martial law is not theoretical or abstract, but existential. The armed aggression of the Russian Federation led to the introduction of the legal regime of martial law, which has been repeatedly extended and has lasted for more than four years. Such duration changes the very nature of legal relations: what was conceived by the legislator as a short-term exception in fact acquires features of stable legal order. In the dissertation, this phenomenon is defined as the “normalization

of the exception”, meaning the gradual entrenchment of emergency powers in everyday administrative practice and their displacement of ordinary legal mechanisms. It is argued that the response to this risk should be neither the rejection of emergency powers nor the uncontrolled recognition of broad governmental discretion, but the model of the “controlled exception”, within which restrictions on rights retain all attributes of law: normative certainty, foreseeability and access to procedures of control.

On the basis of historical and legal analysis, it is established that the decisive factor in the legality of emergency interference with human rights is not the existence of a threat as such, but the quality of normative safeguards ensuring the temporariness, controllability and reversibility of restrictions. The dissertation traces how, from the Roman dictatorship, Athenian political expediency and the Legalist Chinese model to the French state of siege and the codification of emergency regimes in the nineteenth and twentieth centuries, the same distinction is reproduced between an exception that remains within the legal order and an exception that absorbs that legal order. Martial law is characterized as a legally defined construction comprising six mandatory substantive elements: grounds for introduction, institutional actors, procedure, a list of measures, temporal limits and mechanisms of control. It is distinguished from related legal phenomena: ordinary limitations of rights, derogation, suspension of a legal norm and narrowing of the content of a subjective right. It is proved that substituting one of these instruments for another constitutes an independent ground for concluding that state action is incompatible with its obligations, irrespective of the substantive justification of the measures concerned.

The dissertation systematizes the normative foundations of limitation and derogation in international law. It proves the cumulative nature of the requirements of legality, legitimate aim, necessity, proportionality, non-discrimination and temporariness, as well as the three-level structure of review under Article 4 of the International Covenant on Civil and Political Rights and Article 15 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: threshold, substantive

and procedural levels. It is argued that the test of strict necessity is an expanded proportionality test, supplemented by the doctrine of preserving the essence of the right as an independent criterion of the permissibility of restrictions, operating in parallel with proportionality. The normative content of these criteria is examined through the case law of the European Court of Human Rights, in particular *Lawless v. Ireland*, *Brannigan and McBride v. the United Kingdom*, *Aksoy v. Turkey*, *A. and Others v. the United Kingdom*, *Mehmet Hasan Altan v. Turkey* and *Ashingdane v. the United Kingdom*, as well as advisory opinions of the Inter-American Court of Human Rights and positions of the United Nations Human Rights Committee. It is established that international control over compliance with limitation standards is a necessary but insufficient component, whose effectiveness depends on the quality of internal filters: parliamentary oversight, independent judicial review, mechanisms of review and notification. The dissertation identifies a systemic gap between the normative requirements of the derogation regime and the actual practice of states, caused by an excessively broad interpretation of the margin of appreciation and the underestimation of procedural elements of derogation.

The dissertation analyzes the legal regulation of martial law in Ukraine in 2022–2026, namely the derogation mechanism, the system of restrictions, institutional control and law-enforcement practice. It establishes that this model generally meets the minimum requirements of international standards; however, the duration of the regime makes the problem of dynamic control particularly relevant. At the level of legal application, the study identifies inconsistent application of the criteria for assessing restrictions across different areas of legal regulation and in the practice of different public authorities. On the basis of such areas as freedom of movement, the right to housing, the right to a fair trial and the right to peaceful enjoyment of possessions, the dissertation demonstrates the absence of a unified methodological standard for assessing the legality of restrictions. It proposes a methodology for applying the proportionality test to martial law restrictions as a sequence of four analytical steps: establishing a lawful aim, the suitability test, the necessity test and balancing. This

methodology performs not only an evaluative but also a diagnostic function, since it makes it possible to distinguish a lawful restriction from an actual violation disguised as a restriction. A three-level model of state interference with human rights under martial law is proposed: ordinary restrictions of rights, derogation from certain international obligations, and indirect effects on rights resulting from legitimate defence measures. For the third level, an enhanced assessment of foreseeable consequences for related rights and proof of the minimum sufficiency of interference are required.

The dissertation proposes a procedure for periodic review of martial law restrictions as a system-forming institutional mechanism for ensuring control over the duration of restrictions. It is proved that such a procedure directly follows from Ukraine's international obligations, namely the standard "to the extent strictly required by the exigencies of the situation", the criterion of "the absolutely necessary period of time" and the principle of the exceptional and temporary nature of restrictions. This conclusion is supported by comparative experience of the United States of America through sunset clauses, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland through the institution of the Independent Reviewer of Terrorism Legislation, and Canada through parliamentary review under the Emergencies Act 1988. The dissertation proposes a model for reviewing martial law restrictions, including a draft Article 8-1 of the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" and coordinated amendments to the Code of Administrative Justice of Ukraine, the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine and the Law of Ukraine "On the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights". It is substantiated that the concept of the controlled exception acquires a complete form only through the integration of two dimensions of control: the substantive dimension, ensured by the proportionality test, and the temporal dimension, ensured by the procedure of periodic review.

The scientific novelty of the results lies in a comprehensive theoretical and legal study of restrictions on human and citizens' rights under the legal regime of martial

law, in which the concept of the “controlled exception” integrates substantive criteria for the legality of restrictions with temporal and institutional mechanisms for controlling their application. The concept of the “controlled exception” is substantiated as a model combining an assessment of compliance with the proportionality test and a periodic review of whether the continued application of a restriction remains necessary. A three-level model is proposed, comprising ordinary restrictions on rights, derogation from certain international obligations, and indirect effects on rights resulting from legitimate defence measures. For the third level, an enhanced assessment of the consequences for related rights is proposed. A three-stage procedure for the periodic review of restrictions on human rights under martial law is developed, comprising intra-agency, parliamentary and judicial levels.

The methodology for applying the proportionality test to restrictions on human rights under martial law is improved through a sequential assessment of the legal basis and legitimate aim of the interference, its suitability, necessity and overall proportionality. The understanding of martial law as a legally governed special legal regime and the approach to the interaction between international human rights law and international humanitarian law when assessing interference with rights during armed conflict are further elaborated. The systematisation of criteria for reviewing restrictions on human rights and the characterisation of parliamentary, judicial, ombudsman and public control over their application have been further developed.

The practical significance of the results lies in the fact that the formulated provisions may be used in research work for further studies of human rights, special legal regimes and derogation; in law-making for improving legislation on the legal regime of martial law, especially regarding the introduction of a periodic review procedure; in law-enforcement practice by public authorities, courts and the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights when assessing the legality of restrictions; and in the educational process when teaching theory of state and law, constitutional law and international protection of human rights. The conclusions and proposals formulated in the dissertation are aimed at preserving the rule of law under

a prolonged existential threat and at facilitating Ukraine's integration into the European legal space.

Key words: *human rights, citizens' rights, human rights and freedoms, limitation of human rights, relative human rights, martial law, state of emergency, legal regime, special legal regimes, derogation, international standards, proportionality, proportionality test, legal guarantees, controlled exception, periodic review, public control, parliamentary control, judicial control, national security, public interest, legal regulation, operation of law, application of law, law-making, rule of law.*

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані наукові результати дисертації

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Курачик Т. В. Теоретико-правові основи міжнародних стандартів щодо обмеження прав людини в період воєнного стану // Альманах права. – 2025. – Вип. 16. – С. 400-408. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2025-16-400-408>.
2. Курачик Т. В. Теоретико-правові засади дерогації прав людини як контрольованого винятку: критерії допустимості та практика України в умовах воєнного стану // Наукові перспективи. – 2026. – № 3(69). – С. 1087-1097. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2026-3\(69\)-1087-1097](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2026-3(69)-1087-1097).
3. Курачик Т. В. Сутність поняття обмеження прав людини та громадянина // Наукові перспективи. – 2026. – № 5(71). – С. 1389-1401. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2026-5\(71\)-1389-1401](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2026-5(71)-1389-1401).

Опубліковані праці апробаційного характеру, які додатково відображають результати дослідження:

4. Курачик Т. В. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану та інтеграція України до Європейського Союзу // Інтеграція України до Європейського Союзу: виклики в умовах воєнного стану. Пам'яті професора Павла Заворотька та професора Володимира Денисова : зб. матер. і тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4-6 листопада 2024 р.) / за наук. ред. проф. Л. Г. Фалалєвої. – Київ : Вид-во «Людмила», 2025. – С. 246-248.
5. Курачик Т. В. Право на свободу пересування як ключовий елемент прав людини в умовах воєнного часу // Забезпечення правопорядку в умовах воєнного стану та мировідбудови : зб. наук. ст. за матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 1 травня 2025 р.). – Житомир : Поліський національний університет, 2025. – С. 62-64.
6. Курачик Т. В. Наслідки неправомірного обмеження прав людини // Інформаційна безпека суспільства в умовах дії правового режиму воєнного стану

та повоєнний період : зб. матер. Міжвідомчого наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 29 травня 2025 р.). – Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2025. – С. 150-151.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	3
Вступ.....	4
РОЗДІЛ 1. Концептуальні засади обмеження прав людини в умовах воєнного стану.....	18
1.1. Історичний розвиток теоретико-правових засад обмеження прав людини в умовах воєнного стану	18
1.2. Правовий режим воєнного стану в контексті обмеження прав людини і громадянина.....	50
Висновки до розділу 1.....	88
РОЗДІЛ 2. Міжнародно-правове регулювання обмеження прав людини в умовах воєнного стану.....	91
2.1. Правові засади обмеження і дерогації у міжнародному праві.....	91
2.2. Міжнародні механізми та процедурні гарантії контролю за обмеженнями прав у надзвичайних умовах.....	117
2.3. Стандарти обмеження окремих прав та методика оцінювання їх правомірності.....	134
Висновки до розділу 2.....	157
РОЗДІЛ 3. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні: національна модель і шляхи вдосконалення.....	160
3.1. Національна модель обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні.....	160
3.2. Методологія оцінювання пропорційності обмежень прав людини в умовах воєнного стану.....	178
3.3. Періодичний перегляд обмежень воєнного стану як механізм контрольованого винятку.....	196
Висновки до розділу 3.....	223
Висновки.....	226
Список використаних джерел.....	231

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
(Європейська конвенція з прав людини)

МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

МППЛ – міжнародне право прав людини

МГП – міжнародне гуманітарне право

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі

КАСУ – Кодекс адміністративного судочинства України

COVID-19 – коронавірусна хвороба (Coronavirus Disease 2019)

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Збройні агресії, гібридні війни, тероризм, екологічні та епідеміологічні катастрофи, кіберінциденти системного масштабу спонукають держави до запровадження особливих правових режимів, у межах яких на певний час змінюється звичайний обсяг прав людини та компетенції органів публічної влади. Чим інтенсивнішими стають ці виклики, тим виразніше окреслюється центральна проблема правової держави – як забезпечити ефективну реакцію на надзвичайну ситуацію, не порушивши при цьому самих основ конституційного правопорядку.

Для України ця проблема має не теоретико-абстрактний, а екзистенційний характер. Збройна агресія російської федерації, яка розпочалася у 2014 році окупацією Криму та частини Донецької та Луганської областей, а у 2022 році переросла у повномасштабне вторгнення, зумовила безпрецедентне в новітній історії країни запровадження правового режиму воєнного стану. Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затвердженим Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, воєнний стан було введено на всій території держави. Його дія багаторазово продовжувалася і на сьогодні триває понад чотири роки, що змінює якість правових відносин, а те, що мислилося законодавцем як короткостроковий виняток, фактично перетворюється на тривалий правопорядок із власними інституційними характеристиками.

Саме тому продовжуваний воєнний стан створює специфічний ризик, у вигляді «нормалізації винятку», що означає поступове укорінення надзвичайних повноважень у щоденній адміністративній практиці та витіснення ними звичайних правових механізмів. Реакцією на цей ризик не може бути ні відмова від надзвичайних повноважень як таких – це підірвало б обороноздатність держави, ні некритичне визнання за владою широкої дискреції, що знецінювало б самі гарантії прав людини. При цьому обмеження прав людини під час воєнного стану зберігають усі ознаки права (нормативну визначеність, передбачуваність, доступність процедур контролю), а виняток виявляє себе лише

у зміні умов застосування цих ознак, а не у відстороненні правового регулювання як такого.

Україна є державою-учасницею Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, а також інших універсальних і регіональних договорів, що встановлюють стандарти обмеження прав людини у виняткових ситуаціях. Скориставшись передбаченою правом дерогації можливістю, Україна повідомила Раду Європи та Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй про відступ від низки своїх зобов'язань. Утім, дерогація – це не звільнення від обов'язків, а їхня тимчасова та підконтрольна модифікація. Україна несе обов'язок демонструвати, що відповідні заходи є справді необхідними, пропорційними загрозі та обмеженими у часі. Виконання цього обов'язку потребує систематичної методології, яка нині недостатньо опрацьована в національній правовій доктрині та правозастосовній практиці.

Втім слід зазначити, що окремі аспекти обмеження прав людини, теорії правового режиму, природи особливих режимів воєнного та надзвичайного стану розглянуто у працях вітчизняних правників. Водночас системного теоретико-правового та міжнародно-правового дослідження, у якому модель «контрольованого винятку» виступала б наскрізним концептуальним стрижнем, а методологія тесту пропорційності інтегрувалася б у пропозиції щодо вдосконалення національного правового регулювання, у вітчизняній науці ще не запропоновано. Поодинокі підходи до проблеми не дають змоги ані оцінити українську практику 2022-2026 років через єдиний аналітичний інструмент, ані виробити доказово обґрунтовані рекомендації для законодавця і правозастосовних органів.

Наведене зумовлює наукову та практичну потребу в комплексному дисертаційному дослідженні, у межах якого було б запропоновано теоретико-правову модель обмеження прав людини в умовах воєнного стану, сумісну з

міжнародними стандартами та водночас придатну до застосування національними органами влади.

У межах дослідження теоретико-правові засади обмеження прав людини та громадянина розглядаються як система понять, принципів, закономірностей, критеріїв правомірності, моделей правового регулювання та інституційних гарантій, що визначають допустимість, межі й порядок державного втручання у сферу прав людини в умовах воєнного стану.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної роботи Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України та виконане в межах планових науково-дослідних тем відділу теорії держави і права: «Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади» (номер державної реєстрації 0121U114449) та «Реалізація права: сучасний теоретико-методологічний концепт» (номер державної реєстрації 0124U004586).

Стан наукової розробки теми. Проблематика обмеження прав людини, природи правового режиму та особливих правових режимів неодноразово ставала предметом наукових досліджень, які можна об'єднати у кілька взаємопов'язаних тематичних напрямів.

Загальнотеоретичні положення щодо природи прав людини, їх змісту, гарантування, меж реалізації та взаємодії особи і держави розроблялися у працях О. Богініч, В. Качур, Н. Клещенко, О. Львової, О. Осинської, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Панкевича, П. Рабіновича, В. Радченка, Т. Слінько, С. Сунєгіна, Ю. Цуркан-Сайфуліної та інших учених. Значення цих досліджень для обраної теми полягає у розкритті прав людини як визначальної межі діяльності держави, обґрунтуванні взаємозв'язку прав, свободи та юридичної відповідальності, а також у визначенні загальних умов допустимого втручання органів публічної влади у сферу індивідуальної автономії.

Особливе значення для формування теоретичної основи дисертації мають праці науковців Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,

присвячені правам людини, функціонуванню правової системи, правотворчості, правовому регулюванню, відповідальності держави та контролю за діяльністю публічної влади. У працях Н. Оніщенко розкрито взаємозв'язок правової системи, держави та особи, механізми реалізації прав і свобод людини, відповідальність держави й значення державного та громадського контролю за додержанням прав. Для цього дослідження важливим є висновок про те, що права людини не можуть зводитися до нормативного проголошення, а потребують належної якості законодавства, ефективних інституцій і реальних засобів захисту. Н. Пархоменко досліджено значення правової визначеності, системності законодавства, правової доктрини та узгодженості правового регулювання, що має безпосереднє значення для оцінювання обмежень прав під час воєнного стану, оскільки навіть нормативно закріплене обмеження має бути зрозумілим, передбачуваним і сумісним із принципом верховенства права.

У працях О. Богініч та О. Львової розкрито питання прав людини, відповідальності держави перед особою та ціннісних меж здійснення публічної влади. Значущими для цієї роботи є положення про те, що визнання прав людини втрачає практичне значення без можливості припинення неправомірного втручання, поновлення порушеного права та притягнення держави до відповідальності. С. Сунегініним досліджено забезпечення і захист прав людини як функцію держави в умовах воєнного стану, зокрема співвідношення між захистом національної безпеки та додержанням вимог законності, необхідності, пропорційності й тимчасовості обмежень. Праці Т. Тарахонич, присвячені механізму правового регулювання, його системності, ефективності та правовому моніторингу, становлять теоретичну основу для обґрунтування періодичного перегляду обмежень. Н. Клещенко досліджено питання систематизації законодавства, юридичної техніки, термінологічної визначеності та узгодження нормативно-правових актів, що є важливим для аналізу обмежень прав, які в умовах воєнного стану встановлюються актами різної юридичної сили та застосовуються різними органами публічної влади.

У колективних дослідженнях науковців Інституту, присвячених правотворчій діяльності, реалізації права, функціонуванню правової системи в умовах суспільних змін, воєнного стану та миробудівництва, узагальнено проблеми якості законодавства, дотримання принципів права, адаптації правового регулювання до кризових умов і недопущення необґрунтованого звуження прав людини. Сукупність цих напрацювань формує загальнотеоретичну основу для дослідження правомірності обмежень прав людини, меж владної дискреції та інституційних засобів контролю за рішеннями органів публічної влади.

Теоретико-правові та конституційно-правові засади обмеження прав людини як окремого правового явища досліджували О. Андрієвська, О. Дашковська, Л. Летнянчин, О. Осинська, С. Погребняк, М. Савчин, Б. Сидорець, О. Скрипнюк, В. Сорокун, С. Шевчук та інші науковці. У відповідних працях розкрито поняття і види обмежень прав, їх співвідношення зі змістом та обсягом суб'єктивного права, значення законності, легітимної мети, необхідності й пропорційності державного втручання, а також неприпустимість посягання на сутність права. О. Андрієвською окремо досліджено конституційні межі обмеження прав і свобод та значення їх нормативного закріплення для стримування законодавчої дискреції. Д. Терлецьким проаналізовано співвідношення приватних і публічних інтересів та ризик перетворення тимчасових обмежень на постійний елемент правопорядку.

Загальні питання природи держави, її функцій, правових форм діяльності та меж публічної влади висвітлювалися у працях О. В. Зайчука, М. Н. Марченка, О. В. Петришина, І. В. Процюка, Т. І. Тарахонич, О. А. Фісуна, М. В. Цвіка, Ю. С. Шемшученка. Цей напрям має методологічне значення для встановлення співвідношення між розширенням компетенції органів державної влади під час воєнного стану та обов'язком держави діяти в межах права, забезпечувати підконтрольність владних рішень і нести юридичну відповідальність за перевищення повноважень.

Окремий напрям становлять дослідження особливих правових режимів. Концептуально цей напрям представлений працями А. Мерник, якою сформульовано загальнотеоретичну концепцію обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів, розмежовано поняття спеціального та особливого правових режимів, визначено їх темпоральні й функціональні ознаки, а також систематизовано цілі обмеження прав людини.

С. Кузніченком надзвичайні адміністративно-правові режими обґрунтовано як самостійний інститут публічного права, що характеризується особливими підставами запровадження, суб'єктним складом, системою правових засобів і часовими межами. С. Магдою досліджено механізми забезпечення прав, свобод і виконання обов'язків громадян в умовах надзвичайних адміністративно-правових режимів та наголошено на необхідності збереження процесуальних гарантій за умов розширення повноважень публічної адміністрації.

Теоретико-методологічні аспекти воєнного стану як особливого правового режиму та умови дії права досліджено у спільній праці Т. Дідича та С. Дворака. Авторами охарактеризовано вплив воєнного стану на темпоральні, просторові та суб'єктні межі дії права, а також визначено особливості юридичного та фактичного обмеження реалізації прав людини в умовах такого режиму.

Окремі аспекти теорії правового режиму розкрито у працях С. Бобровник, І. Гайдамаки, С. Гусарєва, Л. Заморської, А. Завального, А. Колодія, В. Копейчикова, Т. Мінки, Л. Томаш, Н. Харченко. Конституційно-правові засади воєнного стану, межі надзвичайних повноважень та механізми обмеженого правління в його умовах розроблялися у працях В. Колісника. Нормативні умови обмеження конституційних прав і свобод під час воєнного стану аналізували О. Білоскурська та М. Федорчук, які пов'язують допустимість відповідних заходів із вимогами верховенства права, правової визначеності та пропорційності.

Питання практичного забезпечення прав людини під час дії особливих правових режимів досліджували М. Афанасьєва, Ю. Батан, О. Марусяк, П. Давиденко та інші науковці. У відповідних працях висвітлено проблеми правомірності обмежень під час пандемії COVID-19, функціонування механізмів захисту прав у кризових умовах, позитивні зобов'язання держави та адаптацію судових і адміністративних процедур до надзвичайних обставин.

У галузі міжнародно-правових стандартів обмеження прав людини та дерогації слід виокремити праці Л. Хелфера, Е. Кріддла, А. Ведаскі, Е. Гафнер-Бартон, К. Феррісса, А. Зюссета, К. Комсток, Дж. Хайса, М. Чаудрі, Дж. Траппа, А. Мюллера, А. Гіла, С. Воллес, Й. Вона, Л. Форман та інших зарубіжних дослідників. У цих працях основну увагу приділено умовам правомірної дерогації, межах свободи розсуду держави, міжнародному контролю за надзвичайними заходами, значенню процедурних гарантій та наслідкам надмірного або тривалого застосування надзвичайних повноважень. У вітчизняній науці питання дерогації, міжнародних стандартів обмеження прав та співвідношення міжнародного права прав людини з міжнародним гуманітарним правом висвітлювалися В. Денисовим, Л. Фалалєвою та іншими науковцями.

Український контекст обмеження прав людини у зв'язку зі збройною агресією російської федерації, окупацією частини території України та запровадженням воєнного стану досліджувався у працях, присвячених правовому статусу внутрішньо переміщених осіб, захисту населення на тимчасово окупованих територіях, дотриманню прав людини у районах ведення бойових дій, функціонуванню судової системи, обмеженню свободи пересування, майнових, соціальних та інших прав. Окремий внесок А. Мерник полягає в узагальненні характерних порушень, яких припускаються органи державної влади під час запровадження та реалізації обмежень прав людини. Водночас аналіз практики після 24 лютого 2022 року переважно має галузевий характер і зосереджується на окремих правах, заходах або повноваженнях органів публічної влади.

Проведений аналіз наукової літератури засвідчує, що окремі складові досліджуваної проблематики отримали ґрунтовне теоретичне опрацювання. Водночас у вітчизняній доктрині відсутня цілісна теоретико-правова модель, яка поєднувала б матеріальні критерії правомірності обмежень із часовими, процедурними та інституційними механізмами їх контролю.

Недостатньо розробленою залишається методологія оцінювання обмежень, запроваджених в умовах тривалого воєнного стану, з урахуванням відмінностей між звичайними обмеженнями прав, дерогацією та опосередкованим впливом легітимних оборонних заходів на взаємопов'язані права. Не сформовано також комплексного механізму періодичного перегляду конкретних обмежувальних заходів, який давав би змогу встановлювати, чи зберігається їх необхідність у міру зміни воєнної, безпекової, гуманітарної та соціально-економічної ситуації.

Наукового узагальнення потребує і національна нормативна та правозастосовна практика 2022-2026 років, у межах якої різні види обмежень прав людини застосовуються органами публічної влади за відсутності єдиного методологічного стандарту оцінювання їх законності, необхідності та пропорційності. Зазначені питання визначили спрямування дисертаційного дослідження та зумовили необхідність розроблення моделі «контрольованого винятку», яка поєднує оцінювання змісту обмежень із періодичною перевіркою збереження необхідності їх подальшого застосування.

Попри значний обсяг наявних досліджень, низка принципово важливих питань залишається недостатньо опрацьованою. По-перше, у вітчизняній доктрині відсутня цілісна теоретико-правова модель, яка пов'язувала б матеріальні критерії правомірності обмежень із процедурними механізмами їхнього контролю. По-друге, недостатньо розроблена методологія застосування тесту пропорційності до обмежень, запроваджених у режимі воєнного стану, з урахуванням специфіки цього режиму порівняно зі звичайним конституційним правопорядком. По-третє, не запропоновано системоутворюючого

інституційного механізму, який забезпечував би часовий контроль над обмеженнями впродовж усього періоду дії режиму. По-четверте, бракує комплексного аналізу української нормативної бази та правозастосовної практики 2022-2026 років крізь призму міжнародних стандартів обмеження прав і дерогації. Ці прогалини й визначили напрям дисертаційного дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є теоретико-правове визначення критеріїв правомірності обмеження прав людини під час воєнного стану та вироблення практично орієнтованих підходів до вдосконалення українських механізмів їх запровадження і контролю, об'єднаних концептуальною моделлю «контрольованого винятку».

Для досягнення цієї мети у роботі поставлено такі завдання:

узагальнити історичний розвиток теоретико-правових засад обмеження прав людини і громадянина в умовах особливих правових режимів;

визначити поняття, сутність і правову природу воєнного стану в контексті обмеження прав людини;

систематизувати міжнародно-правові засади обмеження прав людини та дерогації від міжнародних зобов'язань;

охарактеризувати міжнародні механізми і процедурні гарантії контролю за обмеженнями прав людини під час дерогацій та надзвичайних режимів;

встановити стандарти оцінювання правомірності обмежень окремих прав людини у міжнародній та порівняльній практиці;

оцінити національну модель обмеження прав людини в умовах правового режиму воєнного стану в Україні;

розробити методологію оцінювання пропорційності обмежень прав людини в умовах воєнного стану;

обґрунтувати процедуру періодичного перегляду обмежень прав людини в умовах воєнного стану.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі встановлення та реалізації обмежень прав людини в умовах правового режиму воєнного стану.

Предметом дослідження є теоретико-правові засади обмеження прав людини та громадянина в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить сукупність філософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, застосування яких забезпечило комплексне дослідження теоретико-правових засад обмеження прав людини та громадянина в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Діалектичний метод використано для дослідження обмежень прав людини у взаємозв'язку між необхідністю захисту держави та обов'язком збереження правової свободи особи. Історико-правовий метод дав змогу простежити еволюцію підходів до надзвичайних повноважень і обмеження прав – від античних моделей кризового управління до сучасного воєнного стану, включно з радянським періодом, пандемією COVID-19 та українською практикою 2014-2026 років. Логіко-семантичний метод застосовано для уточнення змісту понять «обмеження прав людини», «дерогація», «звуження змісту права», «призупинення дії правової норми», «правовий режим воєнного стану», «контрольований виняток» і «періодичний перегляд обмежень».

Формально-юридичний метод використано для аналізу Конституції України, законів України, міжнародних договорів, підзаконних нормативно-правових актів, рішень Конституційного Суду України та інших правових джерел. Системно-структурний метод дав змогу розглянути правовий режим воєнного стану як цілісну систему, що охоплює підстави запровадження, суб'єктний склад, процедуру, обмежувальні заходи, часові межі та механізми контролю. Метод юридичного тлумачення застосовано для встановлення змісту міжнародно-правових вимог законності, легітимної мети, суворості необхідності,

пропорційності, недискримінаційності, тимчасовості та належного повідомлення про відступ.

Метод аналізу судової та квазісудової практики використано для систематизації правових позицій Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України, національних судів і договірних органів ООН щодо меж державної дискреції, збереження сутності права, процесуальних гарантій і стандартів доведення необхідності обмежувальних заходів. Порівняльно-правовий метод застосовано для зіставлення підходів різних правопорядків до нормативного закріплення надзвичайних повноважень, парламентського і судового контролю та періодичного перегляду обмежень.

Методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції використано для узагальнення нормативного, доктринального й правозастосовного матеріалу та формування цілісної концепції «контрольованого винятку». Метод правового моделювання застосовано для розроблення методології оцінювання пропорційності обмежень і триступеневої процедури їх періодичного перегляду. Метод узагальнення використано для формулювання висновків до розділів і загальних висновків дисертації.

Нормативну та емпіричну базу дослідження становлять Конституція України; закони України, передусім Закон України «Про правовий режим воєнного стану»; підзаконні нормативно-правові акти; рішення Конституційного Суду України; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, інші міжнародні договори; Сіракузькі принципи 1984 року; Загальний коментар № 29 Комітету з прав людини Організації Об'єднаних Націй 2001 року; рішення Європейського суду з прав людини; консультативні висновки Міжамериканського суду з прав людини; матеріали правозастосовної практики органів державної влади України 2022-2026 років.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є комплексним теоретико-правовим дослідженням обмеження прав людини та

громадянина в умовах дії правового режиму воєнного стану, у якому на основі концепції «контрольованого винятку» поєднано змістові критерії правомірності обмежень із часовими та інституційними механізмами контролю за їх застосуванням.

Уперше:

обґрунтовано концепцію «контрольованого винятку» як модель, що поєднує змістовий вимір контролю, тобто перевірку відповідності обмеження тесту пропорційності, та часовий вимір, тобто періодичний перегляд збереження необхідності його подальшого застосування;

обґрунтовано трирівневу модель обмеження прав людини, яка охоплює звичайні обмеження прав, відступ від окремих міжнародних зобов'язань у порядку дерогації та опосередкований вплив на права внаслідок легітимних оборонних заходів, при цьому для третього рівня запропоновано посилене оцінювання наслідків такого впливу для пов'язаних прав;

розроблено триступеневу процедуру періодичного перегляду обмежень прав людини в умовах воєнного стану, що включає внутрішньовідомчий, парламентський і судовий рівні, та сформульовано відповідні пропозиції щодо внесення змін до законодавства України.

Удосконалено:

методологію застосування тесту пропорційності до обмежень прав людини в умовах воєнного стану шляхом послідовної перевірки правової підстави і законної мети втручання, його придатності, необхідності та співмірності;

підхід до розуміння воєнного стану як юридично керованого особливого правового режиму, у якому надзвичайні повноваження підлягають змістовим, процедурним та інституційним обмеженням;

розуміння взаємодії міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права під час оцінювання втручань у права людини в умовах збройного конфлікту з урахуванням необхідності збереження процесуальних гарантій.

Набули подальшого розвитку:

систематизація критеріїв перевірки обмежень прав людини в умовах воєнного стану, що охоплюють законність, легітимну мету, придатність, необхідність, пропорційність, недискримінаційність, збереження сутності права, тимчасовість та ефективний контроль;

характеристика парламентського, судового, омбудсманського та громадського сегментів інституційного контролю, виявлення їх функціональних недоліків у національній моделі та визначення напрямів усунення таких недоліків.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання сформульованих положень, висновків і пропозицій:

у науково-дослідній роботі для подальшого опрацювання проблем обмеження прав людини, особливих правових режимів, дерогації від міжнародних зобов'язань, пропорційності державного втручання та контролю за застосуванням обмежувальних заходів;

у правотворчій діяльності для вдосконалення законодавства України про правовий режим воєнного стану, зокрема щодо запровадження процедури періодичного перегляду обмежень прав людини, конкретизації критеріїв їх правомірності та посилення процедурних гарантій осіб, права яких обмежуються;

у правозастосовній діяльності органів публічної влади під час ухвалення та реалізації рішень, пов'язаних з обмеженням прав людини, судів під час перевірки правомірності відповідних заходів, а також Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини під час здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод;

в освітньому процесі під час викладання навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Міжнародний захист прав людини», «Права людини у збройних конфліктах», а також підготовки навчальних і навчально-методичних матеріалів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Основні положення, висновки, пропозиції та результати, що становлять наукову новизну роботи, сформульовані здобувачем самостійно. У дисертації використано лише ті положення з праць інших авторів, на які зроблено відповідні посилання.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на таких наукових заходах: міжнародній науково-практичній конференції «Інтеграція України до Європейського Союзу: виклики в умовах воєнного стану. Пам'яті професора Павла Заворотька та професора Володимира Денисова» (Київ, 4–6 листопада 2024 року, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Забезпечення правопорядку в умовах воєнного стану та мировідбудови» (Житомир, 1 травня 2025 року, Поліський національний університет); міжвідомчому науково-практичному круглому столі «Інформаційна безпека суспільства в умовах дії правового режиму воєнного стану та повоєнний період» (Київ, 29 травня 2025 року, Національна академія внутрішніх справ).

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою, завданнями та логікою дослідження. Робота складається з анотації, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, які охоплюють вісім підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 252 сторінки, з них основний текст – 230 сторінок. Список використаних джерел містить 231 найменування і викладений на 22 сторінках.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

1.1. Історичний розвиток теоретико-правових засад обмеження прав людини в умовах воєнного стану

Проблема меж державної влади у часи суспільних потрясінь супроводжує право від самого його зародження. Щоразу, коли спільнота стикалася з війною, повстанням чи іншою загрозою власному існуванню, поставало однакове за своєю суттю питання: чи можна задля порятунку цілого тимчасово відступити від тих правил, які це ціле захищають, і якщо так, то наскільки далеко може сягати такий відступ. Відповіді змінювалися від епохи до епохи, проте сама структура питання залишалася сталою, а тому історія обмеження прав людини в умовах воєнного стану є передусім історією пошуку міри між безпекою спільноти та свободою особи.

Звернення до цієї історії має не лише пізнавальне значення. Сучасні конструкції правового режиму воєнного стану, відступу від міжнародних зобов'язань та перевірки пропорційності обмежень не виникли раптово, вони сформувалися як підсумок тривалого нагромадження інституційного досвіду, у якому кожне покоління правників відповідало на помилки попереднього. Тому, перш ніж звернутися до чинного нормативного механізму, ми простежуємо, як саме у правовій традиції визрівала ідея винятку, підпорядкованого праву, і які інституційні запобіжники виявилися здатними утримати цей виняток у межах правопорядку.

Історія обмежень прав людини у воєнний час не є послідовним рухом від свавілля до контролю. Радше це повторюване зіткнення двох протилежних логік: перша утримує виняток у межах правопорядку, друга – підпорядковує правопорядок винятку. Класична теорія надзвичайного стану, найповніше розгорнута в працях К. Шмітта та Дж. Агамбена, описує переважно другу логіку: рішення про виняток виводиться за межі права й покладається на суверена, який

сам визначає, коли звичайний порядок припиняє діяти [1]. Сучасна вітчизняна доктрина, зокрема праці А. М. Мерник, навпаки, обґрунтовує можливість винятку, що залишається підконтрольним праву, виходячи з того, що проблема обмежень прав людини є частиною теорії свободи, а не її запереченням [2, с. 18]. Дослідниця визначає обмеження прав людини як «встановлений правом максимально дозволений обсяг і міру можливої реалізації прав, необхідних для охорони та захисту суспільних цінностей, зокрема прав інших осіб» [2, с. 7]. У конституційному вимірі цю лінію продовжує О. В. Андрієвська, яка розуміє конституційно-правові обмеження прав і свобод як встановлені конституційно-правовими нормами межі правомірного діяння суб'єкта конституційно-правових відносин, спрямовані на стримання від посягання на закріплені Основним Законом України цінності та на захист законних інтересів [3, с. 41]. Близький за змістом висновок обґрунтовує Д. С. Терлецький: «більшу загрозу, ніж зупинення дії чи пряме порушення національних і міжнародно-правових норм під час надзвичайної ситуації, становить перетворення виключного й тимчасового на нормальне та постійне» [4, с. 11]. У монографії за загальною редакцією М. В. Афанасьєвої колектив авторів застерігає, що «ризик такого перетворення особливо високий у демократичних державах зі слабкими правовими та інституційними гарантіями» [5, с. 6]. С. О. Кузніченко, своєю чергою, доводить, що інститут надзвичайних режимів формується саме як механізм правової керованості кризи через сукупність нормативних та інституційних запобіжників [6, с. 11]. Історичний матеріал підтверджує цей підхід: щоразу, коли в кризі бракувало процедурних меж, виняток не лише розширювався, а й закріплювався як новий стандарт. Саме під таким кутом зору ми аналізуємо античні, середньовічні та модерні моделі кризового управління.

Першим інституційно оформленим зразком таких меж стала римська диктатура. У Республіці (509-27 рр. до н. е.) вона функціонувала як строкова процедура, активована за визначеною формулою: ординарні магістрати ініціювали процедуру, сенат давав згоду, консул призначав диктатора з

конкретною компетенцією. Диктатор отримував повноту вищої військово-цивільної влади та фактичну нейтралізацію апеляції до народу як форми оскарження владних рішень, проте був обмежений шестимісячним строком або тривалістю загрози [7, с. 9-10]. Уже на цьому етапі простежуються елементи, що згодом стануть обов'язковими атрибутами правового режиму воєнного стану: формалізована підстава активації, визначений суб'єкт повноважень, темпоральна обмеженість і зв'язок із конкретною загрозою. Водночас римська модель уже містила ключову вразливість, що залишилася характерною й для сучасних режимів: формальна строковість трималася не на санкційному механізмі, а на політичній культурі та очікуванні відповідального використання влади [7, с. 10]. У джерелах фіксуються випадки фактичного перевищення строків без юридичних наслідків, і це засвідчує важливу закономірність – норма без інституційної гарантії її дотримання залишається лише декларацією.

Концептуальною основою римського підходу була категорія необхідності. У римській правничій традиції відступ від загальних норм у кризі обґрунтовувався не як заперечення права, а як його тимчасова модифікація задля збереження самого правопорядку. Це принципово відрізняє римську конструкцію від тієї, яку згодом запропонує К. Шмітт: у нього рішення про виняток первинне щодо права, тоді як у Римі виняток був процедурно вписаний у правопорядок [1]. Тому, на наш погляд, римська диктатура є не аргументом на користь концепції суверенного винятку, як її іноді тлумачать, а її історичним спростуванням: перший в європейській традиції приклад надзвичайного управління одразу будується як управління в межах правової форми – з усіма ризиками, властивими саме цій формі.

Цю критику системно розгортає Д. С. Терлецький, ставлячи під сумнів тезу про неможливість юридичного передбачення винятку: неухильне дотримання юридичних обмежень не лише не перешкоджає здатності держави реагувати на надзвичайні обставини, а навпаки, робить її сильнішою [4, с. 13-14].

Афінська традиція класичного періоду демонструє інший шлях – фактичне обмеження свобод без формального надзвичайного режиму. У роки Пелопоннеської війни (431-404 рр. до н. е.) звуження ролі народних зборів, делегування повноважень надзвичайним органам на кшталт Ради Чотирьохсот і використання процесуальних інструментів проти політичних опонентів відбувалися без правового оформлення винятку як такого. Афінське право війни було позбавлене гуманітарного змісту: цивільне населення і військовополонені не мали стабільних правових гарантій, діяли лише звичаєві та релігійні приписи, спрямовані на охорону сакральних об'єктів і статусу послів [8, с. 470-471]. Релігійні приписи інколи виявлялися сильнішими за військову доцільність, як у відомому епізоді відкладення воєнних дій через свято [8, с. 488]. Афінська модель засвідчує, що відсутність формалізованого режиму не запобігає звуженню свобод, а лише позбавляє його меж: за такого устрою межі обмежень визначає не право, а політична доцільність і соціальна прийнятність. Ми вбачаємо тут історично перший приклад того, як правовий вакуум у регулюванні кризи не охороняє права, а навпаки робить їх беззахисними.

На потребі чіткого нормативного опосередкування обмежень у сучасних умовах наполягає С. О. Магда, формулюючи вимоги до забезпечення прав і свобод громадян через комплекс адміністративно-правових механізмів, які не зводяться до волі влади й не залежать від політичної доцільності [9, с. 9-10].

Спартанська модель пропонує ще одне розв'язання тієї самої проблеми – замість тимчасового винятку тут утвердився постійний воєнний правопорядок. Інституційне ядро Спарти, система виховання громадянина-воїна (агоге), формувало особистість, у якій приватна автономія повністю підпорядковувалася політичній цілісності [8, с. 485]. Війна була не екстраординарним станом, а внутрішньою нормою устрою, тож окремий надзвичайний режим виявлявся непотрібним: звичайне право вже мало структурні ознаки воєнного. Спартанський устрій є першою історичною формою того явища, яке А. М. Мерник характеризує через розмежування понять «спеціальний правовий

режим» та «особливий правовий режим», де другий має обмежувальний характер і передбачає звуження меж прав людини на підставі необхідності відвернення додаткової шкоди [2, с. 7]. Близьку небезпеку – нормалізацію постійної надзвичайності – фіксує й Д. С. Терлецький, який на історичному матеріалі (Єгипет, що перебував у перманентному надзвичайному стані майже сто років; режим апартеїду в Південно-Африканській Республіці) показує, як перетворення виняткового на постійне підриває правовий порядок зсередини [4, с. 10-11].

У Стародавньому Китаї періоду Чжаньго (V-III ст. до н. е.) сформувалася третя модель, відмінна і від римської, і від спартанської. Легізм у працях Шан Яна обґрунтовував обмеження прав не як реакцію на кризу й не як спосіб життя, а як постійний інструмент централізованого управління. Стрижнем доктрини був примат суворого закону, що застосовувався без огляду на статус і заслуги, а принцип рівності покарань утверджувався як механізм усунення привілеїв і забезпечення керованості [10, с. 101, 105]. Колективна відповідальність груп по п'ять-десять родин, де замовчування злочину прирівнювалося до співучасті, поєднувалася з мінімальними процедурними гарантіями, тож каральний результат досягався без повноцінного судового розгляду [10, с. 107]. Стратегічна доктрина Сунь-Цзи, формально не належачи до легізму, доповнювала його ідею досягнення мети без відкритого зіткнення через дисципліну, контроль над інформацією та повне підпорядкування індивіда державі [11, с. 8].

У легістській моделі індивід не є носієм прав – він елемент адміністративного механізму. Це логіка, принципово відмінна від античної західної: на Заході обмеження прав виправдовували винятком, на Сході – постійною раціональністю державного управління. Цей контраст не зникає в подальшій історії правових систем і має відлуння в сучасній дискусії про безпекову державу.

Три античні парадигми утворюють концептуальну основу, у межах якої надалі рухатиметься європейська правнича думка. Виняток постає як строкова процедура (римська модель), як стан без правової оболонки (афінська модель) і

як постійний устрій (спартанська модель). Китайський легізм додає до них четверту конструкцію, у якій виняток як такий зникає через перетворення постійної надзвичайності на норму. Подальша історія публічного права є переважно низкою експериментів із першою моделлю за постійного ризику поступового переходу до третьої.

Найвиразніший приклад переходу від строкового винятку до його перетворення на постійну владу дає сама римська система – диктатура Луція Корнелія Сулли (82-79 рр. до н. е.). У сучасній історіографії цей епізод розглядається як приклад конституційного реформування, спрямованого на відновлення авторитету сенату та стабілізацію держави після громадянських конфліктів [14, с. 137-138]. Її правовою підставою став Валерієвий закон, що надав диктаторові мандат на написання законів та облаштування республіки без чіткого строку повноважень [12, с. 33]. На відміну від класичної диктатури, призначеної для виконання конкретного завдання, тут уперше в римській традиції з'являється безстрокова конструкція, а завершення режиму юридично залежало від волі самого диктатора [12, с. 33-34]. Водночас нейтралізувалися процедурні гарантії, оскільки режим діяв без можливості оскарження. Найдалі руйнація правових меж сягнула у проскрипціях – юридично оформлених списках осіб, яких можна було безкарно вбити, а їхнє майно конфіскувати; цей інструмент закріпив терор як легальну техніку політичної розправи [13, с. 3]. Доцільно наголосити, що руйнівним для республіканських інституцій було не саме посилення влади Сулли, а нормативне закріплення двох новацій – безстроковості й виключення процедурного контролю. Кожна з них окремо могла б залишитися епізодом; їх поєднання створило прецедент, відтворюваний пізніше.

Диктатура Гая Юлія Цезаря (49-44 рр. до н. е.) розвинула цей прецедент до граничної форми. Послідовність нормативного оформлення повноважень виявляє внутрішню логіку зрушення: спершу Цезар отримав повноваження диктатора для облаштування республіки на десять років (46 р. до н. е.) [15, с. 52],

а в 44 р. до н. е. був проголошений довічним диктатором, і ця остання конструкція юридично усувала саму ідею строкового винятку. Паралельно відбувалася монополізація кадрових і політичних рішень – контроль над призначенням магістратів, вплив на склад сенату, концентрація законодавчої ініціативи та фактичне згортання колегіальності й ротації [16; 17, с. 289-293]. Сенат з інституту стримування перетворювався на інструмент легітимації одноосібної волі. Убивство Цезаря 15 березня 44 р. до н. е. стало позаправовою реакцією на відсутність дієвих юридичних засобів протидії узурпації, що засвідчило не лише особисту трагедію політика, а й системну кризу республіканської моделі стримувань. Звідси випливає висновок, принциповий для теорії надзвичайного стану: коли правопорядок не передбачає процедурних механізмів припинення винятку, його припинення відбувається позаправовими засобами, а це означає поразку правової форми як такої.

Принципат Октавіана Августа є першою в історії демонстрацією технології, що визначить усю подальшу європейську практику, – збереження зовнішньої форми звичайного правопорядку за фактичної концентрації повноважень. Публічне проголошення відновлення республіки та декларована відмова від надзвичайної влади супроводжувалися інституціоналізацією персональної влади під збереженими республіканськими титулами [18]. Тацит точно фіксує сутність переходу: управління перебудовується під ім'ям принцепса без відкритого проголошення царства чи диктатури [19]. Юридичним підґрунтям моделі стало накопичення спеціальних повноважень – вища проконсульська влада над військовими провінціями з 27 р. до н. е. з подальшими пролонгаціями, влада народного трибуна з 23 р. до н. е., а також особиста недоторканність і довічний характер трибунської влади [20; 21].

Жодне з цих повноважень окремо не було надзвичайним, проте їх сукупність набула саме такого характеру. Сучасна історіографія підкреслює риторичність августівського відновлення: республіканські інститути зберігалися формально, тоді як визначальними чинниками стали авторитет принцепса і

контроль над ключовими ресурсами держави, насамперед армією, фінансами та зовнішньою політикою.

Принципова новація Августа полягає в заміні надзвичайної магістратури сукупністю окремо легальних повноважень. На наш погляд, це не просто політична маневреність, а юридичний механізм, який доцільно кваліфікувати як функціональне заміщення винятку: коли потреба в концентрації влади залишається, а прямі форми надзвичайного режиму стають політично неприйнятними (з огляду на дискредитацію титулу диктатора після Цезаря), концентрація реалізується через сукупність формально звичайних мандатів. Такий механізм робить зовнішню нормалізацію можливою без реального відновлення колишніх меж. Саме цю модель ми побачимо у XX ст. – у практиці постколоніальних надзвичайних режимів і згодом у безпекових законодавствах після 11 вересня 2001 р.

У сучасному порівняльно-правовому вимірі подібну логіку виявляють дослідження О. М. Буханевича, А. М. Мерник та О. В. Петришина, які обґрунтовують необхідність розрізняти формальні й функціональні ознаки особливих правових режимів незалежно від обраної державою юридичної форми їх запровадження [22, с. 71-78].

Подальша еволюція принципату до доміанату закріпила цей напрям. Зникали або втрачали значення механізми апеляції до народу та ефективного трибунського вето, а імператор концентрував функції вищого арбітра і судової інстанції. Доктринально це закріпила формула про незв'язаність принцепса законами, яка вперше в європейській традиції експліцитно поставила волю правителя над загальною нормою [23, с. 91-96]. Легітимація відбувалася через дві наскрізні концептуальні фігури: тезу про благо народу як найвищий закон і поширене римське твердження про те, що під час війни закони мовчать; обидві ці фігури надалі супроводжуватимуть усі історичні моделі легалізації виняткових повноважень [24]. Розширювалися позасудові практики, превентивні затримання, обмеження свободи об'єднань громадян, посилювалася роль

військових командувачів. Звуження сфери приватної автономії доповнювалося морально-соціальним законодавством Августа, відомим під загальною назвою Юлієві закони: воно охоплювало регулювання шлюбних відносин, закон Папія-Поппея, а також закон про переслідування подружньої зради, що криміналізував перелюбство і встановлював правові наслідки безшлюбності [20; 25, с. 108-110]. Це перший в європейській історії приклад системного втручання держави у приватну сферу під гаслом відновлення моралі – механізм, який ми згодом зустрінемо в законодавствах міжвоєнних авторитарних режимів.

Релігійний вимір імперської політики став ще одним каналом обмеження прав, відмінним від суто безпекового. У кризові періоди релігійні меншини ставали об'єктом репресивної політики: масштабним прикладом у язичницькій імперії були гоніння Діоклетіана, що серією едиктів 303-304 рр. скасували попередню віротерпимість і фактично заперечили свободу віросповідання для християн [26]. Після утвердження християнства як державної релігії характер обмежень змінився, але не їхній обсяг: законодавство імперії, кодифіковане згодом у книзі XVI Кодексу Феодосія, забезпечувало монополію офіційно визнаної віри, забороняючи язичницькі культи та переслідуючи єретичні рухи [27], а саме витіснення язичництва, як показує сучасна історіографія, було тривалим і нерівномірним процесом [28]. Сакралізація імператорської влади, за якої непокоря правителю мислилася як морально-правопорушна поведінка, доповнювалася теологічним обґрунтуванням примусу. Аврелій Августин розгорнув концепцію справедливої війни та правомірного застосування сили, за якою примус допускався за наявності справедливої підстави та правомірного наміру [24; 29, с. 9; 30]. Це заклало доктринальні підвалини середньовічної легітимації примусу як необхідного для захисту миру, віри і спільного блага.

Перехід від античної моделі до пізньоримської та ранньохристиянської фіксує ключовий зсув, що зберігатиме значення для всієї подальшої історії: надзвичайні повноваження поступово перестають бути тимчасовою реакцією на конкретну кризу й перетворюються на структурний елемент управління.

Легітимація змінюється від державної необхідності до сакрально-релігійних підстав, проте механізм залишається тим самим – нормативним закріпленням того, що мало бути винятковим.

Перехід від античної моделі до середньовічної не означав концептуального розриву. Категорія необхідності, обґрунтована римською традицією як підстава для тимчасового відступу від загальних норм, у середні віки була переформульована мовою богослов'я і феодалного права, проте логіка її дії залишилася незмінною. Водночас саме в середньовічну добу вперше виникають нормативні акти, що обмежують самого правителя процедурними вимогами щодо застосування ним надзвичайних повноважень. На наш погляд, це ключовий історичний зсув, який підготує всю модерну конструкцію правового режиму воєнного стану.

У ранньосередньовічній Європі легітимність обмеження прав ґрунтувалася передусім на сакральному обґрунтуванні влади, виведеному з августинівської концепції двох градусів. Земну владу розглядали як знаряддя збереження миру в умовах ушкодженої гріхом людської природи, а тому її примусові акти за самою своєю природою не потребували додаткового виправдання, окрім посилення на суспільне благо і захист віри. У межах цієї парадигми надзвичайні заходи проти єретичних рухів, юдеїв і політичних опонентів короля не мислилися як відступ від нормального правопорядку, а становили його органічну частину. Показовим прикладом є Каролінгський капітулярій про саксонські землі 782 р., що передбачав смертну кару за відмову від хрещення і за збереження язичницьких поховальних обрядів [34]. Виняток тут зливається з нормою, оскільки в самій нормі вже закладено презумпцію допустимості будь-яких засобів задля захисту віри і спільного блага.

Становлення формалізованих обмежень правителя розпочинається у XII-XIII ст. через договірні акти між короною і станами. Велика хартія вольностей 1215 р., нав'язана Іоанну Безземельному баронами під загрозою громадянської війни, є першим документом, у якому процедурні обмеження правителя

пов'язуються із загрозою свавільного застосування надзвичайної влади. Її 39-та стаття встановлює, що жодна вільна людина не може бути затримана, ув'язнена, позбавлена володіння, оголошена поза законом, вислана чи в будь-який інший спосіб знеславлена інакше, як за законним вироком рівних їй або за законом країни [31]. Концептуальне значення цієї норми перевершує її практичну дієвість у XIII ст. Уперше в європейській традиції процедурні гарантії проти свавільного позбавлення свободи закріплюються не як милість правителя, а як його обов'язок, виконання якого зумовлює легітимність самої влади. Хартія не запроваджує концепції винятку як такої – вона запроваджує те, що логічно йому передуює: нормативно зафіксовану презумпцію регулярності правосуддя, від якої тільки й може існувати виняток як юридично визначений відступ.

Близьку концептуальну роль у конституційно-правовій історії України відіграє Конституція Пилипа Орлика 1710 р., яка, як зазначає О. В. Андрієвська, є першим у вітчизняній традиції актом, що містить нормативно сформульовані обмеження свободи віросповідання, права обіймати посади та інших правомочностей, тобто закріплює саме процедурний характер обмежень як ознаку правового устрою [3, с. 60-62].

Менш відомим, але теоретично не менш важливим прикладом є арагонські Привілеї Унії 1287 р., вирвані в Альфонса III коаліцією шляхти, лицарів-васалів і міста Сарагоси. На відміну від Великої хартії, ці привілеї стосуються безпосередньо обмеження кризових повноважень короля: монарх не міг затримати жодного представника шляхти, лицаря-васала чи громадянина Сарагоси без вироку Хустисії Арагону і згоди Кортесів. Гарантією виконання цих зобов'язань стала передача коаліції шістнадцяти замків, які в разі порушення короною її зобов'язань могли бути передані іншому сюзеренові, а коаліція звільнялася від присяги вірності. Привілеї Унії були скасовані Педро IV у 1348 р. після перемоги в битві при Епілі й так і не стали частиною загального правопорядку Арагону [35]. Попри це сама конструкція має принципове значення для теорії надзвичайного режиму: вона вперше в європейській історії

запроваджує матеріальну гарантію виконання процедурних обмежень кризових повноважень монарха – інституційно закріплене право станів на спротив у разі порушення цих обмежень. Це випереджає на чотири століття аналогічні конструкції англійської і французької традицій. Ми вбачаємо тут усвідомлення середньовічною правничою думкою того, що проблема меж надзвичайних повноважень є не лише проблемою нормативного формулювання обмежень, а й проблемою інституційного гарантування їх виконання.

Англійська конституційно-правова традиція XVII ст. розгорнула цю логіку системно, перетворивши проблему меж надзвичайних повноважень на центральну тему конституційного конфлікту між короною і парламентом. Петиція про права 1628 р., підготовлена Едвардом Коуком і прийнята у відповідь на практику Карла I, зафіксувала чотири окремі види зловживання надзвичайними повноваженнями, до яких корона вдавалася для фінансування війни з Іспанією: вимушені позики без згоди парламенту, ув'язнення без зазначення підстав, примусове розміщення солдатів у приватних будинках і застосування воєнного права до цивільного населення в мирний час [32, с. 66-70]. Кожне з цих обмежень має пряме концептуальне продовження в сучасному правовому режимі воєнного стану. Заборона вимушених позик є попередником сучасної вимоги законодавчого закріплення надзвичайних фіскальних заходів; заборона ув'язнення без зазначення підстав закріплює право на особисту недоторканність як основу гарантій особистої свободи; заборона примусового розміщення солдатів забезпечує недоторканність житла; заборона воєнного права в мирний час фіксує темпоральну і ситуативну обмеженість надзвичайного режиму, що становить саму його сутність як винятку.

Особливе значення має четвертий пункт. Петиція про права встановлює, що воєнне право може застосовуватися лише в умовах війни або відкритого повстання, і вимагає скасування комісій, виданих королем для застосування воєнного права до цивільного населення поза цими умовами [32, с. 69]. Це перший в європейській історії акт, що сформулював у вигляді нормативного

припису ключовий принцип сучасної теорії правового режиму воєнного стану – суворо ситуативну прив'язку надзвичайних повноважень до конкретної воєнної загрози та їх несумісність із мирним станом. Саме на цьому принципі, як показує сучасна доктрина, ґрунтується ідея відступу від міжнародних зобов'язань у сфері прав людини в умовах публічної небезпеки, яку згодом буде закріплено у статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та у статті 15 Європейської конвенції з прав людини.

На цей самий принцип спираються О. М. Буханевич, С. О. Кузніченко та А. М. Мерник, формулюючи у спільному дослідженні зарубіжного досвіду конституційно-правового регулювання обмежень прав людини тезу про необхідність чіткого розмежування правових режимів надзвичайного і воєнного станів за критерієм конкретності загрози, на яку вони реагують [33, с. 55-66]. Едвард Коук, головний автор Петиції про права, сформулював концептуальну тезу, що визначить усю подальшу англо-американську традицію: корона не може створювати нове право, проголошуючи стан виключності; її надзвичайні повноваження є лише тими, які за нею визнав парламент, і застосовуються тільки в межах ситуацій, що їх парламент передбачив [36].

Водночас ефективність англійської моделі залежала від конкретного співвідношення сил. Карл I погодився на Петицію про права під фіскальним тиском і одразу почав її ігнорувати, з 1629 по 1640 р. правлячи без скликання парламенту [32]. Це засвідчило ту саму закономірність, що й у випадку Привілеїв Унії: задеклароване обмеження влади залишається безсилим, доки не спирається на інституційний механізм примусу до його виконання. Інституційне закріплення гарантій відбулося лише через громадянську війну і Славну революцію 1688 р. – тобто через позаправові засоби. На наш погляд, це знову підтверджує тезу, яку ми обстоюємо: коли правопорядок не передбачає процедурних механізмів примусу до виконання нормативних обмежень, їх виконання забезпечується позаправовою силою, і правова форма перемагає коштом тимчасового заперечення самої себе.

Французька традиція XVII-XVIII ст. демонструє протилежну до англійської модель, у якій абсолютна влада не зустріла дієвого станового спротиву і виробила власну техніку обходу процедурних обмежень. Ключовим інструментом стали королівські запечатані накази про затримання чи заслання, скріплені особистою печаткою короля і підписані секретарем держави. Походячи з ордонансу Філіппа V 1318 р. і набувши систематичного застосування за Людовіка XIV, протягом XVII-XVIII ст. вони перетворилися на масовий інструмент позасудового затримання [37]. Принципова правова характеристика такого наказу полягає в тому, що він заперечує самі процедурні обмеження, які Велика хартія вольностей уже встановила в Англії: ув'язнення відбувалося без судового вироку, без зазначення підстав, без визначеного строку і без можливості оскарження, оскільки і затримання, і звільнення повністю залежали від королівської волі. Доктринальне обґрунтування цієї практики спиралося на формулу про незв'язаність правителя законами у тлумаченні французьких легістів, які розширили цю римську максиму до твердження, що король є імператором у власному королівстві і володіє усією повнотою владних прерогатив римського імператора. Це наочна демонстрація того, як та сама формула, що становила підвалини імперської влади у пізньому Римі, через шість століть забезпечувала легітимацію абсолютистських практик у Франції.

Принципово важливо, що королівські запечатані накази юридично не оформлювалися як надзвичайні повноваження – вони були звичайним інструментом адміністративної юстиції, що її король залишив за собою. Це свідчить про повернення до моделі функціонального заміщення винятку, вперше застосованої за августівського принципату: надзвичайні повноваження не оформлюються як такі, а розгортаються через сукупність формально звичайних адміністративних інструментів. Так само як Август замінив надзвичайну магістратуру сукупністю спеціальних повноважень, кожне з яких окремо було легальним, абсолютистська монархія замінила формальне проголошення надзвичайного стану системою адміністративних арештів, які формально не

вимагали обґрунтування винятковими обставинами. Таке функціональне заміщення є, на наш погляд, найбільш ризикованою з історичних форм надзвичайного управління, оскільки воно не передбачає темпоральних обмежень та інституційних гарантій припинення і не активує тих процедурних запобіжників, що пов'язані з формальним оголошенням стану виключності.

Близький висновок обґрунтовує Д. С. Терлецький, який наголошує, що ризик перетворення винятку на постійну практику особливо зростає тоді, коли надзвичайні заходи реалізуються через звичайні адміністративні форми [4, с. 11].

Опис абсолютистської моделі функціонального заміщення винятку був би неповним без згадки про те, що паралельно з її практичним розгортанням у XVII-XVIII ст. у європейській філософсько-правовій думці формувалася альтернативна лінія, яка вибудовувала концепцію винятку, підконтрольного праву. Саме ця лінія, систематично реконструйована в новітній вітчизняній доктрині [50, с. 33-47], становить інтелектуальне підґрунтя того підходу, який ми обстоюємо в цьому дослідженні.

Засадниче значення в цій лінії має філософсько-правова концепція І. Канта. Виходячи з необхідності забезпечити рівність суб'єктів права, Кант обґрунтовує, що ніхто не має права зазіхати на свободу іншого, а саме норми права визначають сферу вільного розсуду людини як суб'єкта права [38]. У розгорнутому вигляді це формулюється як принцип сумісності свобод: свобода однієї особи має бути сумісною за загальним законом зі свободою кожного. Кантівський категоричний імператив у правовій площині виконує функцію критерію меж владного втручання, і цей критерій безпосередньо застосовний до сучасного режиму воєнного стану. Будь-яке обмеження прав, навіть продиктоване вимогами безпеки, втрачає легітимність, якщо його логіка не може бути послідовно поширена як загальне правило, що однаково діє щодо всіх, кого воно стосується. На наш погляд, кантівська вимога загальності є першим у європейській традиції критерієм недопустимості селективного, дискреційного винятку – тобто тієї самої абсолютистської практики, яку описано вище.

Логічним продовженням цієї лінії стало обґрунтування В. Гумбольдтом ідеї меж діяльності держави. На переконання німецького мислителя, функції держави можуть полягати лише в забезпеченні безпеки громадян одне від одного й від зовнішніх ворогів, а сфера особистих прав, що не порушують прав інших осіб, не підлягає жодному впливу з боку держави [39]. Дж. С. Мілль, який у середині XIX ст. розгорнув цю лінію в самостійну концепцію, обстоював тезу, що «єдиною метою, заради якої суспільство має право втручатися у свободу дій особи, є запобігання шкоді іншій особі та самозахист» [40, с. 13]. Цей принцип, відомий у сучасній доктрині як принцип шкоди, безпосередньо передусє сучасним тестам необхідності й пропорційності обмежень: легітимним є лише те обмеження, що спрямоване на запобігання конкретній, ідентифікованій шкоді, а не на превентивний контроль над сферою особистої автономії як такою. Особливо показово, що В. Гумбольдт артикулює свою тезу саме у сфері державної безпеки – у тій предметній площині, де згодом постане проблема воєнних і надзвичайних повноважень. Уже на цьому етапі європейської правової думки оборона держави й охорона публічного порядку розглядалися не як підстава для усунення меж владного втручання, а як одна з дозволених цілей публічної влади, обмежена правами особистості.

Подальша інтеграція цих ідей у правову доктрину пов'язана з працями Г. Еллінека, який запропонував формулу самообмеження держави на користь індивіда – діяти так, щоб кожна з дій влади найбільше відповідала спільному інтересові та інтересам підлеглих їй осіб [41]. Доктрина самообмеження держави має особливе значення для нашого дослідження: саме вона є історичним прообразом сучасної конструкції дерогацій, у межах якої держава в умовах публічної небезпеки добровільно зобов'язується дотримуватися мінімального стандарту захисту прав, а не діяти поза правовими обмеженнями взагалі. По суті, це юридичне вираження тієї самої першої логіки – винятку, підконтрольного праву.

У новітній вітчизняній реконструкції цієї доктринальної лінії А. М. Мерник показує, що становлення ідеї обмеження прав людини пов'язане не лише з розвитком позитивного законодавства, а й із поступовим утвердженням у правовій думці вимоги обмеженості державної влади, недопустимості свавільного втручання та необхідності збереження гарантованої правом сфери свободи особи [50, с. 42-44].

Особливу методологічну цінність має критика М. М. Ковалевським характерної для XVIII ст. тенденції вбачати в державній необхідності універсальне виправдання свавілля. Народний порятунок чи державна необхідність, на його думку, з давніх часів використовувалися як виправдання будь-якого свавілля держави щодо підданих; заперечуючи такий підхід, М. М. Ковалевський обстоював тезу, що «державна не може повністю скасувати особисті права в інтересах самозбереження», оскільки визнання таких прав є тією самою вимогою громадянської солідарності, що й сам факт існування держави [50, с. 41-42].

Ця критика, висловлена ще у позаминулому столітті, точно описує центральний ризик, з яким має справу сучасна доктрина обмеження прав в умовах воєнного стану, – ризик перетворення тези про державну необхідність на універсальне виправдання свавільного звуження прав, що не підлягає зовнішній перевірці. Саме на запобігання такому перетворенню спрямована сучасна вимога юридичної керованості надзвичайних заходів: їхньої тимчасовості, мотивованості, регулярного перегляду й ефективного контролю. Цю вимогу, як ми показали вище, послідовно обстоює й новітня вітчизняна доктрина [2; 4; 6].

Сформована протягом XVIII-XIX ст. доктринальна лінія створила інтелектуальні підвалини для нормативної революції кінця XVIII ст. Скасування королівських запечатаних наказів і ухвалення Декларації прав людини і громадянина 1789 р. неможливо адекватно зрозуміти поза цим доктринальним контекстом: те, що абсолютистська адміністративна юстиція трактувала як

прерогативу суверена, нова правова традиція переосмислила як свавілля, принципово несумісне з ідеєю правового устрою.

Скасування королівських запечатаних наказів декретом Установчих зборів від 16 березня 1790 р. і Декларація прав людини і громадянина 1789 р. концептуально завершили середньовічну й ранньомодерну фазу історії обмежень. Стаття 7 Декларації встановлювала, що ніхто не може бути обвинуваченим, затриманим чи ув'язненим інакше як у передбачених законом випадках і у встановлених законом формах [42]. Це формулювання об'єднало в одну норму три критерії, які стануть наскрізними для всієї подальшої теорії обмежень прав людини: матеріальну підставу у вигляді закону, темпоральну визначеність процедури і формальну узаконеність порядку її застосування.

А. М. Мерник, визначаючи обмеження прав як встановлений правом максимально дозволений обсяг і міру можливої реалізації прав, фактично спирається саме на цю триєдину конструкцію, генеалогія якої тягнеться через статтю 7 французької Декларації до Петиції про права і далі до 39-ї статті Великої хартії вольностей [2, с. 7].

Особливість Французької революції полягала в переході від прихованого використання надзвичайних повноважень монархом до їх прямого нормативного оформлення. Закон від 8-10 липня 1791 року вперше у французькому праві закріпив стан облоги як спеціальний військово-правовий режим [44].

Дж. Агамбен, аналізуючи цей закон, виокремлює три передбачені ним стани. За стану миру військова і цивільна влада діяли кожна у власній сфері. За стану війни цивільна влада повинна була узгоджувати свої дії з військовою. За стану облоги повноваження щодо підтримання порядку і внутрішньої безпеки переходили до військового командування [43, с. 4-5].

На цій підставі дослідник пов'язує виникнення сучасної юридичної конструкції надзвичайного стану не з абсолютистським правлінням, а з революційним прагненням нормативно оформити виняткові повноваження [43, с. 5].

Парадоксальна закономірність полягає в тому, що зрілі форми правової легалізації винятку виникають саме в державах, що розбудовують себе на принципі поділу влад і верховенства права. Сама потреба у формалізованому винятку постає в тих системах, які усунули абсолютистську практику функціонального заміщення: щойно французька революція скасувала королівські запечатані накази, виникла потреба в окремому інституційному механізмі легалізації надзвичайних повноважень, яким і став стан облоги.

Уже в роки Терору 1793-1794 рр. ця технічна конструкція була розширена до інструменту репресій проти внутрішніх політичних опонентів. Декрет про підозрілих від 17 вересня 1793 р. увів категорію осіб, яких можна було затримувати без формального обвинувачення на підставі їхньої належності до соціальних чи політичних груп, оголошених ворожими революції [45]. Ця практика структурно відтворює сулланську модель проскрипцій у новому ідеологічному обрамленні й виявляє ту саму закономірність, що її ми ідентифікували на античному матеріалі: коли надзвичайні повноваження легалізуються без чітких темпоральних і ситуативних меж, вони з тимчасової реакції на кризу перетворюються на структурний інструмент політичного переслідування.

Ідея призупинення дії конституції була формалізована у статті 92 Конституції 22 фрімера VIII року, яка передбачала можливість законодавчого призупинення конституційних гарантій в окремих місцевостях і на визначений час у разі збройного повстання або заворушень, що загрожували безпеці держави. Дж. Агамбен розглядає цей механізм поряд зі станом облоги як одну з двох основних моделей надзвичайного правового регулювання: перша передбачає розширення військових повноважень на цивільну сферу, а друга – призупинення дії конституції або окремих її гарантій [43, с. 5].

Подальший розвиток французької моделі відбувався через визначення суб'єкта, уповноваженого запроваджувати винятковий режим. Стаття 14 Хартії 1814 року наділяла суверена правом видавати ордонанси, необхідні для безпеки

держави. Додаткова Хартія від 22 квітня 1815 року, навпаки, передбачила, що стан облоги може бути запроваджений лише на підставі закону. За оцінкою Дж. Агамбена, у французькій традиції поступово утвердився підхід, відповідно до якого призупиняти дію закону може насамперед законодавча влада, тоді як у німецькій традиції відповідні повноваження були зосереджені у глави держави [43, с. 12].

Закон від 9 серпня 1849 року про стан облоги, ухвалений на виконання статті 106 Конституції від 4 листопада 1848 року, системно визначив підстави, порядок запровадження та правові наслідки цього режиму [46]. Він передбачав можливість проголошення стану облоги у разі неминучої загрози зовнішній або внутрішній безпеці, передачу частини повноважень військовій владі, проведення обшуків, обмеження свободи зібрань і преси та розширення юрисдикції військових судів.

Закон від 3 квітня 1878 року посилив гарантії проти зловживань, установивши вимоги щодо територіального обмеження режиму та попереднього визначення строку його дії [47].

Дж. Агамбен пов'язує ці зміни з досвідом франко-пруської війни та Паризької комуни, після яких стан облоги в окремих місцевостях зберігався до 1876 року, зокрема для продовження обмежень свободи преси [43, с. 12].

Французька модель стану облоги є першим в історії систематичним кодифікованим правовим режимом винятку, що поєднує матеріальні підстави запровадження, процедурні гарантії оголошення, темпоральні й просторові межі дії та конкретний перелік обмежень прав людини. Саме ця модель безпосередньо вплинула на конструкції воєнного стану в законодавствах континентальної Європи XX ст., зокрема й на український Закон «Про правовий режим воєнного стану» 2015 р. [48].

На необхідність такої спадкоємності у конституційно-правовому регулюванні обмежень прав людини в умовах надзвичайного і воєнного станів вказує й колектив авторів у складі О. М. Буханевича, С. О. Кузніченка та А. М.

Мерник, обґрунтовуючи функціональну тотожність основних складових сучасних європейських конструкцій надзвичайних режимів незалежно від конкретної національної правової традиції [33, с. 55-66].

Окремий етап розвитку надзвичайного регулювання Дж. Агамбен пов'язує з Першою світовою війною. У Франції 2 серпня 1914 року президент Р. Пуанкаре декретом запровадив стан облоги на всій території держави, а через два дні парламент надав цьому рішенню законодавчої форми. Режим залишався чинним до 12 жовтня 1919 року, тобто понад рік після припинення воєнних дій [43, с. 12-13].

Після відновлення роботи парламенту в січні 1915 року формальне функціонування законодавчого органу не усунуло тенденції до розширення виконавчих повноважень. Зокрема, закон від 10 лютого 1918 року надав уряду широкі можливості регулювати декретами виробництво і торгівлю продовольством. На цій підставі Дж. Агамбен характеризує воєнний період як етап, на якому тимчасове делегування повноважень почало перетворюватися на звичайний інструмент управління [43, с. 12-13].

Це дає підстави для висновку, що в період Першої світової війни виконавча влада фактично перетворилася на законодавчий орган. Французька модель стану облоги, побудована на максимально жорстких процедурних гарантіях, які тільки могла розробити правнича думка XIX ст., у воєнних умовах виявилася неспроможною утримати виняток у визначених для нього межах. На наш погляд, тут проявляється фундаментальна закономірність: правовий режим виключності, навіть у формі систематичного кодифікованого закону, виявляє тенденцію до самоперевищення під дією зовнішнього тиску. Саме на осмислення цієї закономірності спирається конструкція меж дерогації у статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та у статті 15 Європейської конвенції з прав людини. Для сучасної української доктрини ця проблема набула безпосередньої практичної гостроти в умовах повномасштабної війни, що триває з 24 лютого 2022 р.

Отже, до початку XX ст. європейська традиція виробила подвійну вимогу до надзвичайних повноважень – нормативного їх обмеження в часі, просторі та змісті й інституційного гарантування виконання цих обмежень. Випробування цієї вимоги двома світовими війнами становить наступний предмет розгляду.

Узагальнюючи досвід Першої світової війни, Дж. Агамбен зазначає, що надзвичайне законодавство у формі урядових декретів стало регулярним інструментом європейських демократій і вплинуло на їхній конституційний порядок [43, с. 12-13]. У Великій Британії Закон про оборону королівства 1914 року розширив повноваження уряду у сфері воєнної економіки та обмеження окремих прав. Закон про надзвичайні повноваження 1920 року поширив надзвичайні механізми на реагування на внутрішні соціальні конфлікти.

У Сполучених Штатах Америки аналогічну тенденцію відображали Закон про шпигунство 1917 року та Овермановський акт 1918 року, якими було розширено повноваження президента й виконавчих органів. Навіть нейтральна Швейцарія у серпні 1914 року надала Федеральній раді широкі повноваження для забезпечення безпеки та нейтралітету. За оцінкою Дж. Агамбена, ці приклади демонструють, що ризик нормалізації надзвичайних засобів властивий не лише авторитарним, а й демократичним правопорядкам [43, с. 15-16].

Останній випадок засвідчує, що логіка винятку діє в будь-якій системі незалежно від її політичного устрою, а демократія не імунізує проти ризику нормалізації винятку – вона лише дещо ускладнює цей процес. Такий висновок кореспондує з положеннями, сформульованими за результатами аналізу римського права.

Дж. Агамбен розглядає міжвоєнний період як етап подальшого зближення надзвичайного та звичайного законодавства. У Франції закон від 22 березня 1924 року тимчасово надав уряду Р. Пуанкаре широкі повноваження у фінансовій сфері, а закон 1935 року дозволив уряду П. Лавалю видавати декрети, що мали силу закону. Подібні механізми застосовувалися й урядами іншої політичної

спрямованості, що свідчило про поступове перетворення надзвичайного делегування на усталену практику [43, с. 13].

На наш погляд, народження так званих диктаторських режимів в Італії і Німеччині неможливо зрозуміти поза цим паралельним процесом: тоталітарні режими не зруйнували правовий порядок, що ґрунтувався на стримуванні надзвичайних повноважень, а лише довели до логічного завершення його руйнування, яке вже відбувалося в демократичних державах через економічні й політичні кризи 1920-1930-х рр.

Особливо показовою була Веймарська Німеччина. Стаття 48 Конституції 1919 року наділяла президента Райху повноваженнями застосовувати надзвичайні заходи та призупиняти окремі основоположні права у разі серйозної загрози громадській безпеці й порядку. Закон, який мав конкретизувати умови та межі цих повноважень, ухвалений не був [43, с. 14–15]. За оцінкою Дж. Агамбена, багаторазове застосування статті 48 та тривале функціонування президентського надзвичайного правління створили інституційні передумови для руйнування Веймарської республіки [43, с. 15].

Це дає підстави для узагальнення, важливого для теорії правового режиму воєнного стану: так звана захищена демократія, що делегує надзвичайні повноваження виконавчій владі, здатна функціонувати як перехідна фаза до утвердження тоталітарного режиму.

Конструкція захищеної демократії будується на припущенні, що надзвичайні повноваження можна делегувати виконавчій владі, зберігши демократичний характер режиму. Історичний досвід, як ми бачимо, доводить протилежне: систематичне застосування надзвичайних повноважень саме по собі підриває демократію навіть тоді, коли формально кожен окремий акт здійснюється в межах конституційних повноважень.

Радянська модель, що склалася на території України з 1919 р., становить протилежний шлях розгортання тієї самої закономірності. Тут проблема меж надзвичайних повноважень була розв'язана через повне поглинання

надзвичайного нормальним – через перетворення революційної надзвичайної ситуації на структурний принцип усього правопорядку.

Як зазначає О. В. Андрієвська, у радянський період інститут конституційно-правових обмежень розвивався згідно із соціалістичною колективістською концепцією, для якої характерним було встановлення обмежень прав і свобод в інтересах суспільства і соціалістичної держави як виразника колективної волі трудящих [3, с. 67].

Радянський період в українській історії є окремим і принципово важливим етапом розвитку практики обмеження прав людини, оскільки саме в ньому виняток перестає бути тимчасовою реакцією на загрозу й перетворюється на постійну характеристику правопорядку. На відміну від класичної моделі воєнного або надзвичайного стану, радянська система не потребувала формального оголошення виняткового режиму для обмеження прав. Обмеження були закладені в саму ідеологічну основу державності, у якій обсяг прав особи визначався не автономією людини, а її соціально-класовою належністю та політичною лояльністю.

Перший етап цієї моделі пов'язаний із ранньорадянською конституційною конструкцією. Конституція УСРР 1919 р. встановлювала обмеження прав і свобод винятково на підставі класової належності: обмежувалося право участі в державній владі для представників «пануючих класів», а виборчого права позбавлялося широке коло осіб – ті, хто застосовував найману працю або жив із нетрудового доходу, приватні торговці, духовенство, колишні службовці поліції та жандармерії, члени колишнього імператорського дому [3, с. 67-68]. Ці обмеження деталізувалися підзаконними інструкціями, що додатково розширювали перелік осіб, позбавлених виборчих прав, причому такі акти, попри суперечність із Конституцією, сприймалися як належні й допустимі [3, с. 68]. Отже, ранньорадянська модель демонструє не лише обмеження окремих прав, а й підпорядкування самого статусу особи ідеологічному критерію «соціальної корисності».

Другий етап охоплює період поступового переходу від відкрито класової до формально універсальної конституційної риторики. Конституція УСРР 1929 р. та Конституція УРСР 1937 р. звужували обсяг прямо закріплених обмежень і зовні наближалися до моделі загального визнання прав, однак така формальна демократизація не супроводжувалася реальним механізмом їх забезпечення. Як зазначає О. В. Андрієвська, формальна демократичність відповідних конституцій не забезпечувала втілення проголошених положень у життя [3, с. 70-71]. У цьому виявляється ключова особливість радянської моделі: право використовувалося не як межа влади, а як форма легітимації вже визначених політичних рішень. Тому обмеження прав не мали характеру винятку з правопорядку, оскільки сам правопорядок був побудований на презумпції пріоритету держави, партії та колективного інтересу над автономією особи.

Третій етап пов'язаний із пізньорадянською конституційною моделлю. Конституція УРСР 1978 р. уперше набула окремих рис ліберальної концепції прав людини, однак і цей етап не означав переходу до повноцінної правової моделі обмеження прав [3, с. 70-71]. Права проголошувалися ширше, але залишалися залежними від ідеологічно визначених інтересів соціалістичного суспільства, а їх реалізація не була забезпечена незалежним судовим контролем, політичним плюралізмом і дієвими гарантіями відповідальності держави. Тому пізньорадянська модель демонструє інший різновид тієї самої проблеми: не пряме заперечення прав, а їх формальне проголошення без реальної інституційної здатності обмежувати владу.

Отже, радянська модель є показовим прикладом четвертої парадигми обмеження прав: виняток як такий зникає через перетворення постійної надзвичайності на норму. У радянському варіанті ця модель набула ідеологічної форми класової та партійно-державної диктатури, проте структурно повторює логіку, за якої особа розглядається не як самостійний носій невідчужуваних прав, а як елемент політико-адміністративного механізму. Це принципово для розуміння радянської спадщини в українській правничій думці: перехід після

1991 р. до конституційної моделі прав людини означав не просто заміну однієї системи нормативних актів іншою, а перехід від парадигми поглинутого винятку до парадигми формалізованого та юридично контрольованого винятку.

Друга світова війна довела, що від тенденції до нормалізації виняткового законодавства не застраховані навіть консолідовані демократії з тривалою конституційною традицією. Найвиразнішим прикладом стало інтернування в лютому 1942 р. близько сімдесяти тисяч американських громадян японського походження, що проживали на Західному узбережжі США, а також сорока тисяч японських громадян, які там жили й працювали; єдиною підставою цього заходу була расова належність [43, с. 22].

Конституційний порядок США, попри сильну традицію судового контролю, не забезпечив дієвого захисту проти цього заходу, санкціонованого президентським указом і реалізованого переважно у звичайних адміністративних формах. Перед нами повторення закономірності, виявленої на французьких королівських запечатаних наказах: найбільш ризикогенна форма надзвичайного управління настає не тоді, коли проголошується стан виключення, а тоді, коли надзвичайні повноваження розгортаються через звичайні адміністративні інструменти, не активуючи процедурних запобіжників, пов'язаних із формальним оголошенням винятку.

Повоєнний період став часом структурної трансформації правового режиму виключності. У Західній Німеччині криза 1968 р. завершилася ухваленням 24 червня 1968 р. закону про доповнення Основного закону, що повторно ввів стан виключення під назвою стану внутрішньої необхідності – цього разу задля захисту ліберально-демократичного конституційного устрою [43, с. 15-16].

У Франції стаття 16 чинної Конституції 1958 р., запропонована Ш. де Голлем, наділяє президента повноваженням вживати всіх необхідних заходів за умови серйозної і безпосередньої загрози інституціям Республіки, незалежності нації, цілісності її території чи виконанню міжнародних зобов'язань.

У квітні 1961 р. в умовах Алжирської кризи Ш. де Голль звернувся до статті 16 навіть тоді, коли функціонування публічних влад не було перерване. Відтоді цю статтю жодного разу не застосовували, проте, відповідно до загальної тенденції в західних демократіях, формальне проголошення стану виключення дедалі частіше заміщується узагальненням парадигми безпеки як нормальної техніки управління [43, с. 14]. Це, на наш погляд, найважливіша характеристика сучасного етапу: виняток у формальному розумінні стає рідкісним, проте логіка винятку проникає в повсякденне законодавство й управління через концепцію безпеки.

Італія цього періоду перетворилася на своєрідну юридико-політичну лабораторію, у якій декрет-закон із виняткового і похідного інструменту нормотворчості став звичайним джерелом права. Стаття 77 Конституції Республіки 1947 р., що передбачала видання урядом тимчасових заходів силою закону у виняткових ситуаціях необхідності й терміновості, з 1970-х рр. застосовувалася настільки систематично, що декрети-закони стали нормальною формою законодавства [43, с. 16-18]. Це означає фактичне поглинання виконавчою владою законодавчої функції. Якщо екстраполювати цю діагностику на ширший контекст, ми отримаємо картину поступової реверсії західних демократій до моделі, виявленої в августівському принципаті, – не до прямого свавілля, а до функціонального заміщення винятку через сукупність формально звичайних інструментів управління, кожен з яких окремо є легальним.

Кульмінацією цього процесу у XXI ст. стала реакція США на терористичний напад 11 вересня 2001 р. Намагання адміністрації Дж. Буша постійно іменувати президента головнокомандувачем слід розглядати в контексті домагання суверенної влади у надзвичайних ситуаціях, за якого надзвичайне прагне стати правилом, а сама відмінність між миром і війною – зникнути [43, с. 22].

Патріотичний акт США від 26 жовтня 2001 р., ухвалений за надзвичайно стислий час, надав виконавчій владі широкі повноваження зі стеження за громадянами, безстрокового затримання іноземців та обмеження адвокатської таємниці й таємниці зв'язку, а Військовий наказ президента від 13 листопада 2001 р. запровадив категорію «незаконного бойового комбатанта», що не підпадає ні під захист Женевських конвенцій, ні під гарантії американського конституційного права [43, с. 3-4]. Це точна реалізація моделі функціонального заміщення винятку: замість формального оголошення воєнного стану адміністрація створила сукупність звичайних законодавчих і адміністративних інструментів, що в сумі надали виконавчій владі повноваження, які за обсягом перевершують класичний воєнний стан. Такий механізм є найбільш ризикованим, оскільки поєднує обсяг повноважень класичного винятку з відсутністю процедурних меж, властивих формально оголошеному режимові.

Пандемія коронавірусу, що розпочалася наприкінці 2019 р., стала наступним етапом еволюції правового режиму виключності, оскільки зруйнувала чергову межу: якщо раніше винятковий режим прив'язувався до воєнної загрози або внутрішнього збройного повстання, то пандемія легалізувала надзвичайні обмеження прав в умовах загрози громадському здоров'ю.

Як зазначає А. М. Мерник, поряд із загрозою масового зараження коронавірусом постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р. № 211 спричинила нові обмеження прав людей в Україні [2, с. 1-2]. Цю проблематику системно проаналізував Ю. Д. Батан у колективній монографії за загальною редакцією М. В. Афанасьєвої, виокремивши три послідовні етапи відповіді українського уряду: повний локдаун у березні-травні 2020 р., адаптивно-регіональний карантин у травні-листопаді 2020 р. і подальше комбіноване регулювання [5, с. 88]. Принципово, що карантин в Україні було запроваджено не як окремий правовий режим у розумінні Конституції, а через статтю 29 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» з відповідними постановами Кабінету Міністрів. Як прямо констатує О. В.

Марусяк у тій самій монографії, стаття 64 Конституції України передбачає, що окремі обмеження прав і свобод можуть встановлюватися лише в умовах воєнного або надзвичайного стану, тож запровадження інших особливих режимів поза межами прямого конституційного регулювання є потенційно сумнівним з погляду правомірності [5, с. 55]. Ця ситуація стала предметом аналізу Конституційного Суду України у Рішенні від 28 серпня 2020 р. № 10-р/2020 [5, с. 55] і виявила структурний дефект чинної конституційної моделі.

Значення українського карантинного досвіду для історії обмеження прав полягає не лише у факті запровадження масштабних обмежень поза режимами воєнного або надзвичайного стану. Він показав складнішу проблему: сучасна держава може фактично застосовувати інструменти надзвичайного управління без формального оголошення надзвичайного режиму, якщо відповідна мета досягається через сукупність спеціальних законів, підзаконних актів і адміністративних процедур. Така модель формально не скасовує конституційні гарантії, однак послаблює їхню захисну функцію, оскільки обходить ті процедурні запобіжники, які Конституція України пов'язує саме з воєнним або надзвичайним станом. Саме тому пандемійний період в Україні доцільно розглядати як перехідний етап між класичним надзвичайним режимом і сучасною моделлю функціонального заміщення винятку, коли обмеження прав набувають надзвичайного характеру за відсутності повної надзвичайної правової форми.

Конституція України передбачає лише два жорсткі правові режими виключності – воєнний і надзвичайний стан, проте практика управління в умовах криз, що не вкладаються в ці категорії, призводить до запровадження так званих особливих режимів за межами прямих конституційних повноважень, що по суті відтворює модель функціонального заміщення винятку. Цей дефект потребує окремого аналізу і пропозицій щодо вдосконалення, яким присвячено Розділ 3 цього дослідження.

Український досвід запровадження воєнного стану 26 листопада 2018 р. і повномасштабне його запровадження з 24 лютого 2022 р. потребують окремого аналізу як кульмінація описаної в цьому підрозділі історичної еволюції. Хронологію подій 2018 р. реконструював О. В. Марусяк, виявивши суттєві процедурні вади чинної конституційно-правової моделі імплементації правового режиму воєнного стану [5, с. 56-58]. Воєнний стан, запроваджений з 28 листопада до 26 грудня 2018 р. на території десяти областей України – Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської, Харківської, Сумської, Чернігівської, Одеської, Миколаївської та Вінницької, а також у внутрішніх водах України Азово-Керченської акваторії, засвідчив проблему узгодження політичної волі між Президентом України і Верховною Радою України в ситуації, що вимагала невідкладних рішень [5, с. 51]. Як констатує О. В. Марусяк, «чинна модель імплементації особливих правових режимів є недієвою та незбалансованою, якщо ситуація вимагає негайних рішень, зокрема у випадку ухвалення Президентом рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії» [5, с. 51]. Цей висновок повністю підтвердився подіями 24 лютого 2022 р., коли в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації Указ Президента України № 64/2022 про введення воєнного стану був ухвалений і того ж дня затверджений Законом України № 2102-IX [2, с. 1-2].

Принципово, що Україна вже мала досвід часткової дерогації від міжнародних зобов'язань. Постановою Верховної Ради України від 21 травня 2015 р. № 462-VIII Україна заявила про відступ від окремих зобов'язань за статтями 2, 9, 12, 14 і 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та статтями 5, 6, 8 і 13 Європейської конвенції з прав людини [49, с. 13]. Як зазначає П. М. Рабінович, якого цитує А. М. Мерник, «новітня історія людства є історією боротьби саме за межі прав людини – за юридичне закріплення та юридичне тлумачення таких меж» [49, с. 13].

Українська ситуація з 2014 р. і особливо з 24 лютого 2022 р. є не випадковим відхиленням від європейського зразка, а закономірною реалізацією

тих самих структурних викликів, що стояли перед усіма європейськими демократіями ХХ ст. Питання полягає не в тому, чи запроваджуватиметься надзвичайне законодавство у відповідь на воєнну загрозу, а в тому, чи будуть процедурні й матеріальні запобіжники, вироблені європейською традицією за останні вісімсот років, ефективно застосовані для запобігання нормалізації цього винятку.

Події 2018 і 2022 років демонструють різні функції одного й того самого конституційного механізму. Воєнний стан 2018 року був обмеженим за територією і строком та мав значення першої практичної апробації конституційної процедури в умовах зовнішньої воєнної загрози. Натомість воєнний стан, запроваджений 24 лютого 2022 року, став повномасштабним і тривалим режимом, який охопив усю територію держави та багаторазово продовжувався. Тому правова проблема змістилася: якщо у 2018 році ключовим було питання оперативності та узгодженості рішень Президента України і Верховної Ради України, то після 2022 року визначальним стало питання збереження правової керованості режиму в часі.

Саме тривалість воєнного стану в Україні виявляє межі класичної моделі надзвичайного режиму. Вона виходить із припущення, що виняток є короткостроковим, а отже, достатньо один раз перевірити підстави його запровадження. Український досвід показує, що за умов затяжної війни такої первинної перевірки недостатньо: необхідним стає регулярне оцінювання того, чи зберігається потреба в конкретних обмеженнях, чи відповідає їхній обсяг актуальній воєнній ситуації та чи не перетворюються вони на сталі адміністративні практики. Отже, історико-правове значення української моделі полягає в тому, що вона переводить проблему воєнного стану з площини одноразового запровадження винятку в площину його тривалого правового супроводу, контролю та поступового повернення до загального правопорядку.

Застосування історико-правового методу до наведеного матеріалу дало змогу встановити закономірності переходу від фактично необмежених

надзвичайних повноважень до їх нормативного, часового та інституційного обмеження. Проведений аналіз засвідчує, що історія обмежень прав людини в умовах воєнного стану є не послідовним рухом від свавілля до правової керованості, а повторюваним зіткненням двох підходів. Перший передбачає збереження винятку в межах правопорядку, тоді як другий призводить до підпорядкування правопорядку винятковим обставинам. Цю закономірність підтверджують античні, середньовічні й ранньомодерні моделі, конституційні конфлікти XIX-XX століть і досвід світових воєн. Формування процедурних і матеріальних обмежень надзвичайних повноважень саме по собі не є достатньою гарантією: Велика хартія вольностей 1215 р., Привілеї Унії 1287 р., Петиція про права 1628 р., Декларація прав людини і громадянина 1789 р., французький закон про стан облоги 1849 р. і чинні норми Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Європейської конвенції з прав людини утворили спадкоємну конструкцію обмежень кризових повноважень, проте без інституційних гарантій виконання вона виявляє тенденцію до самоперевищення під зовнішнім тиском, що найвиразніше показали обидві світові війни. Найбільш ризикованою з історичних форм надзвичайного управління є модель функціонального заміщення винятку, за якої надзвичайні повноваження не оформлюються як такі, а розгортаються через сукупність формально звичайних адміністративних інструментів; започаткована принципатом Августа, вона відтворилася у французьких королівських запечатаних наказах, абсолютистських режимах континентальної Європи XVIII ст., повоєнній практиці декретів-законів, реакції США на 11 вересня 2001 р. та українській відповіді на пандемію COVID-19. Нарешті, українська ситуація з 2014 р. і особливо з 24 лютого 2022 р. є випадком, у якому всі ключові структурні проблеми, виявлені в історичному розгортанні, актуалізувалися одночасно: співвідношення між матеріальною підставою запровадження воєнного стану, його темпоральними і просторовими межами, обсягом обмежень прав людини, процедурами парламентського і судового контролю та інституційними гарантіями припинення винятку.

Отже, український історико-правовий досвід підтверджує загальний висновок цього підрозділу: небезпека для прав людини виникає не лише тоді, коли держава формально виходить за межі права, а й тоді, коли тривалий винятковий режим поступово вбудовується у звичайну практику публічного управління. Саме тому теоретико-правова модель обмеження прав людини в умовах воєнного стану має враховувати не лише момент запровадження режиму, а й увесь період його дії, продовження, перегляду та припинення.

1.2. Правовий режим воєнного стану в контексті обмеження прав людини і громадянина

Воєнний стан у сучасному українському публічному праві постає не як суто фактичний стан військових дій або політичної кризи, а як юридично визначений правовий режим, що належить до загальнішої категорії особливих (надзвичайних) правових режимів. Системною ознакою такого режиму є нормативно дозволений тимчасовий відступ від окремих гарантій захисту прав і свобод, який запроваджується законом за наявності кваліфікованої загрози державній безпеці. Такий відступ має юридичну, а не політичну природу: він підлягає перевірці на законність, легітимну мету, сувору необхідність і пропорційність, обмежений у часі та просторі й забезпечується процедурами парламентського і судового контролю. Ми поділяємо концептуальний підхід А. М. Мерник, яка визначає особливі правові режими як комплекс юридичних засобів, що тимчасово змінюють обсяг прав суб'єктів і повноважень органів публічної влади задля подолання конкретної загрози і відновлення звичайного правопорядку, але не руйнують його основ [50, с. 47-52]. О. В. Білоскурська та М. Д. Федорчук додатково підкреслюють, що допустимість обмежень прав у воєнному стані має оцінюватися крізь сукупність вимог верховенства права, правової визначеності та пропорційності, які запобігають свавільному розширенню втручань поза межі режиму [51, с. 14].

У контексті дослідження необхідно розмежувати права людини та права громадянина, оскільки ці категорії відрізняються за суб'єктним складом і характером юридичного зв'язку особи з державою. Права людини належать кожній особі від народження та не залежать від громадянства. Їх носіями є громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають під юрисдикцією держави. До них належать, зокрема, право на життя, повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність, судовий захист, повагу до приватного і сімейного життя.

Права громадянина обумовлені належністю особи до громадянства України та відображають її сталий політико-правовий зв'язок із державою. Насамперед це стосується прав, пов'язаних з участю в управлінні державними справами, виборчих прав, права на доступ до державної служби, а також окремих соціальних і правових гарантій, адресованих саме громадянам України. Водночас громадянство є підставою не лише для набуття спеціальних прав, а й для виконання конституційних обов'язків, зокрема обов'язку захисту Вітчизни.

Відмінність між цими категоріями безпосередньо впливає на характер обмежень під час воєнного стану. Частина заходів має загальний територіальний характер і поширюється на всіх осіб незалежно від громадянства. До них належать комендантська година, особливий режим в'їзду і виїзду з окремих територій, обмеження доступу до районів ведення бойових дій, перевірка документів та огляд речей у передбачених законом випадках. Правомірність таких заходів оцінюється з урахуванням однакових вимог законності, необхідності, пропорційності та недискримінаційності щодо всіх осіб, які перебувають під юрисдикцією України.

Інша група заходів пов'язана з громадянством особи та виконанням обов'язків перед державою. До неї належать мобілізаційні обов'язки громадян України, військовий облік та пов'язані з ними обмеження виїзду з України для окремих категорій громадян. У цих випадках громадянство є юридично значущою підставою диференціації правового статусу. Проте така диференціація

не звільняє державу від обов'язку забезпечити правову визначеність, обґрунтованість установлених винятків, рівне ставлення до осіб, які перебувають в однаковому правовому становищі, та доступність ефективного оскарження.

Отже, поняття «обмеження прав людини та громадянина» охоплює дві взаємопов'язані площини державного втручання. Перша стосується прав, носієм яких є кожна особа, а друга – прав і пов'язаних із ними обов'язків, що виникають із громадянства. Їх розмежування необхідне для правильного визначення кола адресатів обмежувального заходу, допустимих підстав диференціації та відповідного стандарту перевірки його правомірності.

У теорії публічного права категорія правовий режим позначає нормативно встановлений порядок організації та функціонування публічної влади в особливих умовах. Цей порядок визначає юридичні факти активації спеціальних норм, коло і межі компетенції суб'єктів владних повноважень, процедури прийняття та легітимації рішень, допустимий обсяг обмеження прав і відповідні процесуальні гарантії, механізми парламентського, адміністративного та судового контролю, а також часові межі дії.

Найґрунтовніше для українського правознавства теорію надзвичайних адміністративно-правових режимів розробив С. О. Кузніченко, обґрунтувавши їх як самостійний інститут публічного права з власною предметною сферою, суб'єктним складом і системою правових засобів. Зasadничою для цього інституту є юридична визначеність підстав запровадження, повноважень суб'єктів і часових меж, що відрізняє надзвичайний правовий режим від політичної практики кризового управління [6, с. 12-14]. С. О. Магда продовжує цю лінію аналізом механізму забезпечення прав, свобод і виконання обов'язків громадян в умовах надзвичайних адміністративно-правових режимів, наголошуючи на необхідності зберегти дієвість процесуальних гарантій навіть за умов істотного звуження матеріального обсягу прав [9, с. 8-10].

Окремої уваги потребує термінологічне розмежування суміжних категорій, оскільки в науковій літературі поняття «особливий правовий режим»,

«спеціальний правовий режим» і «надзвичайний правовий режим» нерідко вживаються як синоніми, що ускладнює аналіз і порівняння.

А. М. Мерник пропонує концептуально витриману ієрархію цих категорій. Спеціальні правові режими є спеціальною категорією щодо загальних правових режимів і поділяються «на преференційні та обмежувальні; особливий правовий режим є різновидом спеціального правового режиму саме обмежувального типу і передбачає звуження меж прав людини на підставі необхідності відвернення додаткової шкоди» [50, с. 115]. Принципово важлива запропонована дослідницею диференціація за темпоральною ознакою: «спеціальний правовий режим, як правило, діє постійно, тоді як особливий правовий режим має тимчасовий характер і чітко визначається в часі» [50, с. 123].

Отже, воєнний стан необхідно розглядати як один із видів особливого правового режиму – обмежувальний, тимчасовий і чітко визначений у часі юридичний інструмент, що принципово відрізняється від постійних спеціальних режимів (наприклад, режиму державної таємниці чи режиму державного кордону).

Вихідною юридичною характеристикою правового режиму воєнного стану є його міжгалузева природа. Він формується на стику конституційного й адміністративного права як основних національно-правових регуляторів та норм міжнародного гуманітарного права і міжнародних стандартів захисту прав людини. Така комплексність зумовлює потребу одночасно розмежовувати конституційні підстави й адміністративні процедури, уточнювати обсяг повноважень органів публічної влади, критерії допустимості обмежень, процесуальні гарантії та інструменти контролю. Додаткова складність полягає в потребі поєднати оперативність управлінських рішень в умовах збройного конфлікту, агресії чи окупації зі збереженням сутності прав і свобод людини. Саме ця комбінація вимог визначає особливу інтенсивність нормативно-доктринальної роботи, якої потребує режим воєнного стану. Будь-яке спрощене зведення його природи до однієї з названих галузей – наприклад, виключно до

адміністративного інструменту чи виключно до питання конституційної допустимості обмежень – дає неповну картину, що пропускає істотні правові зв'язки.

У межах адміністративно-правового підходу особливі (зокрема воєнні) правові режими доцільно розуміти не як суто описову категорію станів, а як юридичний інструмент побудови механізмів реагування на загрози, що охоплює чітко визначений набір правових засобів, повноважень і процедур [52, с. 2]. Тлумачення воєнного стану як юридично сконструйованої моделі управління в умовах загрози узгоджується з його розумінням у сучасному порівняльному праві, де відповідний режим визначається через нормативну модель тимчасового відступу від частини юридичних приписів задля відвернення загрози життю нації з подальшим обов'язковим поверненням до звичайного конституційного порядку [53, с. 221]. Ключова відмінність правового режиму від фактичного або політичного полягає в його операційності в категоріях юридичної визначеності, процедурності та підконтрольності.

У вітчизняній доктрині цю відмінність послідовно проводить А. М. Мерник, наголошуючи, що сама ідея особливого правового режиму передбачає не вихід держави поза право, а її дію в межах попередньо визначених правом виняткових повноважень [50, с. 53-58]. У цьому сенсі вимога законності діяльності держави у воєнний час є не декларативним принципом, а системним обов'язком безперервного юридичного обґрунтування кожного акта втручання в межах установлених норм і процедур. Брак реальних контрольних механізмів призводить до підміни верховенства права інструментальним застосуванням закону, що руйнує саму правову природу режиму [54, с. 41-42]. Історичний приклад британського регулювання на підставі Закону про оборону королівства 1914 р. показує, що навіть у кризових умовах дерогаційні повноваження утримувалися у площині формальних регламентів, підзвітності уряду парламентам і процесуальних гарантій індивідуальної свободи [55, с. 93].

У національному правопорядку України режим воєнного стану закріплено як особливий правовий режим, що запроваджується в разі збройної агресії чи її безпосередньої загрози, а також небезпеки державній незалежності та територіальній цілісності. Він передбачає надання визначеним органам публічної влади та військовому командуванню спеціальних повноважень для забезпечення державної безпеки з одночасним тимчасовим обмеженням окремих конституційних прав і свобод (ст. 1, 8 Закону № 389-VIII) [48]. У доктрині та порівняльному праві таке розуміння кореспондує загальному підходу до особливого правового режиму, сутність якого полягає в тимчасовому призупиненні дії частини приписів і звуженні матеріальних та процесуальних вимог до виконавчої влади за умов загрози, що не може бути усунута інструментами звичайного правопорядку [53, с. 221].

Д. Б. Ступак, узагальнюючи доктринальні позиції, визначає воєнний стан як адміністративно-правовий особливий порядок регулювання, що передбачає додаткові повноваження органів публічної влади та військового командування і характеризується низкою специфічних рис [52, с. 52]. До них, на думку дослідника, належить, зокрема, можливість утворення нових тимчасових органів військових адміністрацій і тимчасових органів військового управління, а також застосування імперативних методів управління [52, с. 168]. Ця характеристика має пряме значення для оцінки меж дискреції та процесуальних гарантій, оскільки утворення нових органів зі спеціальною компетенцією потенційно змінює конфігурацію відповідальності держави.

З позицій загальної теорії та адміністративного права правовий режим воєнного стану є цілісною системою юридичних приписів, інституційних компетенцій і процедурних механізмів, що встановлюють особливий порядок діяльності органів публічної влади для досягнення визначеної публічної мети за наявності збройної агресії або безпосередньої загрози їй. Визначальними рисами такої системи є нормативна визначеність джерел, суб'єктів і повноважень, спрямованість на охорону публічного порядку та захист національної безпеки,

формалізованість процедур запровадження, затвердження і перегляду, дозволений законом тимчасовий відступ від окремих гарантій, часова обмеженість і підконтрольність парламентові, суду та адміністративному нагляду [53, с. 221].

На відміну від фактичного змісту надзвичайного правління, який спирається на політичну прерогативу і може ігнорувати процесуальні бар'єри, правовий режим конституюється сукупністю норм і процедур, які забезпечують контрольованість та можливість повернення до звичайного правопорядку.

Критеріями відмежування правового режиму від фактичного є наявність належної правової основи, попереднє або наступне затвердження парламентом, реальна можливість судового контролю, чітко визначені часові межі та механізми відповідальності держави за зловживання надзвичайними повноваженнями [54, с. 41-42; 55, с. 93-94]. Саме ця сукупність вимог дозволяє кваліфікувати воєнний стан як юридично описувану і контрольовану конструкцію, що встановлює межі та умови легітимного втручання держави у сферу прав людини і гарантує процедуру повернення до звичайного конституційного ладу [53, с. 223].

Концептуально важлива для розуміння правової природи режиму запропонована А. М. Мерник класифікація дискреційних повноважень за критерієм їх юридичного оформлення. Дослідниця розрізняє два їх види: «перші ґрунтуються на офіційному оголошенні та введенні на всій території держави або певній її частині особливого стану; другі – повноваження органів виконавчої влади, пов'язані з подоланням надзвичайних ситуацій, що можуть здійснюватися без офіційного введення особливих правових режимів. При цьому, як наголошує дослідниця, обсяг можливостей влади щодо обмеження прав людини у другому випадку суттєво відрізняється за своїм змістом» [50, с. 133].

Це розмежування має пряме значення для двох концепцій обґрунтованих у попередньому підрозділі. Повноваження першого виду, оформлені через офіційне оголошення режиму, активують увесь комплекс процесуальних

запобіжників – обов’язкове затвердження парламентом, чіткі темпоральні межі, повідомлення про відступ за статтею 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і статтею 15 Європейської конвенції з прав людини, посилений судовий контроль. Натомість повноваження другого виду, реалізовані без офіційного оголошення, формально залишаються в межах звичайного правопорядку, але за фактичним обсягом обмежень можуть прирівнюватися до режимних.

Сутнісну будову правового режиму воєнного стану утворюють шість взаємопов’язаних елементів, кожен з яких має власне юридичне навантаження. Першим є підстави запровадження. Матеріальною підставою активації режиму виступає реальна загроза, що сягає рівня небезпеки для самого існування держави: у міжнародно-правовій термінології вона описується як загроза життю нації, у національному праві – як збройна агресія або безпосередня загроза нападу, що ставить під удар державну незалежність і територіальну цілісність (ст. 1 Закону № 389-VIII) [48]. У наукових оглядах підкреслюють раптовий характер і слабку передбачуваність таких подій, а також констатують прогалину щодо деталізації підстав у самому Законі.

З огляду на це в літературі висловлюються пропозиції конкретизувати підстави запровадження воєнного стану через посилення на визначення агресії в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314 [56, с. 223]. Ця пропозиція видається обґрунтованою з тим уточненням, що відсилання до міжнародно-правового визначення має бути не альтернативним, а додатковим до національного, оскільки на нього поширюються власні стандарти доказовості й тлумачення.

Другим елементом є суб’єктний склад, що охоплює органи державної влади (зокрема главу держави і парламент), військове командування, військові адміністрації та інші органи публічної адміністрації в межах делегованих повноважень. Законодавство України передбачає, що в режимі воєнного стану відповідним органам надаються спеціальні компетенції для відсічі агресії та забезпечення державної безпеки зі збереженням гарантій прав і засад правосуддя

(ст. 1, 8 Закону № 389-VIII) [48]. Розширення компетенцій суб'єктів режиму має супроводжуватися процедурними запобіжниками: інформуванням, затвердженням, періодичним переглядом, які запобігають концентрації влади поза правовими межами.

Саме тут, як слушно зазначає С. О. Магда, постає принципова проблема: розширення повноважень без відповідного посилення гарантій реалізації прав веде не до балансу, а до поступового послаблення цих гарантій [9, с. 13-15]. Посилення повноважень без посилення гарантій є не нейтральним юридичним кроком, а структурним зміщенням рівноваги режиму.

Третім елементом є процедура запровадження, ядро якої становлять ініціювання, акт запровадження з обов'язковими реквізитами, затвердження парламентом і можливість судового перегляду. В Україні Указ Президента про введення воєнного стану підлягає затвердженню Верховною Радою, а сам акт повинен визначати територію дії, перелік заходів і строк (ст. 1, 5, 8 Закону № 389-VIII) [48; 57, с. 200-201]. У порівняльній перспективі процедурність є інструментом легітимації відступів, що забезпечує відповідність принципів пропорційності та контрольованість надзвичайних повноважень [53, с. 223].

Правове регулювання порядку запровадження особливих правових режимів має, на переконання А. М. Мерник, трирівневу структуру. Перший рівень становлять норми конституції, що містять первинні загальні приписи щодо поведінки органів влади, інституцій громадянського суспільства та людини в умовах надзвичайних станів. Другий рівень утворюють спеціальні закони, які конкретизують конституційні норми, причому їхні положення не повинні суперечити конституції, а органи конституційного контролю мають перевіряти ці норми на відповідність конституційним вимогам. Третій рівень – підзаконні нормативно-правові акти (постанови вищих виконавчих органів, укази глави держави, накази спеціалізованих органів, рішення місцевої влади), що деталізують модель поведінки суб'єктів права [50, с. 135].

Ця трирівнева модель є методологічно сильним інструментом аналізу, оскільки фіксує не лише формальну вертикаль норм, а й вимогу змістовної узгодженості між рівнями. Основним ризиком у воєнний час, пов'язаним саме з третім рівнем, є розширення підзаконного регулювання за межі, окреслені законом, що перетворює дерогаційну конструкцію на бланкетну, відкриваючи простір для неконтрольованого розширення обмежень. Українська ситуація після 24 лютого 2022 р., коли значна частина обмежень запроваджується саме на підзаконному рівні (постанови Кабінету Міністрів, накази військових адміністрацій), робить цей ризик особливо актуальним і потребує посиленого судового та парламентського контролю за змістом, межами й практикою застосування таких актів.

Конкретизуючи процедурну вимогу, А. М. Мерник виокремлює обов'язкові реквізити акта про введення режиму надзвичайного або воєнного стану: чітке обґрунтування необхідності введення режиму; визначення часу, з якого він вводиться, і строку його дії; визначення території запровадження; визначення органів державної влади, місцевого самоврядування і військового командування, відповідальних за здійснення заходів режиму, та меж їхніх додаткових повноважень; визначення переліку й меж заходів; визначення переліку прав і свобод людини і громадянина, що тимчасово обмежуються, а також тимчасових обмежень прав юридичних осіб із зазначенням строку їх дії [50, с. 138].

Цей перелік повністю відповідає вимозі правової визначеності і має слугувати орієнтиром для оцінки правомірності кожного акта про запровадження або продовження режиму. Український Закон № 389-VIII (ст. 5) містить аналогічний перелік реквізитів [48], проте практика 2022-2026 рр. демонструє, що за формальної відповідності окремі реквізити фактично декларативні: межі заходів і перелік обмежень нерідко формулюються через бланкетні відсилання до підзаконних актів, що знижує предметну визначеність акта про запровадження. На наш погляд, перелік реквізитів, наведений А. М. Мерник, має

тлумачитися змістовно – відсутність хоча б одного з елементів або його зведення до формального посилення робить акт юридично дефектним і ставить під сумнів правомірність дерогаційного відступу як такого.

Четвертим елементом є зміст і обсяг обмежень прав людини. Дерогаційні заходи визначає закон; вони можуть охоплювати обмеження свободи пересування, мирних зібрань, вільного вираження поглядів, запровадження комендантської години, спеціальні повноваження щодо стратегічної інфраструктури тощо (ст. 8 Закону № 389-VIII) [48]. У теорії надзвичайного стану це описується як тимчасове призупинення дії частини матеріальних і процесуальних приписів задля підвищення ефективності публічної влади за умови дотримання невід’ємних гарантій і процесуальних запобіжників [53, с. 221]. Межі допустимості визначаються критеріями суворості необхідності, пропорційності, недискримінації і тимчасовості. Брак реального контролю перетворює дерогацію на формальне узаконення дискреції, фактично знищуючи її як юридичний інститут [54, с. 41-42].

П’ятим елементом є часові межі дії режиму. Часова обмеженість – інтегральна юридична риса правового режиму воєнного стану. В Україні строк дії режиму та строк конкретних обмежень мають бути прямо зазначені в акті запровадження, а їх продовження можливе лише за процедурою повторного затвердження (ст. 1, 5 Закону № 389-VIII) [48]. У працях з адміністративного права часовий вимір розглядається як запобіжник проти перетворення воєнного стану на постійну практику управління і водночас як індикатор правової природи режиму [56, с. 223-224].

Ми погоджуємося з позицією А. М. Мерник, яка послідовно наголошує на часовій лімітованості як одній з конститутивних ознак особливого правового режиму [50, с. 60-63]. Водночас сам по собі строк, навіть прямо зазначений у законі, не виконує захисної функції, якщо процедура його продовження не передбачає підвищеного стандарту обґрунтування; інакше формальне повторне

затвердження перетворюється на технічне продовження, а часова межа втрачає реальний зміст.

Емпіричним підтвердженням відмінності формальної і змістовної темпоральності є критичне зауваження А. М. Мерник щодо чинного законодавства. Дослідниця прямо вказує, що Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» визначає строки дії конкретних обмежень, «проте не містить положення щодо кількості разів продовження дії режиму надзвичайного стану, а отже, і максимального строку дії таких обмежень», що створює ризик перетворення обмежень із тимчасових заходів на постійні [50, с. 139]. Ця прогалина має не суто технічний, а структурний характер: за формальної відповідності кожного окремого продовження процедурним вимогам сукупна тривалість режиму може вийти за межі, які узгоджувалися б із вимогою тимчасовості як такою.

Закон № 389-VIII «Про правовий режим воєнного стану» містить аналогічну прогалину: він установлює строк дії конкретного указу про запровадження воєнного стану, проте не визначає ні максимальної кількості продовжень, ні сукупної граничної тривалості режиму. Цю прогалину доцільно кваліфікувати як одну з ключових законодавчих, що потребують усунення задля забезпечення дієвості презумпції звичайності і запобігання нормалізації виняткового стану. Можливими напрямками її усунення є запровадження максимальної сукупної тривалості режиму з посиленою процедурою подальшого продовження за умови підтвердженої наявності загрози; вимога обов'язкового зовнішнього експертного оцінювання загрози перед кожним наступним продовженням; автоматичне припинення дії окремих заходів режиму, які не отримали повторного експліцитного підтвердження за процедурою з підвищеним стандартом обґрунтування.

Шостим елементом є контроль, нагляд і відповідальність за зловживання повноваженнями. Система контролю охоплює парламентський нагляд (затвердження, інформування, право вимагати припинення заходів), судовий

контроль (перевірка законності актів і рішень з позицій прав людини й верховенства права) та адміністративні механізми, зокрема діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. У доктрині верховенства права акцент на ефективності контролю означає не формальну фіксацію дій виконавчої влади, а реальну здатність процедур коригувати чи припиняти зловживання [54, с. 41-44; 55, с. 93-94]. Відповідальність держави реалізується в політичній, адміністративній та юридичній площинах за вихід за межі компетенції або порушення невід’ємних гарантій. У сукупності ці шість елементів відображають ознаки правового режиму воєнного стану як нормативно визначеної, процедурно оформленої і підконтрольної конструкції.

Виокремлення зазначених елементів стало результатом застосування логіко-семантичного та системно-структурного методів. Логіко-семантичний метод дав змогу уточнити зміст правового режиму воєнного стану та відмежувати його від фактичного надзвичайного управління, а системно-структурний метод дозволив установити взаємозв’язок між підставами запровадження режиму, компетенцією уповноважених суб’єктів, обмежувальними заходами, часовими межами та механізмами контролю. Водночас визначення внутрішньої будови режиму не вичерпує питання про юридичну природу обмежень, яка потребує аналізу з позицій кількох галузей права.

Юридична природа обмежень у межах воєнного стану розкривається через три взаємодоповнювальні аналітичні виміри – адміністративно-правовий, конституційно-правовий і міжнародно-правовий. Кожен з них фіксує власний зріз режиму, і лише в їхній сукупності правовий режим воєнного стану постає як цілісне явище. В окремих наукових працях спостерігається тенденція абсолютизувати один із вимірів – зазвичай адміністративний, де воєнний стан розглядають переважно як інструмент управління, або конституційний, де його зводять до питання допустимості обмежень. Таке спрощення не дозволяє побачити, що інструмент і допустимість становлять лише два з трьох необхідних

вимірів, а ігнорування третього, міжнародно-правового, робить аналіз структурно неповним.

Адміністративно-правова доктрина розглядає правовий режим воєнного стану як спеціальний тимчасовий порядок організації та здійснення публічної влади для оперативного реагування на загрози через систему адміністративно-правових заходів – мобілізаційних рішень, підтримання публічного порядку, ресурсного забезпечення, евакуації, контрольних-пропускних заходів. Цей порядок на визначений строк змінює статус учасників адміністративних правовідносин і набір управлінських інструментів. Українська доктрина підкреслює надзвичайний, інституційно насичений і цілеспрямований характер цього режиму як юридичного забезпечення оборони держави [58, с. 96, 99]. С. О. Кузніченко наголошує, що становлення інституту надзвичайних адміністративно-правових режимів в Україні відбувалося поетапно, через накопичення нормативних і організаційних форм, кожна з яких виправляла дефіцит попередньої, і саме таке поетапне становлення сформувало сучасний інструментарій реагування на загрози в межах права [6, с. 18-22]. Послідовний аналіз у літературі акцентує необхідність посилити процесуальні запобіжники і чітко розмежувати стадії загрози і запровадження режиму.

Конституційно-правова доктрина окреслює воєнний стан як формалізований механізм тимчасового відступу від звичайного правопорядку із заздалегідь визначеними підставами, процедурами та межами відступу. Цей механізм функціонує в системі стримувань і противаг – затвердження парламентом, судового контролю, збереження безперервності правосуддя. Вихідною є презумпція стабільності конституційного ладу; допустимі лише тимчасові, контрольовані й правомірні обмеження в обсязі, що є суворо необхідним для відсічі загрози, інакше настає делегітимація надзвичайного режиму [58, с. 95-103]. О. В. Андрієвська у своїй конституційно-правовій концепції обмежень додатково обстоює, що сам конституційний текст має не тільки санкціонувати можливість обмежень, а й чітко окреслити їх межі,

оскільки лише конституційне закріплення меж здатне утримати законодавця в рамках, сумісних із верховенством права [3, с. 78]. Ця теза має пряме нормативне втілення у статті 64 Конституції України, яка одночасно дозволяє обмеження і встановлює їх граничні параметри.

Порівняльно-правовий зріз конституційних рішень засвідчує помітну варіативність формальних оболонок за подібного функціонального змісту надзвичайних режимів. А. М. Мерник, узагальнюючи зарубіжний досвід, виокремлює щонайменше десять основних видів особливих правових режимів, закріплених у конституційному й законодавчому регулюванні різних держав: «надзвичайний стан (Велика Британія, Індія, Канада, Португалія, США); військовий стан (Болгарія, Нідерланди, Польща, Румунія); стан облоги (Аргентина, Бразилія, Угорщина, Греція, Іспанія, Франція); стан війни (Бельгія, Італія); стан суспільної небезпеки (Італія); стан напруженості (Федеративна Республіка Німеччина); стан оборони (Федеративна Республіка Німеччина, Коста-Рика, Фінляндія); стан загрози (Іспанія); стан готовності (Норвегія); стан пильності (Габон)» [50, с. 116].

Ця типологія має не лише описову, а й концептуальну цінність. Вона емпірично підтверджує тезу, що юридична форма надзвичайного режиму є вторинною щодо його сутнісних ознак – наявності матеріальної підстави загрози, темпоральної визначеності, процедурних запобіжників та інституційного контролю. Дві держави можуть запровадити функціонально тотожні режими під різними юридичними назвами, і навпаки – однакова назва (наприклад, «надзвичайний стан») у різних правопорядках може приховувати суттєво відмінні обсяги дискреційних повноважень. Цей висновок має пряме значення для оцінки українського режиму воєнного стану в порівняльній перспективі, оскільки змушує переходити від номінального зіставлення до функціонального аналізу обсягу і меж дискреції.

Міжнародно-правова доктрина визначає правовий режим воєнного стану як режим, що має функціонувати в межах міжнародних стандартів захисту прав

людини (стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, стаття 15 Європейської конвенції з прав людини) і норм міжнародного гуманітарного права. Відступи від конвенційних зобов'язань допустимі лише за наявності публічної небезпеки, що загрожує життю нації, та за умов законності, суворості, необхідності, пропорційності, недискримінації й належного повідомлення про відступ. Порівняльні дослідження надзвичайних повноважень у Європі фіксують саме нормативну модель надзвичайного управління, а не модель політичної дискреції [53, с. 217-238]. Практика Європейського суду з прав людини конкретизує критерії публічної небезпеки і стандарти судового контролю пропорційності. Узагальнення українських наукових праць підкреслює, що підставою введення режиму є загроза в масштабі всієї держави, а не локальної території [60, с. 310]. Г. Христова, аналізуючи практику Європейського суду з прав людини щодо юрисдикції та втрати ефективного контролю, наголошує, що зобов'язання держави щодо поваги і захисту прав людини не нівелюються самим фактом обмеження державної влади на частині території: у таких випадках вони трансформуються у площину позитивних обов'язків – вживати всіх належних заходів, які залишаються доступними державі [61, с. 3]. Ця позиція блокує спробу вивести непідконтрольні території з-під дії конвенційних стандартів за самим фактом тимчасової втрати контролю.

Адміністративно-правова доктрина фіксує режимні інструменти управління та процесуальні запобіжники їх застосування; конституційно-правовий підхід встановлює внутрішні межі відступу: підстави, процедуру, строки і контроль; міжнародно-правовий – визначає зовнішні межі: законність, тимчасовість, пропорційність, недискримінацію і повідомлення про відступ. Ця тривимірна структура не є простим переліком підходів: оцінка будь-якого конкретного заходу у воєнний час потребує одночасної перевірки за всіма трьома вимірами, оскільки невідповідність хоча б одному з них руйнує правову природу режиму. Саме в такій тривимірній перевірці полягає змістовна відмінність юридичного аналізу режиму воєнного стану.

Обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану мають насамперед юридичну природу, оскільки виникають і діють у межах нормативно встановленого правопорядку та підлягають інституційному контролю. Вони не зводяться до політичної доцільності або фактичної сили, а функціонують як інструмент особливого правового режиму, спрямованого на захист життя нації за умов збройної агресії, окупації або інших публічних небезпек відповідного рівня. Саме ця підконтрольність праву, а не сама наявність нормативної форми, відрізняє правомірне обмеження від політично вмотивованого втручання, формально оформленого через закон.

У сучасній доктрині надзвичайних правових режимів цю відмінність найточніше проводить А. М. Мерник, наголошуючи, що особливий правовий режим є режимом саме тому, що поряд із розширенням повноважень він обов'язково містить структурно вбудовані запобіжники проти зловживання цими повноваженнями [50, с. 47-52]. У протилежному випадку маємо не правовий режим, а юридичне оформлення фактичної концентрації влади.

Міжнародні стандарти захисту прав людини фіксують конститутивні умови такого втручання у двох ключових нормах. Стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та стаття 15 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод вимагають, щоб відступ був тимчасовим, винятковим і суворо необхідним у тій мірі, у якій цього вимагають обставини ситуації [62; 63]. Окремою формальною умовою є офіційне проголошення режиму і належне повідомлення міжнародних органів про відступ. Комітет ООН з прав людини в Загальному коментарі № 29 від 2001 р. деталізує ці умови, вимагаючи, зокрема, документально підтвердженої публічної небезпеки і прозорого зв'язку між кожним заходом і конкретною загрозою [64, § 2]. Сіракузькі принципи 1984 р. додають вимогу, що відступ повинен бути необхідним у демократичному суспільстві, недискримінаційним та обмеженим за обсягом, тривалістю і територією [65, § 39-41]. Українські норми кореспондують цій моделі: стаття 64 Конституції України передбачає

можливість обмеження конституційних прав у разі запровадження воєнного стану з визначенням переліку прав, які можуть бути обмежені, та меж такого обмеження, а Закон № 389-VIII деталізує підстави, процедури, заходи та механізми контролю [48; 66].

Тимчасовість як перша конститутивна ознака відступу означає часову обмеженість заходів, які повинні припинятися у строк, необхідний для усунення загрози [65, § 48-50]. Винятковість передбачає застосування відступу лише за наявності війни або іншої надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації [62; 63], за умов виключних і реальних небезпек, які охоплюють усе населення і загрожують основам існування держави [65, § 39-41]. Комітет ООН з прав людини послідовно наголошує, що відступи є винятком із загальних правил охорони прав і потребують публічного проголошення та повідомлення іншим державам-учасникам, а за відсутності цих умов правове виправдання відступу втрачається [64, § 2-3]. У національному праві цьому відповідає модель, за якою указ про запровадження воєнного стану підлягає негайному внесенню на затвердження Верховної Ради, а строк і територіальні межі режиму мають бути конкретизовані (ст. 5-8 Закону № 389-VIII) [48]. Проблематика нормалізації виняткового стану розв'язується через презумпцію звичайності: після усунення загрози відновлюється повний обсяг гарантій, а будь-яке продовження режиму повинно спиратися на оновлене фактичне і нормативне обґрунтування [64, § 1-2; 67, § 27]. Ми погоджуємося з позицією С. О. Магди, який послідовно розрізняє формальну темпоральність (наявність строку в нормі) і змістовну темпоральність (реальну можливість і обов'язок припинити режим, коли загроза усунена) [9, с. 17-19]. Без змістовної темпоральності формальний строк перетворюється на технічний реквізит, що лише прикриває фактичну безстроковість.

П. О. Давиденко, розкриваючи механізм забезпечення конституційних прав під час воєнного стану, наголошує на концептуальній важливості позитивних зобов'язань держави як елемента права в кризі. Ці зобов'язання системно структуруються через три взаємопов'язані обов'язки – поважати,

захищати і забезпечувати права людини [59, с. 100]. Ця тривимірна конструкція має істотне значення саме у воєнний час, коли виникає спокуса звести зобов'язання держави виключно до обов'язку поваги, тобто утримання від втручання, та ігнорувати позитивні обов'язки захисту і забезпечення. Таке зведення є хибним, оскільки в умовах війни саме позитивні зобов'язання визначають реальний обсяг прав, які може здійснювати особа.

Внутрішні межі втручання в українському правопорядку формуються насамперед конституційними приписами. Стаття 64 Конституції України допускає обмеження прав і свобод лише в умовах воєнного або надзвичайного стану із зазначенням конкретних прав, які можуть бути обмежені, та в обсязі, встановленому законом [66]. Це задає конституційний тест законності, що включає три послідовні елементи: наявність конституційної підстави, тобто запровадженого в установленому порядку воєнного стану; визначеність переліку прав, що підлягають обмеженню; формальну визначеність меж обмеження.

О. В. Андрієвська обґрунтовано підкреслює, що цей тест законності діє саме як конституційно закріплена межа для законодавця: обмеження прав не може бути результатом дискреції законодавчого органу, а повинно вписуватися в заздалегідь визначені конституційні параметри [3, с. 78-82]. Закон № 389-VIII конкретизує підстави, суб'єктів владних повноважень, процедуру (указ Президента після затвердження парламентом), зміст заходів, контрольні механізми та відповідальність за перевищення повноважень [48]. Сукупно ці нормативні рівні дозволяють відмежувати дозволені тимчасові обмеження від неправомірних або надмірних втручань.

Зовнішні межі визначаються міжнародно-правовими стандартами та практикою їх застосування. Стаття 15 § 3 Європейської конвенції з прав людини вимагає повідомлення Генерального секретаря Ради Європи про відступ із зазначенням його обсягу. Європейський суд з прав людини, визнаючи широку свободу розсуду держав, послідовно наполягає на європейському нагляді за

критерієм суворості необхідності та дотриманням інших міжнародних зобов'язань [67, § 20-26].

У справі «Аксой проти Туреччини» Суд підкреслив, що дискреція держави не є необмеженою, а втручання підлягає перевірці на відповідність стандарту суворості необхідності в обставинах ситуації; конкретно в цій справі тримання під вартою протягом чотирнадцяти діб без судового нагляду визнано таким, що цю межу перевищує [68, § 68-72, 81-87]. У справі «Мехмет Хасан Алтан проти Туреччини» Суд, оцінюючи тривале тримання під вартою журналіста під час надзвичайного стану, констатував порушення статті 5 § 1 та статті 10 Конвенції, оскільки не було доведено сувору необхідність такого обмеження для цілей відступу [69]. Ці рішення показують, що сама наявність публічно проголошеного відступу не звільняє державу від обов'язку доводити необхідність кожного конкретного заходу.

Верховенство права функціонує як зовнішня нормативна структура для відступу. Воєнний стан не надає державі необмеженого мандата на відступ від гарантій, а втручання повинно залишатися підконтрольним вимогам законності та пропорційності [67]. Пропорційність у моделі Європейської конвенції з прав людини передбачає перевірку достатності звичайного законодавства, наявності менш обтяжливих засобів, характеру прав, яких стосується втручання, і тривалості небезпеки. Правова визначеність і передбачуваність вимагають чітких, доступних і несуперечливих норм, здатних скеровувати поведінку адресатів [70]. Недискримінація та узгодженість з іншими міжнародними зобов'язаннями виступають самостійними межами відступу [64, § 8; 65, § 58-60]. У практиці Європейського суду з прав людини ці межі підкріплюються абсолютними заборонами: зокрема, стаття 3 Конвенції не підлягає відступу навіть за умов публічної небезпеки, а встановлені Судом факти катувань у справі «Аксой проти Туреччини» підтверджують абсолютний характер заборони, незалежний від наявності або відсутності формального відступу [68].

Додаткову систематизацію стандартів передбачуваності норми у воєнний час пропонує П. О. Давиденко, який окремо підкреслює, що допустимість обмежень прав у воєнний час передбачає не лише формальне існування нормативного акта, а насамперед передбачуваність його застосування, оскільки саме передбачуваність дає змогу особі відмежувати правомірну поведінку від протиправної та прогнозувати юридичні наслідки [59, с. 37]. Підтримуючи цю позицію, ми додамо, що в умовах воєнного стану передбачуваність набуває не лише індивідуального, а й системного значення: вона є умовою керованості суспільною поведінкою, без якої режим обмежень втрачає не тільки правомірність, а й функціональність.

Поряд із моделлю відступу в міжнародному праві функціонує категорія державної необхідності як обставина, що виключає протиправність, у вузьких межах статті 25 Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Відповідний акт повинен бути єдиним засобом захисту суттєвого інтересу від серйозної та невідвортної небезпеки; він не повинен серйозно зачіпати суттєвий інтерес іншої держави, щодо якої існує зобов'язання; можливість посилення на необхідність не повинна бути виключена самим зобов'язанням; держава не повинна сама спричинити кризу [71, ст. 25]. Тобто державна необхідність не становить політичного виправдання, а підлягає юридичній перевірці на відповідність кумулятивним умовам. У системі прав людини близьким за змістом, але не тотожним є тест необхідності і пропорційності, який вимагає доведення законності втручання, легітимної мети, необхідності в демократичному суспільстві та відсутності менш обмежувальних засобів [65, § 18-19; 72]. Заборона зловживання правом у надзвичайному контексті виявляється, зокрема, у неприпустимості використання режиму для придушення політичної опозиції або обмеження публічних дебатів, не пов'язаних із реальними загрозами [67, § 22]. Ця заборона є найважливішим, але водночас найскладнішим для практичного застосування елементом системи меж: зловживання у воєнний час рідко набуває відкритих форм, натомість

реалізується через накопичення формально законних рішень, кожне з яких окремо проходить тест пропорційності, але сукупність яких створює нерівноважну систему втручання.

Інституційні запобіжники доповнюють зміст доктрини необхідності. До них належать парламентський контроль за делегуванням і реалізацією надзвичайних повноважень, судовий контроль за пропорційністю і правовою визначеністю, а також часові запобіжники у формі положень про автоматичне припинення дії заходів і регулярний перегляд, які послідовно рекомендує Венеційська комісія [70; 73]. У моделі Європейської конвенції з прав людини контроль набуває процедурної форми європейського нагляду за межами державної дискреції [68; 69].

Узагальнено правомірність втручання під час воєнного стану визначається сукупністю внутрішніх і зовнішніх меж. До внутрішніх меж належать конституційна підстава та формальна проголошеність режиму, законність і визначеність переліку прав і заходів, процесуальні гарантії у формі ефективного судового і парламентського контролю, право на оскарження, публічність і передбачуваність процедур. Зовнішні межі утворюють сувора необхідність і пропорційність, узгодженість з іншими міжнародними зобов'язаннями, абсолютні заборони щодо прав, які не підлягають відступу, правова визначеність і недискримінація, тимчасовість і зворотність обмежень.

З огляду на сукупність цих критеріїв надзвичайне управління постає як елемент правового порядку, а не дія поза ним. Відступ є юридичним винятком із чітко окресленими межами, державна необхідність – правовим тестом із вузькими передумовами застосування, а відповідальність держави – наслідком зловживань надзвичайними повноваженнями. Такий підхід зумовлює потребу подальшого розмежування суміжних режимних категорій: відступу (дерогації), звичайних обмежень прав, призупинення дії норми та звуження змісту права, а також окреслення межі між сутністю права і способами його здійснення.

Відступ від конвенційних зобов'язань (дерогація) посідає системне місце в інституті особливих правових режимів як правовий механізм тимчасового відходу від звичайних гарантій прав людини в умовах публічної небезпеки, що загрожує життю нації. Його коректне розуміння потребує чіткого термінологічного розмежування між власне дерогацією, повсякденними обмеженнями прав у межах звичайного правопорядку, призупиненням дії окремих норм і звуженням змісту суб'єктивного права. Таке розмежування не є технічним моментом. Помилка категоризації заходу автоматично призводить до застосування неправильного юридичного тесту – звичайного тесту пропорційності замість тесту суворості необхідності або навпаки, – що руйнує саму систему меж, перетворюючи її на номінальну.

Саме тому термінологічна точність у цій сфері є умовою практичної дієвості верховенства права і правової визначеності у фазі надзвичайного управління [70, § II.A-C; 73, § 9-12].

У вітчизняній доктрині послідовну роботу з розмежування цих категорій провадить А. М. Мерник, обґрунтовуючи, що змішування дерогації із суміжними правовими явищами призводить до концептуальної розмитості, яка, своєю чергою, відкриває простір для зловживань під виглядом юридично коректного застосування норм [50, с. 65-70].

У міжнародних стандартах дерогація окреслена як режимна, а не загально-матеріальна категорія. Вона виникає лише за одночасної наявності формальних і матеріальних умов: публічного проголошення надзвичайного стану, офіційного повідомлення міжнародних органів і реальної загрози життю нації.

Усі відступи повинні бути суворо необхідними за обсягом, тривалістю і територією застосування [64, § 2, 4-5, 8, 16; 65, I-III]. Європейський суд з прав людини в класичних рішеннях підтвердив, що дерогація допустима лише щодо заходів, обумовлених нагальністю становища, а державні дії залишаються підконтрольними щодо пропорційності, недискримінації та збереження сутності прав [74, § 173-190; 75, § 28-36; 67]. Так, ще у справі «Лоулесс проти Ірландії» (№

3)» Суд заклав основи європейського нагляду за відступом, а у справі «А. та інші проти Сполученого Королівства» підтвердив неприпустимість дискримінаційного за обсягом застосування дерогаційних заходів [76, § 173-190].

На рівні національного права України дерогаційна нормативна структура складається з конституційної норми про можливість обмеження прав під час воєнного або надзвичайного стану (стаття 64 Конституції України) і спеціального Закону № 389-VIII, який визначає підстави, процедури, часові межі та перелік заходів; одночасно діє заборона торкатися невід'ємних прав, зокрема права на життя і заборони катувань, що відповідає переліку прав, які не підлягають відступу, в міжнародному праві [48; 66]. Дерогація має винятковий і тимчасовий характер, вимагає чіткої правової форми та публічної звітності – проголошення, повідомлення міжнародних органів, визначення території і строку, періодичного перегляду та парламентського нагляду [64, § 2, 3, 5, 16; 73, § 11-12]. Критерій суворой необхідності передбачає вимогу застосування найменш обтяжливого засобу і наявності тісного причинного зв'язку між конкретною загрозою та кожним окремим відступом [65, II.B; 72]. На доктринальному рівні ідея процедури повернення від дерогації до звичайного правопорядку становить ключову мету права надзвичайних режимів, оскільки режим повинен мати вбудовані запобіжники проти зловживань і забезпечувати реверсивність обмежень [77, с. 456-457].

З огляду на окреслені критерії доцільно проаналізувати чотири суміжні режимні й регулятивні явища, які в практиці часто змішуються, акцентуючи їх юридичну відмінність, межі дії та індикатори допустимості з погляду верховенства права, пропорційності та збереження сутності права.

Першим явищем є власне дерогація як режимна категорія, що активується лише за умов офіційно проголошеного надзвичайного (зокрема воєнного) стану, існування публічної небезпеки, яка загрожує життю нації, дотримання формальних вимог повідомлення і обмеження заходів межами суворой необхідності за територією, строком та інтенсивністю втручання [64, § 2, 4-5, 16;

65, I-III]. Дерогація не скасовує прав і не створює відсутності нормативного регулювання, а тимчасово дозволяє відступ від звичайних гарантій за наявності кумулятивних умов і під незмінним наглядом суду й парламенту. Неприпустимим є посягання на права, які не підлягають відступу, та на сутність інших прав [64, § 11; 67]. У справі «Аксой проти Туреччини» Суд, визнаючи широкий простір розсуду держав, водночас підкреслив межу контролю: заходи допустимі лише в тій мірі, у якій цього вимагають обставини ситуації, а тримання під вартою протягом чотирнадцяти діб без судового нагляду цю межу перевищило [68, § 68-72, 81-87].

Другим явищем є обмеження прав як звичайний інструмент правопорядку, закладений у конструкцію окремого права (наприклад, через формулу «необхідне в демократичному суспільстві»), що застосовується без звернення до дерогаційної клаузули. Його чинність перевіряється за класичною тріадою: законність (якість і передбачуваність закону), легітимна мета, необхідність і пропорційність [65, § 10-12; 70, II.C]. У національному праві України цей рівень задається, зокрема, статтею 64 Конституції України та Законом № 389-VIII, який містить каталог заходів, суб'єктів і процедуру [48; 66]. Навіть без формального відступу будь-яке обмеження не може руйнувати сутність права.

Практичне значення розмежування першого і другого явищ полягає в такому. Обмеження прав у режимі воєнного стану, передбачені статтею 8 Закону № 389-VIII, у частині є дерогаціями за міжнародним правом (вимагають повідомлення відповідно до статті 15 § 3 Європейської конвенції з прав людини), а в частині – звичайними обмеженнями (такого повідомлення не вимагають). Помилкове змішування цих двох категорій призводить або до невиправданого застосування полегшеного тесту до фактичних дерогацій, або, навпаки, до зайвого застосування тесту суворої необхідності там, де достатньо звичайної пропорційності.

Третім явищем є призупинення дії норми як техніко-юридичний прийом тимчасового зупинення чинності конкретного припису або його частини в межах

ієрархії джерел права. На відміну від дерогації, призупинення не є метаправилом надзвичайного стану, а діє як нормативна операція. Воно можливе в різних контекстах, зокрема в умовах надзвичайного стану, але саме по собі не легітимує втручання у права понад те, що допускає нова або альтернативна норма та загальні принципи контрольованості (законність, пропорційність, недискримінація). Призупинення не підміняє дерогацію: якщо втручання виходить за межі звичайних тестів, потрібна дерогаційна нормативна структура із суворою необхідністю та процесуальними запобіжниками [75, § 28-36; 73, § 11-12]. Ми підтримуємо позицію С. О. Кузніченка про необхідність чіткого розмежування в законодавстві надзвичайних адміністративно-правових режимів між зміною норми, її призупиненням і відступом від неї, оскільки змішання цих категорій історично було одним із головних каналів розширення дискреції виконавчої влади [6, с. 24-26].

Четвертим явищем є звуження змісту права як матеріальна зміна обсягу правомочностей, зазвичай на рівні закону, що переформатовує контури права на майбутнє. На відміну від регламентації способів здійснення права (процедур і форм реалізації), яка не торкається його ідентичності, звуження містить ризик зачепити сутність права. Саме тому в європейській доктрині застосовується тест сутності права: втручання, яке знищує ядро права, є неприйнятним незалежно від решти підстав. В українському конституційному праві семантику сутності та її відмежування від змісту й обсягу зафіксовано в Рішенні Конституційного Суду України від 6 червня 2018 р. № 5-р/2018, що узгоджується з вимогами статей 8 і 64 Конституції України.

Між цими чотирма категоріями існує не лише термінологічна, а й сутнісна різниця: кожна з них вимагає власного юридичного тесту і власного стандарту перевірки. Дерогація є найбільш інтенсивною за наслідками, але водночас найбільш зв'язаною процедурою – проголошенням, повідомленням, суворою необхідністю, часово-територіальними межами, періодичним переглядом,

парламентським і судовим контролем, заборонаю посягання на права, що не підлягають відступу, та на сутність інших прав.

Обмеження прав є звичайним режимом, який працює постійно і зобов'язує державу довести законність, легітимну мету і пропорційність кожного окремого заходу [65, § 10-12; 70, II.C]. Призупинення дії норми є інструментом внутрішньої систематики джерел права і не звільняє від тестів пропорційності та передбачуваності. Звуження змісту є найстабільнішим за наслідками втручанням, що потребує посиленої конституційної перевірки саме на предмет сутності права [78, § 39, 69; 79]. Отже, чотиричленне розмежування цих категорій є необхідним концептуальним інструментом не тільки доктринального аналізу, а й практичного застосування статті 64 Конституції України і Закону № 389-VIII: без нього правозастосовний орган змушений працювати з умовно єдиною категорією «обмеження», яка приховує істотні відмінності у стандартах перевірки.

Правова доктрина та судова практика свідчать, що запобіжники проти переходу надзвичайного режиму у звичайний правопорядок мають бути закладені заздалегідь у нормативну конструкцію режиму. До них належать положення про автоматичне припинення дії відступів без поновлення за процедурою, періодичний перегляд із тягарем доведення актуальної необхідності та відсутності менш обмежувальних альтернатив, обмеження делегування і субделегування виконавчій владі або військовому командуванню, обов'язкова публічна звітність, а також судовий і парламентський контроль. Порівняльні дослідження підтверджують, що зазначені запобіжники мають закладатися саме в режимний закон як структурні елементи правової визначеності та підзвітності [80, с. 21-27; 81, с. 17-25]. На рівні теорії така модель узгоджується з ідеєю реверсивності обмежень [77, с. 456-457] та принципом законності діяльності держави, який вимагає, щоб навіть надзвичайні дії мали юрисдикційно перевірювану правову підставу й залишалися підконтрольними праву [54, с. 41-43].

У межах визначення допустимих меж втручання ключового значення набуває доктрина сутності права: навіть за умов відступу не допускається нівелювання сутності права, без якого воно втрачає ідентичність. Європейський суд з прав людини поєднує широкий простір розсуду щодо оцінки публічної небезпеки, що загрожує життю нації, із судовим наглядом за тим, аби конкретний захід не виходив за межі суворої необхідності і не руйнував сутності права.

У праві Європейського Союзу аналогічний тест застосовано, зокрема, у справах щодо масових втручань у приватність: заходи, що зачіпають саму сутність гарантії, визнаються неприйнятними навіть за формального дотримання інших критеріїв необхідності та пропорційності [78, § 39, 69]. Національний вимір цієї вимоги відтворюється у статтях 8 і 64 Конституції України та практиці Конституційного Суду України (Рішення № 5-р/2018), які зобов'язують законодавця і правозастосовця забезпечувати правову визначеність та пропорційність без посягання на сутність прав [66; 79]. У дерогаційній площині Суд у справах «Аксой проти Туреччини» і «Мехмет Хасан Алтан проти Туреччини» також наголосив, що сам факт надзвичайного стану не усуває вимоги збереження ядра права і процесуальних гарантій, а надмірні або невмотивовані обмеження виходять за межі суворої необхідності [68, § 68-72, 81-87; 69, § 91-102].

Категорія державної необхідності в цій системі виконує юридичну, а не політичну функцію. За Проектом статей про відповідальність держав стан необхідності є вузьким запобіжним механізмом із кумулятивними умовами: небезпека повинна бути тяжкою і неминучою; захід – єдино можливим для захисту суттєвого інтересу; держава не повинна сама спричинити ситуацію; не допускається порушення імперативних норм (стаття 25 та коментарі до неї) [71]. У сфері прав людини ця логіка трансформується в тест суворої необхідності та тягар доведення на державі щодо кожного конкретного заходу [64, § 4-5, 16]. Європейський суд з прав людини послідовно уникає виведення дій держави з-під

юрисдикційного контролю, підкреслюючи підконтрольність державних дій навіть у період відступу [68, § 68-72; 69, § 91-102].

Зазначене узгоджується з проведеним вище розмежуванням: відступ не є скасуванням і не є призупиненням, а вимога збереження сутності права є абсолютною межею. Дерогація не усуває саме право і не заморожує його існування, а лише в межах часу, території та предмета втручання модифікує способи його здійснення, залишаючи ядро недоторканим. Така побудова кореспондує ідеї законності діяльності держави та реверсивності, які виключають перетворення винятковості на норму і закріплення постійних сфер з ослабленим контролем поза правом [54, с. 1-6, 41; 77, с. 456-457].

Із викладеного можна виокремити базові орієнтири правозастосування. Передусім ідеться про формальне проголошення воєнного або надзвичайного стану і здійснення належного повідомлення із визначенням строку та території (стаття 64 Конституції України, Закон № 389-VIII, Загальний коментар Комітету ООН з прав людини № 29). Далі – про доведення наявності публічної небезпеки, що загрожує життю нації, і того, що обраний захід є найменш обтяжливим і суворо необхідним у конкретних обставинах. Окремою вимогою є неприпустимість посягання на сутність права в розумінні практики Європейського суду з прав людини та права Європейського Союзу. До цього додаються наявність у режимному законі положень про автоматичне припинення дії заходів, регулярний перегляд, запобіжники від надмірного делегування та дієві механізми парламентського і судового контролю, а також забезпечення недискримінаційності й повного набору процесуальних гарантій – належного повідомлення, доступу до контролю, мотивованості рішень і публічної звітності.

Межі надзвичайного втручання становлять сутність правової легітимації надзвичайного управління в публічному праві. Їхнє завдання – перетворити реагування держави на екзистенційну загрозу на юридично контрольовану діяльність, що не виходить за межі конституційного ладу і не руйнує сутності прав і свобод. Для цього доцільно розрізняти два рівні контролю: внутрішній,

закорінений у національній ієрархії норм і процедурних приписах, та зовнішній, що випливає з нормативних принципів правопорядку (верховенство права, пропорційність, недискримінація, охорона сутності права) і блокує свавілля навіть за формальної відповідності акта вимогам права.

Внутрішній рівень починається з конституційної основи допустимих відступів. Стаття 64 Конституції України встановлює загальну заборону звуження конституційних прав поза конституційними застереженнями; можливість встановлення обмежень під час воєнного або надзвичайного стану лише із зазначенням строку їх дії; закритий перелік прав, які не підлягають обмеженню (статті 24, 25, 27-29, 40, 47, 51-63 Конституції). Це формує вимогу пріоритету Конституції як верхньої межі для законодавця та суб'єктів правозастосування. Другою засадою є вимога правової визначеності: норма, що обмежує право, повинна бути доступною, чіткою і передбачуваною у застосуванні, інакше втручання втрачає якість права і набуває ознак свавільності. Спеціальний закон про правовий режим повинен точно визначати підстави і цілі втручання, коло адресатів, межі повноважень, матеріальні та процесуальні умови реалізації заходів, а також часові параметри їх дії; така формальна визначеність становить мінімум юридичної керованості надзвичайними заходами.

Внутрішні межі діють також як процесуальні запобіжники: попереднє або наступне затвердження компетентним органом із фіксацією юридичних фактів-підстав; обов'язкова мотивованість актів із посиланням на фактичні дані та оцінку альтернатив; доступність ефективного оскарження та незалежного судового перегляду; стандарти доказування, які роблять перевірюваною тезу про сувору необхідність втручання. Із цією логікою узгоджується принцип законності діяльності держави: навіть за надзвичайних умов дії держави повинні залишатися підконтрольними праву.

Тимчасовість є визначальною рисою надзвичайного режиму і юридично забезпечується трьома елементами – положенням про автоматичне припинення дії відступів без спеціального продовження, періодичним переглядом з

обов'язком довести актуальність загрози, ефективність заходів і відсутність менш обмежувальних альтернатив, а також заборонаю мовчазних продовжень. Ці механізми реалізують ідею процедури повернення до звичайного порядку як обов'язкового елемента режиму [77, с. 456-457]. На рівні міжнародних орієнтирів акцент на часовій та матеріальній обмеженості відступів виражено у вимозі застосовувати заходи лише в тій мірі, у якій цього вимагають обставини, що передбачає мінімізацію обсягу, тривалості і територіального охоплення втручання та підтвердження переваги менш обмежувальних альтернатив [64, § 2; 72, § 2(b)-(c)].

Як нормативний принцип верховенство права задає загальні критерії оцінки надзвичайного втручання: заборону свавілля, юридичну визначеність і передбачуваність, доступ до суду, обов'язок органів влади діяти в межах повноважень і на підставі закону, здатного скеровувати поведінку адресатів. Порушення будь-якого з цих елементів свідчить, що захід не відповідає правовій природі надзвичайного режиму, навіть якщо формально спирається на закон [70, § I.2; II.A]. Стандарти доступності, ясності та передбачуваності норми становлять зовнішню межу, яка блокує практики нормалізації невизначених, відкритих або позбавлених предметної межі повноважень.

Зовнішній контроль надзвичайного втручання вимірюється тестом пропорційності, структура якого включає чотири послідовні елементи: легітимну мету (державна або публічна безпека, захист життя нації); придатність, тобто здатність заходу сприяти досягненню мети; необхідність як застосування найменш обмежувального засобу серед доступних альтернатив; співмірність у вузькому сенсі, що передбачає баланс між публічною користю та шкодою для права [65, I-II; 64, § 2]. Вимога суворої необхідності в дерогаційній доктрині логічно посилює елемент необхідності та підвищує стандарти обґрунтування: потрібні належна доказова база, часово обмежені оцінки ризику та регулярний перегляд у світлі нових даних [65]. Якщо менш інтенсивний засіб

здатен забезпечити порівнянну ефективність, вибір більш обтяжливого заходу є нелегітимним.

Зовнішні межі містять також два абсолютні ліміти. Перший – неприпустимість дискримінаційної мети або дискримінаційного ефекту надзвичайних заходів, зокрема у випадку формально нейтральних правил із непропорційним впливом на окремі групи [72, § 2(d)]. Другий – вимога збереження сутності права: навіть за відступу захід не може фактично вимкнути право як таке, позбавивши його ідентичності. Цей ліміт функціонує поряд із тестом пропорційності як межа, яку балансування не перетинає (статті 8 і 64 Конституції України) [66].

Системну модель меж надзвичайного втручання доцільно описувати як два рівні контролю. Внутрішній рівень перевіряє чинність і форму втручання: відповідність конституційним межам, наявність спеціального закону з чіткими підставами, адресатами та межами, вбудовані процесуальні гарантії (попереднє або наступне затвердження), мотивованість і доступ до суду, а також темпоральні механізми (автоматичне припинення дії заходів, періодичний перегляд, заборона мовчазних продовжень). Зовнішній рівень виконує перевірку за принципами правопорядку: вимога правової визначеності та несвавільності, структурований тест пропорційності з вимогою найменш обмежувального засобу і доказовою базою, а також абсолютні ліміти у формі недискримінації та збереження сутності права. Взаємодія цих рівнів забезпечує юридичну природу надзвичайного втручання як тимчасового, виняткового, доказово обґрунтованого і підконтрольного, із закладеною процедурою повернення до звичайного правопорядку [77, с. 456-457; 54, с. 41-43].

Для практичного застосування цієї моделі доцільно подати узагальнену систему критеріїв допустимості як набір нормативних тестів, кожен із яких має бути послідовно перевірений щодо будь-якого надзвичайного заходу. У межах внутрішнього рівня контролю йдеться про ієрархію та визначеність норми, наявність спеціального закону, попереднє затвердження компетентним органом,

обов'язкову мотивованість, доступне і ефективне оскарження, незалежний судовий перегляд, стандарти доказовості суворой необхідності, автоматичне припинення дії заходів і періодичний перегляд із тягарем доведення актуальної необхідності. У межах зовнішнього рівня контролю діють вимоги верховенства права (заборона свавілля, правова визначеність, доступ до суду), пропорційності та стандартів обґрунтування (легітимна мета, придатність, необхідність як найменш обмежувальний засіб, співмірність у вузькому сенсі, доказовість і часова прив'язка оцінок ризику), а також абсолютні ліміти недискримінації та збереження сутності права.

У використанні надзвичайних повноважень неприпустимою є підміна юридичного обґрунтування політичною доцільністю або риторикою безальтернативності. У конституційно-правовому порядку категорія державної необхідності функціонує як юридична категорія, вбудована в систему верховенства права і підзвітності, та підлягає перевірці за формальними і матеріальними критеріями. У міжнародному праві відповідником є стаття 25 Проекту статей про відповідальність держав, яка встановлює кумулятивні умови допустимості посилання на стан необхідності: захід є єдиним засобом захисту суттєвого і дійсно істотного інтересу; держава не спричинила ситуацію; не допускається серйозна шкода іншим істотним інтересам; посилання на необхідність неможливе, якщо це виключено самим зобов'язанням. У сфері захисту прав людини це доповнюється положеннями про дерогацію, закріпленими у статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і статті 15 Європейської конвенції з прав людини та вимогами суворой необхідності й найменш обмежувального засобу, які зобов'язують довести відсутність ефективної альтернативи з меншим втручанням.

У надзвичайному контексті окремого значення набуває заборона зловживання правом і владою як інструменталізації обмежень для неправомірних цілей – придушення політичної конкуренції, обходу судового контролю, усунення публічної підзвітності. У системі Європейської конвенції з

прав людини відповідна межа відображена у статті 18. У практиці Європейського суду з прав людини, зокрема у справі «Мерабішвілі проти Грузії» (Велика палата), сформульовано підхід до виявлення прихованої мети та її значення в мотивуванні втручання [67; 82]. Індикаторами зловживання можуть виступати безстроковість заходів (відсутність механізмів автоматичного припинення), багаторівневе делегування повноважень до органів із мінімальною підконтрольністю, політизація надзвичайної риторики та заміна доказовості припущеннями. Відповіддю на ці ризики є комплекс внутрішніх і зовнішніх запобіжників, окреслених у наведеній системі критеріїв.

Порушення тесту необхідності і пропорційності або заборони зловживання правом тягне юридичні наслідки різних рівнів: скасування або визнання недійсним акта; деліктну відповідальність держави, зокрема справедливую сатисфакцію в практиці Європейського суду з прав людини; конституційно-правові наслідки у формі визнання неконституційними норм або практик, що порушують пропорційність чи посягають на сутність прав; дисциплінарну або кримінальну відповідальність посадових осіб за перевищення повноважень; процесуальні наслідки щодо доказів, отриманих унаслідок неправомірних заходів.

Показовою є логіка Європейського суду з прав людини у класичних справах про дерогацію – від справи «Лоулесс проти Ірландії (№ 3)» з визнанням наявності публічної небезпеки, що загрожує життю нації, та контролю за межами нагальності ситуації, до справи «Бранніган і Макбрайд проти Сполученого Королівства» з акцентом на процесуальних і часових гарантіях у межах відступу [75; 76]. Системний висновок полягає в тому, що відступ не створює для держави сфер, виведених з-під юрисдикційного контролю: будь-яке втручання залишається підконтрольним за критеріями законності, необхідності та пропорційності.

У сучасній практиці Європейського суду з прав людини додатково підкреслюється роль доказовості та періодичного перегляду: при оцінці

позбавлення волі під час надзвичайного стану вимагається продемонструвати наявність вагомих підстав і відповідність заходів суворим вимогам ситуації, а відсутність належної доказової бази може зумовлювати висновок про непропорційність навіть у межах відступу. Паралельно національні конституційні межі для обмежень зберігають обов'язковість – в Україні це, зокрема, стаття 64 Конституції України з вимогами законності і тимчасовості та переліком прав, що не підлягають обмеженню.

Наднаціональні доктрини кореспондують теоретичним орієнтирам процедури повернення від надзвичайного до звичайного порядку та принципу законності діяльності держави, який вимагає юридичної підстави і підконтрольності рішень навіть у кризі. Ці орієнтири виконують функцію запобігання нормалізації виняткового стану, а положення про автоматичне припинення дії заходів, періодичний перегляд, обмеження делегування та публічна мотивація рішень є необхідними елементами правової будови.

Отже, надзвичайне втручання в межах воєнного стану є правомірним лише за одночасного дотримання шести умов: дерогаційна нормативна структура запроваджена належним чином; захід переслідує легітимну мету захисту істотного публічного інтересу; доведено його придатність і необхідність як найменш обтяжливого засобу з належною доказовою базою і часовими межами; збережено сутність права і недискримінаційність; діють інституційні запобіжники – автоматичне припинення дії заходів, періодичний перегляд, судовий і парламентський контроль; відсутня прихована мета або інші ознаки зловживання. Недотримання будь-якого з цих елементів руйнує правову легітимність посилення на державну необхідність і тягне відповідні юридичні наслідки.

Перманентність надзвичайності становить системний ризик для публічного права. Формально-юридична оболонка може зберігатися, тоді як гарантії прав і механізми контролю поступово занепадають, утворюючи сфери з ослабленим контролем – простір зниженої підзвітності, де виняток стає нормою

[54, с. 51-53]. У теоретичній літературі цей процес описується як поступова трансформація тимчасових заходів у фоновий правопорядок через поєднання невизначеності норм, інституційної концентрації та непрозорості у доступі до інформації [83; 54, с. 51-53]. Формальна законність, не підкріплена реальними процесуальними гарантіями, породжує сфери з ослабленим контролем – ситуації, коли право зберігає видимість, але втрачає регулятивну спроможність і засоби захисту. Саме це є найвагомішим практичним аргументом на користь проведеного вище категоріального розмежування дерогації, обмеження, призупинення дії норми і звуження змісту права: коли категорії змішуються, нормалізація винятку відбувається непомітно, оскільки кожен окремий захід формально проходить тест звичайних обмежень, тоді як сукупність заходів за своєю інтенсивністю давно вийшла за межі звичайного правопорядку.

Канали нормалізації виняткового стану мають відносно типовий профіль. Перший – домінування урядових актів і рішень виконавчої влади, які фактично витісняють законодавчий процес, що супроводжується звуженням парламентського контролю, зростанням адміністративної дискреції та накопиченням підзаконних актів. Другий – надто широкі закони, що делегують значні повноваження виконавчій владі, зокрема з можливістю змінювати або призупиняти дію окремих законодавчих приписів підзаконними актами, унаслідок чого виникає ризик неконтрольованого розширення режимних заходів через субделегування і розмивання меж компетенції; противагою тут є критерії предметності, чіткості та перевірюваності делегованих повноважень. Третій – дефіцит прозорості і відкритих даних, опора на закриті або неналежно перевірені експертні висновки та відсутність регулярних публічних звітів, що формує умови судового відсторонення без належної доказової бази, знижує стандарт необхідності і послаблює судовий контроль. Загальні стандарти законності та передбачуваності є передумовами будь-якого втручання навіть у режимі відступу, а вимоги правової визначеності – доступності, ясності,

передбачуваності та стабільності – базовими запобіжниками проти розмитих мандатів і загальних повноважень без чіткої предметної межі.

Запобіжники проти нормалізації виняткового стану ґрунтуються на поєднанні часових, процедурних та інституційних інструментів. Правило тимчасовості за замовчуванням означає автоматичне припинення дії режимного відступу, якщо його не продовжено за процедурою з підвищеними вимогами до доказовості та підзвітності; порівняльні аналізи підкреслюють дисциплінуючий ефект таких механізмів та утворення періодів переоцінки ризиків. Підвищений стандарт допустимості втручань у надзвичайному режимі передбачає вимогу суворості необхідності та застосування найменш обмежувального засобу, інтегрованих у структурований тест пропорційності з балансуванням у вузькому сенсі. Критерії допустимого делегування включають предметність і вузьку сферу, заборону загальних повноважень без чіткої предметної межі, прозорі умови і межі застосування, а також обов'язковий попередній і наступний контроль.

Інституційно ключовими залишаються регулярний перегляд і звітність. Періодичні урядові звіти з чіткими індикаторами ефективності, шкоди та часово визначеними оцінками ризиків коригують курс політики і протидіють інерційному продовженню обмежень. Контроль за реалізацією ухвалених рішень поєднує парламентський нагляд і відкритість даних, а вимоги належного мотивування рішень і відкритих даних зменшують непрозорість та підвищують якість судового і громадського контролю. Прозорість як системний інструмент включає оприлюднення нормативних актів, чіткі пояснювальні записки, відкриті статистичні дані та регулярні брифінги з розкриттям методології оцінки ризиків. Стандарти Ради Європи підкреслюють пропорційність, необхідність, часові межі та прозорість як інтегрований набір вимог.

Мінімальна структура нагляду передбачає ефективний доступ до суду, достатні повноваження конституційного або адміністративного правосуддя щодо перевірки обґрунтованості фактичної бази і пропорційності, а також

обов'язкові парламентські дебати і голосування щодо продовження режиму. У європейських стандартах наголошено на ролі судів у перевірці того, чи справді обставини ситуації вимагають саме таких заходів, і на ролі парламентського контролю в забезпеченні часових і предметних меж. В українському правопорядку відповідні межі та процедури контролю випливають зі статті 64 Конституції України та Закону № 389-VIII. Нормалізація воєнного стану є наслідком дефектів нормативної конструкції режиму – невизначеності норм, концентрації дискреції, накопичення субделегування і непрозорості. Її нейтралізація потребує одночасної дії шести груп інструментів: жорстких часових лімітів; презумпції звичайності та стандартів суворої необхідності і найменш обмежувального засобу; обмеження делегування і субделегування; регулярного перегляду на основі доказових даних; публічної звітності та прозорості; посиленого судового і парламентського нагляду. Сукупно ця система повертає надзвичайне управління в межі права і гарантує, що обмеження прав у кризовій ситуації залишаються тимчасовими, винятковими і пропорційними, з обов'язковою процедурою повернення до звичайного порядку.

Висновки до розділу 1

1. Історія обмеження прав людини в умовах воєнного стану засвідчує не лінійний рух від свавілля до правової керованості, а повторюване зіткнення двох логік: утримання винятку в межах правопорядку та підпорядкування правопорядку винятковим обставинам. Аналіз античних, середньовічних, ранньомодерних і модерних моделей підтверджує, що вирішальним чинником правомірності втручання є не сама наявність загрози, а якість нормативних та інституційних запобіжників, здатних забезпечити тимчасовість, підконтрольність і зворотність обмежень.

2. У розвитку надзвичайного управління виокремлено кілька історичних моделей обмеження прав: строковий процедурний виняток, фактичне звуження свобод без формального режиму, постійно мілітаризований правопорядок і перманентне адміністративне управління, у межах якого виняток зникає через перетворення надзвичайності на норму. Найбільш ризикованою є модель функціонального заміщення винятку, коли надзвичайні повноваження реалізуються через сукупність формально звичайних адміністративних інструментів і тому не активують процедурних запобіжників, властивих офіційно проголошеному режиму.

3. Європейська філософсько-правова думка XVII-XX ст. сформувала доктринальну основу обмеження публічної влади в кризових умовах. Кантівський принцип сумісності свобод, підхід В. Гумбольдта до меж діяльності держави, принцип шкоди Дж. С. Мілля, формула самообмеження держави Г. Єллінека та критика М. Ковалевським державної необхідності як виправдання свавілля заклали підґрунтя сучасної вимоги юридичної керованості надзвичайних заходів.

4. Правовий режим воєнного стану обґрунтовано як нормативно визначену, процедурно оформлену і тимчасову конструкцію, спрямовану на захист держави за умов збройної агресії або екзистенційної загрози із одночасним збереженням верховенства права. Воєнний стан кваліфіковано як

особливий правовий режим обмежувального типу, правомірність якого залежить від наявності належної правової основи, визначених підстав, процедур запровадження і продовження, каталогу заходів, строковості та дієвих механізмів парламентського й судового контролю.

5. Юридичну природу воєнного стану розкрито через три взаємодоповнювальні виміри: адміністративно-правовий, конституційно-правовий і міжнародно-правовий. Адміністративно-правовий вимір фіксує інструменти управління та процесуальні запобіжники; конституційно-правовий визначає внутрішні межі відступу, зокрема підстави, процедуру, строки й контроль; міжнародно-правовий встановлює зовнішні межі – законність, тимчасовість, пропорційність, недискримінацію та повідомлення про відступ. Повна оцінка конкретного заходу потребує одночасної перевірки за всіма трьома вимірами.

6. Розмежовано чотири суміжні категорії державного втручання: дерогацію як тимчасовий відступ від окремих міжнародних зобов'язань; звичайні обмеження прав у межах загального правопорядку; призупинення дії окремих норм як техніко-юридичний прийом; звуження змісту суб'єктивного права як матеріальну зміну його обсягу. Таке розмежування є необхідним для правильного вибору юридичного тесту, оскільки помилка у кваліфікації заходу призводить до застосування неналежного стандарту перевірки.

7. Правомірність надзвичайного втручання визначається поєднанням внутрішнього та зовнішнього контролю. Внутрішній контроль охоплює конституційну основу відступу, правову визначеність, процедури затвердження, мотивованість рішень, доступ до оскарження, строковість і регулярний перегляд. Зовнішній контроль формується вимогами верховенства права, пропорційності, недискримінації та збереження сутності прав. Тимчасовість має оцінюватися не формально, а змістовно – через реальну можливість припинення або зміни заходу після втрати ним необхідності.

8. Системним ризиком для публічного права є нормалізація винятку, за якої формальна законність зберігається, але процедурні гарантії, мотивування і контроль поступово послаблюються. Її прихованим механізмом є змішування дерогації, звичайних обмежень, призупинення дії норми та звуження змісту права. Сформульовані в розділі ознаки: нормативна визначеність, процедурна оформленість, тимчасовість, зворотність, внутрішній і зовнішній контроль, становлять концептуальну основу моделі контрольованого винятку, у межах якої відступ від стандарту захисту прав допускається лише як юридично кероване, обґрунтоване й підзвітне відхилення.

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Правові засади обмеження і дерогації у міжнародному праві

Аналіз генези надзвичайних режимів у праві засвідчує, що головним чинником, який перетворює тимчасовий виняток на сталу управлінську практику, є не сам факт запровадження виняткових заходів, а недостатня юридична керованість їх застосування: нечіткість нормативних підстав, надмірна дискреція виконавчих органів, слабкість контрольних механізмів і відсутність процедур повернення до звичайного правопорядку. Міжнародне право прав людини формує відповідь на цей виклик через дві взаємопов'язані системи – матеріальні критерії допустимості обмежень і процесуальні механізми їх верифікації. У сукупності ці системи визначають модель контрольованого винятку – підхід, за яким тимчасовий відступ від стандартів захисту прав є можливим, але лише за умови, що він нормативно визначений, доказово обґрунтований, часово та територіально обмежений і підзвітний зовнішньому контролю.

У межах цього дослідження правовий стандарт розуміється як сформована та визнана вимога до правового регулювання або правозастосування, яка використовується для оцінювання правомірності поведінки держави. Формування такого стандарту відбувається на трьох взаємопов'язаних рівнях.

Першим є нормативний рівень, на якому загальна вимога закріплюється у міжнародному договорі, конституції, законі або іншому правовому акті. На цьому рівні визначаються базові принципи та межі державного втручання, зокрема законність, легітимна мета, необхідність, недискримінаційність і тимчасовість обмежень.

Другим є юрисдикційний рівень, на якому суди, міжнародні судові установи та договірні органи конкретизують зміст нормативної вимоги щодо певних обставин. Саме в судовій і квазісудовій практиці загальні положення

набувають прикладного змісту через визначення критеріїв якості закону, меж державної дискреції, достатності обґрунтування, допустимої тривалості та інтенсивності втручання.

Третім є доктринальний рівень, на якому наукові підходи систематизують нормативний і правозастосовний матеріал, виявляють спільні закономірності та формулюють пропозиції щодо подальшого розвитку стандарту. Доктринальне положення саме по собі не набуває загальнообов'язкового характеру, однак може впливати на правотворчість, аргументацію судів і практику міжнародних контрольних органів.

Отже, правовий стандарт не виникає внаслідок одноразового нормативного закріплення, а формується у процесі взаємодії правотворчості, юрисдикційної практики та доктринального узагальнення. У цьому контексті українська практика тривалого воєнного стану може стати емпіричною основою для подальшої конкретизації стандартів тимчасовості, періодичного перегляду, належного мотивування та доказування актуальної необхідності обмежень. Її значення для формування нових стандартів залежатиме від узагальнення відповідного досвіду в національній і міжнародній судовій практиці, актах контрольних органів та правовій доктрині.

З'ясування змісту цих систем потребує послідовного вирішення кількох взаємопов'язаних питань: розмежування трьох інструментів відступу від стандарту захисту прав і визначення їхнього практичного значення; реконструкції структури матеріальних тестів перевірки правомірності обмежень, зокрема з урахуванням критики надмірно формального підходу, поширеного в доктрині; встановлення ролі невідступних прав і абсолютних заборон як нормативної основи, що зберігає силу незалежно від характеру та обсягу надзвичайних повноважень. Нормативну основу такого аналізу становить визначене коло міжнародно-правових актів, що безпосередньо регулюють підстави, обсяг і межі обмежень прав людини в умовах надзвичайності та збройного конфлікту. До них належать: Загальна декларація прав людини 1948

р. [84]; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., зокрема статті 4, 12, 18-19, 21-22 [62]; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. [85]; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., насамперед стаття 15, а також статті 8-11 і Протоколи до неї [63]; Американська конвенція з прав людини 1969 р., зокрема стаття 27 [86]; Африканська хартія прав людини і народів 1981 р. [87]; Женевські конвенції 1949 р. та Додаткові протоколи до них [88; 89; 90]; Сіракузькі принципи 1984 р. [65]; Загальні коментарі Комітету ООН з прав людини, насамперед № 29 (надзвичайний стан), № 31, № 32, № 34, № 35, № 36, № 37 [64; 91; 92; 93; 94; 95; 96]; Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. [97]; Проект статей Комісії міжнародного права про відповідальність держав 2001 р. [71]. Зазначений перелік охоплює як договірні джерела, так і доктринальні джерела «м'якого права», які в сукупності утворюють нормативн міжнародно-правової регламентації обмежень прав людини в умовах воєнного стану.

Фундаментальний зв'язок між захистом прав людини і потребами публічного порядку в умовах кризи не є ані новим, ані специфічно воєнним, він властивий самій природі прав людини як юридичної категорії. Ці права є одночасно індивідуальними гарантіями і публічно-правовими обмеженнями державної влади, що неминує породжує конфлікт між ними в ситуаціях, де держава зазнає екзистенційних загроз. Специфіка воєнного стану полягає в тому, що цей конфлікт набуває особливої інтенсивності та масштабності: обмеження охоплюють одночасно весь спектр прав – від особистої свободи до права на справедливий суд, від свободи пересування до захисту приватності, – а виправдань для них у воєнний час, поки тривають активні бойові дії, є практично невичерпна кількість.

Саме тому питання про те, які юридичні норми регулюють обмеження прав у воєнний час і яким є допустимий обсяг державної дискреції, має не абстрактно-теоретичний, а практично-нормативний характер. Відповідь на нього міститься

передусім у міжнародному праві прав людини – системі, яка є зовнішнім стандартом, що зберігає дію незалежно від змісту національного законодавства і не може бути усунений посиланням на внутрішній конституційний порядок.

У доктрині міжнародного права прав людини склалася усталена класифікація, яка розрізняє три якісно різні механізми відступу від стандартного режиму захисту прав: звичайні обмеження, дерогацію та зупинення виконання договірних зобов'язань. На перший погляд це розрізнення є суто теоретичним, проте насправді воно має фундаментальне практичне значення, оскільки визначає, який правовий режим застосовується до конкретного заходу, яким є стандарт обґрунтування його правомірності, під яким контролем перебуває держава та які наслідки настають у разі недотримання вимог.

Звичайні обмеження є базовим рівнем системи. Це передбачені самим текстом договору застереження, які дозволяють державі звужувати здійснення окремих прав за умови дотримання конкретних матеріальних вимог: правової підстави належної якості, легітимної мети, необхідності у демократичному суспільстві та пропорційності [62; 63]. Важливо, що такі обмеження є нормальним, а не винятковим правовим режимом: держава застосовує їх у мирний час у межах поточного правового регулювання, залишаючись у повному обов'язі пов'язаною договором і перебуваючи під стандартним міжнародним контролем. Саме тому звичайне обмеження принципово відрізняється від дерогації не лише за вимогами до обґрунтування, а й за самою правовою природою. Перше є інструментом балансування прав та конкуруючих публічних інтересів у межах договірної системи, тоді як друге – тимчасовою модифікацією самих обсягу і структури зобов'язань держави.

Дерогація є якісно іншим інструментом, що вимагає принципово відмінного аналітичного підходу. Вона не просто звужує здійснення конкретного права, а тимчасово модифікує обсяг зобов'язань держави щодо певних гарантій, звільняючи її від обов'язку дотримуватися передбаченого договором стандарту в тій частині, яка є предметом відступу [62; 63]. При цьому дерогація не припиняє

дії договору загалом: держава залишається пов'язаною ним у повному обсязі, включно з невідступними правами і процедурними вимогами самої дерогаційної конструкції. Це означає, що дерогація не є виходом за межі міжнародного права, а застосуванням спеціального режиму, передбаченого самим міжнародним правом для ситуацій, коли звичайний стандарт захисту об'єктивно не може бути дотриманий через характер загрози. Саме тому дерогація є режимом підвищеної, а не зниженої правової відповідальності: держава, яка вдається до неї, бере на себе тягар доведення відповідності суворим матеріальним і процедурним умовам.

Зупинення виконання міжнародно-договірних зобов'язань відповідно до статей 57, 60, 62 Віденської конвенції про право міжнародних договорів [97] є третім механізмом, принципово відмінним від обох попередніх. Воно стосується не режиму реалізації прав у межах чинного договору, а режиму дії самого договору: за певних підстав держава може призупинити або припинити дію конкретного договору стосовно іншої сторони або в певній частині. Ця конструкція є предметом загального права міжнародних договорів і не призначена для регулювання поведінки держави з власним населенням у надзвичайних ситуаціях. Зупинення виконання договірних зобов'язань у сфері прав людини є методологічно неприйнятним замінником дерогації ще й тому, що воно фактично виводить державу з-під механізмів договірного контролю, які залишалися б чинними за умови належно оформленої дерогації. Тому підміна дерогаційного режиму посиланням на зупинення договірних зобов'язань або фактичне ухилення від офіційного оголошення дерогації за одночасного застосування заходів, що за своєю природою виходять за межі звичайних обмежень, є процедурною несумісністю з міжнародними зобов'язаннями незалежно від того, чи є такі заходи матеріально виправданими. Правильний вибір правового режиму є не технічною, а самотійною умовою правомірності дій держави.

Розмежування трьох інструментів відступу від стандарту захисту прав ставить перед державою і органами міжнародного контролю принципове питання: який із цих інструментів є нормативно виправданим у конкретній ситуації. Відповідь на нього не вичерпується ні самим фактом наявності кризи, ні формою політичної реакції держави, а потребує послідовного зіставлення інтенсивності загрози, спроможності звичайного інструментарію її подолати і дотримання процедурних вимог.

На основі системного тлумачення тексту статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, статті 15 Європейської конвенції з прав людини, Загального коментаря Комітету ООН з прав людини № 29 [64] та узагальнень практики Європейського суду з прав людини, відображених у Посібнику Суду зі статті 15 [67], у конструкції дерогації ми виокремлюємо три взаємопов'язані рівні контролю – пороговий, матеріальний і процедурний. Системний аналіз цих рівнів дає змогу зробити висновок, що дерогаційний режим є не послабленням, а ускладненням правового контролю над державою.

Пороговий рівень – це вимога публічної надзвичайної ситуації, що загрожує «життю нації». Ця категорія є не лише оціночною, а й нормативно навантаженою: вона встановлює якісний бар'єр, що відокремлює ситуації, в яких дерогація є допустимою, від ситуацій, де держава зобов'язана працювати в межах звичайних обмежень. Практичне наповнення цього бар'єру здійснюється через прецедентну практику Європейського суду з прав людини. У «Грецькій справі» 1969 р. Європейська комісія з прав людини визначила чотири ознаки такого порогу: реальність і невідворотність загрози; її виняткова інтенсивність і масштаб; здатність підірвати організоване суспільне існування; очевидна недостатність звичайних правових засобів [98]. У справі «Лоулесс проти Ірландії (№ 3)» Суд підтвердив, що право держави на дерогацію виникає лише за наявності надзвичайної ситуації такого рівня, яка дійсно загрожує самому існуванню нації, а не будь-яких серйозних безпекових проблем [75].

Доктринальний аналіз підстав для дерогацій отримав і емпіричний вимір завдяки дослідженням, що виходять за межі суто нормативного підходу. Е. М. Гафнер-Бертон, Л. Р. Гелфер і К. Дж. Фарісс у своєму аналізі практики відступів від міжнародних договорів з прав людини показали, що держави вдаються до дерогації значно рідше, ніж це виправдовувалося б об'єктивними надзвичайними ситуаціями: переважна більшість держав, що зіштовхувалися з реальними кризами, або взагалі не здійснювала нотифікацію, або вдавалася до фактичних обмежень, не оформлених як дерогація [99, с. 673]. Цей висновок є важливим для нашого дослідження з двох причин. По-перше, він підтверджує, що розрив між нормативними вимогами дерогаційного режиму і реальною практикою держав є системним явищем, а не винятком. По-друге, він указує на те, що більшість фактичних обмежень у воєнний та інший надзвичайний час здійснюється поза дерогаційною конструкцією – у режимі звичайних обмежень, де стандарт перевірки є формально нижчим, але де держава позбавлена і процедурних переваг офіційно оголошеної дерогації. Практичний наслідок цього є парадоксальним: відмова від формального оголошення дерогації одночасно позбавляє державу правового захисту дерогаційного режиму і ускладнює міжнародний контроль, оскільки відсутність нотифікації знімає з порядку денного договірних органів питання про конкретні параметри відступу.

Комітет ООН з прав людини в Загальному коментарі № 29 додатково підкреслює, що оголошення надзвичайного стану за національним правом не є само по собі достатньою підставою для дерогації: необхідним є реальне підтвердження того, що ситуація дійсно відповідає пороговій вимозі за змістом [64]. Цей підхід є суворішим, ніж практика Європейського суду з прав людини, яка надає державам певну межу розсуду при оцінці наявності підстав для дерогації. На наш погляд, позиція Комітету ООН є методологічно точнішою: межа розсуду як доктринальний конструкт ризикує трансформуватися на практиці в зручне виправдання для широкого тлумачення підстав дерогації, коли самого посилення на загрозу стає достатньо без об'єктивної перевірки того, чи

вона справді сягає передбаченого порогу. Ця критика набуває особливої ваги у справах, де Суд демонстрував схильність покладатися на оцінки держав у чутливих безпекових контекстах, фактично знижуючи інтенсивність перевірки саме тоді, коли ризик зловживань є найбільшим.

Звернення до регіонального порівняння додатково підкреслює варіативність підходів до порогового критерію. Міжамериканський суд з прав людини в консультативному висновку № ОС-8/87 наголосив, що поняття «надзвичайна ситуація» підлягає суворому тлумаченню і не може застосовуватися до ситуацій внутрішньої нестабільності, соціальних конфліктів або економічних труднощів, що не досягають рівня реальної екзистенційної загрози [100]. Африканська система, не маючи спеціального положення про дерогацію в Африканській хартії прав людини і народів, фактично вирішує питання порогу через механізм звичайних обмежень із підвищеними вимогами до обґрунтування в кризових ситуаціях, що по суті встановлює аналогічний бар'єр іншими правовими засобами [87]. Ця порівняльна картина підтверджує, що попри відмінності у формулюваннях різних систем, їх спільний знаменник полягає в одному: просте посилення на кризову ситуацію без її об'єктивної кваліфікації як такої, що відповідає пороговій вимозі, не є достатнім для правомірної дерогації.

Повномасштабна збройна агресія проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 р., безсумнівно задовольняє пороговий критерій: масштаб, інтенсивність і характер загрози очевидно виходять за межі будь-якого звичайного правопорядку, а стандартні правові засоби об'єктивно є недостатніми для її нейтралізації. Проте, як уже зазначалося, навіть ця безумовна відповідність пороговій вимозі не звільняє державу від обов'язку задовольняти матеріальний і процедурний рівні, і саме на цих рівнях виникають найбільш практично значущі питання щодо конкретних обмежень.

Матеріальний рівень формується навколо критерію суворої необхідності, закріпленого у статті 15 Європейської конвенції з прав людини і статті 4

Міжнародного пакту про громадянські і політичні права як нормативне ядро всього дерогаційного режиму. У структурному вимірі цей критерій є розширеним тестом пропорційності, що охоплює щонайменше чотири взаємопов'язані елементи: придатність заходу для досягнення конкретної безпекової мети; відсутність менш обтяжливої альтернативи, здатної забезпечити той самий рівень захисту; співмірність покладеного на особу тягара та очікуваного захисного результату; наявність достатньої доказової бази, що підтверджує необхідність саме цього заходу в конкретних обставинах.

Європейський суд з прав людини у практиці застосування статті 15 послідовно наголошує, що суворість необхідності є питанням, яке підлягає незалежній перевірці під «європейським наглядом», а не питанням суверенного розсуду держави [67]. У справі «Бранніган і Макбрайд проти Сполученого Королівства» Суд прямо зазначив, що оцінює не лише, чи існує надзвичайна ситуація, а й чи конкретні заходи не виходять за межі суворо необхідного і чи забезпечені достатні запобіжники проти зловживань [76]. У справах «Аксой проти Туреччини» та «А. та інші проти Сполученого Королівства» Суд визнав, що загальні та безстрокові практики позбавлення волі без достатнього судового контролю не задовольняють цього критерію навіть за наявності формально оголошеної дерогації [68; 74]. Ці рішення підтверджують принциповий висновок: дерогація не створює автоматичного дозволу на будь-яке обмеження прав, оскільки кожен конкретний захід потребує власного обґрунтування, що відповідає стандарту суворості необхідності.

Тут виникає питання, яке в доктрині залишається недостатньо дослідженим: чи є тест суворості необхідності єдиним, послідовним і передбачуваним стандартом у практиці Європейського суду з прав людини, чи він функціонує радше як гнучкий інструмент, чутливий до ширини межі розсуду, наданої державі в конкретній справі. Аналіз практики свідчить на користь другої інтерпретації. У справах, де держава зазнавала реальних загроз (терористичне насильство в Туреччині, заходи безпеки у Великій Британії після 2001 р.), Суд

був схильний до ширшого визнання державних повноважень, нерідко всупереч формальній вимозі суворої необхідності. Ця тенденція є проблематичною з погляду системної узгодженості і відкриває можливість для ситуативного застосування стандарту залежно від чутливості справи. Для цілей нашого дослідження важливо підкреслити, що саме така непослідовність є одним зі структурних факторів, які знижують ефективність міжнародного контролю і відкривають простір для нормалізації надзвичайних заходів.

Цю проблему з іншого боку досліджує А. Зіссет у роботі про «виправдувальний розрив» у європейському праві прав людини [101, с. 285]. Аналізуючи реакцію держав на пандемію COVID-19, він констатує, що дихотомія «обмеження чи дерогація» в практиці Європейського суду з прав людини є недостатньо конкретизованою: критерії вибору між цими режимами залишаються розмитими, що дозволяє державам уникати суворішого дерогаційного тесту, застосовуючи заходи, які за своїм характером і масштабом йому відповідають, але формально кваліфікуються як звичайні обмеження. Хоча цей аналіз стосувався пандемічного контексту, виявлена ним структурна проблема є ще більш значущою для умов воєнного стану, де масштаб і тривалість обмежень можуть суттєво перевищувати все, що спостерігалось в пандемічних ситуаціях, а аргументи на користь безпекової необхідності є значно вагомішими.

К. Трапп, аналізуючи конструкцію винятків і дерогацій у міжнародному праві прав людини, звертає увагу на те, що межа між виправданням обмеження і звільненням від зобов'язання є принципово важливою для логіки всієї системи [102, с. 207]. Ця відмінність має безпосереднє значення для предмета нашого дослідження: якщо держава трактує дерогацію як звільнення від зобов'язань, вона схильна розширювати її обсяг і строки; якщо ж розуміє її як виправдання конкретних відступів, кожен відступ потребує окремого обґрунтування. Саме друга модель є нормативно більш обґрунтованою і становить основу практично орієнтованого підходу, запропонованого в цьому дослідженні.

Окрім матеріального тесту суворой необхідності, конструкція дерогації містить процедурні вимоги, яким у доктрині традиційно відводиться другорядна роль і які розглядаються як технічні, а не сутнісні умови. Таке розуміння є помилковим, і його виправлення має самостійне практичне значення.

Стаття 4(3) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і стаття 15(3) Європейської конвенції з прав людини встановлюють обов'язок офіційної нотифікації, відповідно до якого держава зобов'язана негайно повідомити Генеральному секретареві ООН або Генеральному секретареві Ради Європи про вжиті заходи, підстави дерогації та її часові межі, а після припинення – про відновлення звичайного режиму [62; 63]. Аналогічна вимога міститься у статті 27(3) Американської конвенції з прав людини щодо повідомлення через Генерального секретаря Організації американських держав [86].

Нотифікація виконує щонайменше три функції, кожна з яких є самостійно значущою. Передусім вона є зовнішньою верифікацією того, що держава дійсно зробила свідомий правовий вибір на користь дерогації, а не вдається до неформального розширення обмежень без відповідного правового оформлення. Далі, вона ініціює міжнародний контроль: із моменту нотифікації договірні органи і суди набувають конкретного предмета для перевірки – зазначеного переліку відступів, заявлених підстав і часових меж. Нарешті, вона формує доказову базу для оцінки сумісності конкретних заходів із дерогацією: якщо захід не охоплений нотифікацією, він не може вважатися виправданим дерогацією навіть за умови, що матеріальні підстави для неї існують.

Комітет ООН з прав людини в Загальному коментарі № 29 наголошує, що нотифікація має бути своєчасною, повною і містити конкретну інформацію про підстави надзвичайної ситуації, права, щодо яких запроваджується відступ, та заходи, прийняті у зв'язку з цим, а також тривалість дерогації і географічні межі її застосування [64]. Якщо ці параметри змінюються, держава зобов'язана надіслати оновлену нотифікацію; якщо надзвичайна ситуація завершується, необхідне повідомлення про повернення до звичайного режиму. Ці вимоги не є

бюрократичними формальностями: вони структурують підзвітність держави в часі і не дозволяють дерогації ставати безстроковою через бездіяльність.

До процедурного рівня належить також вимога чіткого визначення часових, територіальних і предметних меж застосування обмеження. Дерогація має бути прив'язана до конкретної загрози у просторі та часі: географічно – лише до тієї частини території, де реалізується загроза; предметно – лише до тих прав і в тому обсязі, де звичайний стандарт об'єктивно неможливо витримати; часово – з чітко визначеною датою початку і механізмом припинення або регулярного перегляду. Практика Європейського суду з прав людини підтверджує, що недотримання цих вимог є самостійною підставою для встановлення порушення незалежно від того, чи є сам захід матеріально виправданим [74; 67].

Потреба в регулярному перегляді заслуговує окремого дослідження, оскільки вона безпосередньо пов'язана з центральним ризиком, який ми ідентифікуємо. Якщо дерогація не супроводжується механізмом примусового перегляду з покладенням на державу тягара доведення збереження підстав при кожному продовженні, вона перетворюється на самопідтримувану практику і продовжується не тому, що ситуація цього вимагає, а тому, що ніхто не ставить під сумнів її актуальність. Відсутність такого механізму є не просто процедурним недоліком, а структурним чинником, що сам по собі сприяє нормалізації винятку: обмеження перестають асоціюватися з конкретною загрозою і поступово набувають характеру фоновому режиму управління. Саме тому наявність механізмів примусового перегляду є елементом правової конструкції, що відрізняє контрольований виняток від поступового поглинання звичайного правопорядку надзвичайними повноваженнями.

Поза межами дерогаційного режиму обмеження прав підпорядковані чотириелементному тесту, який ми виокремлюємо на основі узагальнення положень міжнародних договорів про права людини (статей 18-19, 21-22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, статей 8-11 Європейської конвенції з прав людини, статті 13 Американської конвенції з прав

людини) та Сіракузьких принципів 1984 р. [62; 63; 65]: правова підстава належної якості, легітимна мета, необхідність і пропорційність, недискримінаційність. Цей тест у різних варіантах відображений у договорах ООН, Ради Європи, Організації американських держав та Африканського Союзу. Сіракузькі принципи, хоча й не є юридично зобов'язувальним документом, систематизували доктрину та практику у сфері допустимих обмежень прав і в багатьох аспектах випередили подальший розвиток договірної практики. Їхня роль як орієнтира «м'якого права» залишається значущою навіть з огляду на розвиток практики договірних органів, оскільки вони формують мінімальний консенсус щодо вимог до якості закону, доказовості легітимної мети та структури тесту пропорційності.

В українській доктрині питання нормативних засад і меж обмеження прав набуло особливої актуальності у зв'язку з практикою воєнного стану 2022-2026 рр. В. Н. Денисов і Л. Г. Фалалєєва у своєму дослідженні практики дерогацій в Україні звертають увагу на те, що відповідність національного законодавства міжнародним стандартам у цій сфері залишається неповною: зокрема, механізми регулярного перегляду обмежень і вимоги до обґрунтованості окремих заходів не мають достатнього нормативного оформлення [103, с. 7]. Ця оцінка, зроблена ще до повномасштабного вторгнення, набула якісно нового виміру після лютого 2022 р., коли масштаб обмежень істотно розширився. О. В. Білоскурська, аналізуючи обмеження прав людини у збройному конфлікті в міжнародному та національному вимірах, підкреслює, що ключовою проблемою є не обсяг самих обмежень, а якість правової конструкції їх запровадження і, зокрема, відсутність ефективних механізмів своєчасного перегляду [104]. В. О. Бочковий у дослідженні місця дерогації в системі обмежень прав людини обґрунтовує потребу в чіткому розмежуванні концептуального змісту дерогації і звичайних обмежень як передумові правильного вибору правового інструменту в конкретній ситуації [105].

На наш погляд, наведені наукові позиції підтверджують концептуальний підхід, що відстоюється в цьому дослідженні: проблема правомірності обмежень прав у воєнний час є передусім проблемою якості правової конструкції, а не проблемою формальної наявності нормативних підстав.

Окреме питання, яке заслуговує на увагу в контексті нормативних засад обмежень, стосується прав економічного, соціального та культурного характеру. А. П. Мюллер у своєму аналізі меж обмежень і дерогацій у цій сфері звертає увагу на принципову особливість: Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права не містить спеціальної дерогаційної клаузули, аналогічної статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [106, с. 557]. Це не означає, що економічні та соціальні права є повністю захищеними від відступів у надзвичайних ситуаціях, але означає, що правовий режим таких відступів є значно менш чітко визначеним, а механізм їх верифікації – суттєво слабшим. Для умов воєнного стану, де обмеження майнових прав, трудових гарантій і соціальних виплат набувають масового характеру, відсутність належно конкретизованого дерогаційного режиму для цих прав є самостійною прогалиною, що потребує компенсації через механізми конституційного та адміністративного контролю на національному рівні.

Проблема полягає не у відсутності розглядуваного чотириелементного тесту, а в його застосуванні. Доктрина і практика нерідко зводять перевірку до формальної констатації: є законодавча норма – умова законності виконана; є посилення на безпеку – мета легітимна; захід не є явно непропорційним – пропорційність дотримана. Такий підхід перетворює чотириелементний тест на ілюзію контролю, не забезпечуючи реальної перевірки правомірності втручання. Цей недолік є тим більш значущим у воєнний час, коли виправдань для обмежень більше, ніж будь-коли, а внутрішні стимули для дійсно критичного самоаналізу з боку держави зведені до мінімуму.

Законність як перший елемент чотириелементного тесту означає не просто існування нормативного акта. Європейський суд з прав людини у справі «Санді

Таймс проти Сполученого Королівства (№ 1)» сформулював трискладову вимогу до якості закону: норма має бути достатньо доступною для адресата; достатньо точною, щоб особа могла передбачити наслідки своїх дій; такою, що не надає правозастосовним органам надмірно широкої дискреції без відповідних гарантій проти зловживань [107]. У подальших справах «Мелоун проти Сполученого Королівства» і «Гіллан і Квінтон проти Сполученого Королівства» Суд розвинув цей стандарт: закон, що наділяє органи влади необмеженою або надмірно широкою дискрецією щодо втручання у права без встановлення чітких підстав, процедур і меж, не відповідає вимозі законності, навіть якщо формально прийнятий у встановленому порядку [108; 109]. Цю позицію підтримує і вітчизняна доктрина. А. М. Мерник, аналізуючи принцип законності як спеціальний критерій застосування обмежувальних заходів в умовах особливих правових режимів, наголошує, що метою цього принципу «є насамперед гарантування особі адекватного юридичного захисту від свавільних посягань публічної влади на те чи інше суб'єктивне право у випадках, коли закон передбачає свободу правозастосовного розсуду» [50, с. 248]. Це є особливо важливим для контексту воєнного стану, де законодавець, діючи в умовах часового тиску, може бути схильним до прийняття надмірно широких або невизначених нормативних підстав для обмежень, покладаючись на добросовісність правозастосовників і об'єктивну необхідність заходів. Саме така недиференційована нормативна основа є структурним джерелом ризику нормалізації винятку, оскільки дозволяє застосовувати один і той самий правовий інструмент за будь-яких обставин без перегляду його обґрунтованості.

Венеційська комісія систематично вказує на цю проблему [70]: вимогу законності не задовольняють акти, що надають виконавчим органам необмежену дискрецію без встановлення чітких критеріїв її реалізації; є настільки широкими за предметом, що фактично охоплюють будь-які втручання; не містять процесуальних гарантій проти зловживань і не передбачають можливості оскарження. Ці критерії є значущими для оцінки якості нормативних підстав

обмежень, яку буде здійснено в третьому розділі. Варто додати, що вимога передбачуваності закону в умовах воєнного стану набуває додаткового виміру: коли норми приймаються прискорено, змінюються часто і застосовуються в умовах обмеженого судового контролю, ризик того, що адресат не може реально передбачити наслідки своїх дій, є особливо високим. Це означає, що законодавчий процес у надзвичайних умовах сам по собі потребує підвищених вимог до якості нормотворення.

Другим елементом чотириелементного тесту є легітимна мета. Цей елемент є принципово вищим стандартом, ніж просте посилення на безпеку або громадський порядок. Кожен з основних міжнародних договорів про права людини (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейська конвенція з прав людини, Американська конвенція з прав людини) встановлює закритий перелік цілей, що можуть виправдовувати обмеження конкретних прав [62; 63], і цей перелік не підлягає розширювальному тлумаченню. Проте навіть відповідність переліку є лише початком перевірки. Європейський суд з прав людини вимагає, щоб держава довела нагальну суспільну потребу і наявність релевантних та достатніх підстав для конкретного заходу [109; 110]. Це означає не лише те, що мета легітимна в принципі, а й те, що саме цей захід у цей момент є відповіддю саме на цю конкретну загрозу, а не загальним заходом безпеки, запровадженим під прикриттям легітимної мети. У практиці Міжамериканського суду з прав людини у справах «Кімель проти Аргентини» та «Еррера-Уллоа проти Коста-Рики» суд так само вимагав конкретизації причинно-наслідкового зв'язку між заходом і легітимною метою, визнаючи недостатнім саме по собі посилення на охорону суспільного порядку без доказів реального ризику [111; 112].

Для воєнних обмежень цей підхід є особливо важливим. Категорія національної безпеки є настільки широкою, що практично будь-яке обмеження може бути теоретично з нею пов'язане. Тому без вимоги конкретизації причинно-наслідкового зв'язку між загрозою і конкретним заходом ця категорія

ризикуює поглинути будь-яке обмеження прав, а саме посилення на воєнну необхідність автоматично не задовольняє цей елемент тесту. Необхідно встановити, що конкретний захід дійсно є відповіддю на ідентифіковану загрозу, а не виправданням для загального розширення повноважень виконавчої влади. Ця вимога є принциповою для розмежування між обмеженнями, що дійсно обслуговують безпеку, і тими, що використовують безпекову риторику для досягнення інших цілей.

Третім елементом є необхідність і пропорційність. Це серцевина чотириелементного тесту і водночас найбільш вразливе місце формального підходу до його застосування. Комітет ООН з прав людини в Загальному коментарі № 34 встановив підвищений стандарт: обмеження мають бути найменш інвазивними серед ефективних засобів досягнення мети [93]. Ця вимога є суворішою за звичайний тест пропорційності: держава зобов'язана не лише довести, що захід є пропорційним, а й продемонструвати, що вона дійсно розглядала альтернативи і обрала найменш обтяжливу. Відсутність цього доказового кроку означає, що тест не пройдено, навіть якщо сам захід об'єктивно є пропорційним. Цей підхід узгоджується з позицією А. М. Мерник, яка наголошує, що «обмежувальні заходи в умовах особливих правових режимів не можуть бути надмірними і мають бути співмірними обставинам, які їх зумовлюють: ідеться про достатність того мінімуму обмежень, який є необхідним для забезпечення суспільної потреби, але без повної втрати сутнісного змісту права, що обмежується, інакше йтиметься не про обмеження права в умовах особливих правових режимів, а про його порушення» [50, с. 279, 284].

Європейський суд з прав людини виражає цю логіку через формулу нагальної суспільної потреби в поєднанні з вимогою релевантних і достатніх підстав [113], а на рівні права Європейського Союзу стаття 52(1) Хартії основоположних прав ЄС разом із практикою Суду ЄС підсилює цей стандарт [78; 114; 115; 116]: загальні та недиференційовані заходи, які за своєю природою

не можуть бути найменш обтяжливими щодо всіх осіб, до яких застосовуються, є несумісними з правом на обмеження прав. У контексті цього дослідження важливо підкреслити структурний вимір цього елемента. Вимога найменшого втручання передбачає не лише вибір між різними засобами досягнення мети на момент запровадження заходу, а й обов'язок держави переглядати цей вибір у динаміці: якщо в процесі застосування обмеження стає очевидним, що менш обтяжлива альтернатива є ефективною, держава зобов'язана перейти до неї. Саме в цьому аспекті елемент пропорційності безпосередньо пов'язується з вимогою регулярного перегляду як невід'ємним компонентом правомірного обмеження.

Четвертим елементом є недискримінаційність, яка функціонує не лише як заборона прямо дискримінаційних заходів за ознаками, переліченими у статтях 2(1) і 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і статті 14 Європейської конвенції з прав людини [62; 63]. Вона охоплює також непряму дискримінацію: заходи, що формально є нейтральними, але фактично непропорційно обтяжують конкретні групи без об'єктивного обґрунтування такого диференційованого впливу, порушують цей елемент тесту. У справі «Тліменос проти Греції» Європейський суд з прав людини розширив захист: дискримінаційним може бути не лише нерівне поводження з рівними, а й рівне поводження з нерівними [117]. У контексті воєнних обмежень це означає, що заходи, які однаково застосовуються до всіх, але особливо відчутно впливають на вразливі групи – переміщених осіб, осіб з обмеженими можливостями, жінок у певних ситуаціях, – потребують додаткового обґрунтування. Крім того, заборона дискримінаційного застосування заходів є окремою і самостійною вимогою, що функціонує паралельно із загальним тестом пропорційності: навіть матеріально пропорційний захід є порушенням міжнародних зобов'язань, якщо застосовується вибірково до окремих груп за захищеними ознаками [118; 119].

Паралельно на всіх рівнях чотириелементного тесту діє доктрина збереження сутності права як абсолютна матеріальна межа. Навіть якщо всі

чотири елементи формально виконані, захід, що фактично позбавляє особу реальної можливості скористатися гарантованим правом у будь-якому практично значущому сенсі, є несумісним із міжнародними зобов'язаннями. Європейський суд з прав людини у справі «Ашингдейн проти Сполученого Королівства» сформулював цей стандарт стосовно права на доступ до суду і поступово поширив його на інші права через доктрину ілюзорних гарантій [120]. У практичному вимірі це означає, що недостатньо обмежити право не надто сильно: обмеження не може перетворювати гарантію на номінальну. Ця позиція цілком узгоджується з висновком, який обстоює А. М. Мерник: «навіть в умовах особливих правових режимів відбувається не тимчасове вилучення певних прав у громадян, а тимчасова неможливість їх використання в повному обсязі, передбаченому загальним режимом» [50, с. 239]. Зазначене розрізнення між обмеженням реалізації права і вилученням самого права є концептуально важливим для моделі контрольованого винятку: воно встановлює, що навіть у найтяжчих надзвичайних умовах нормативна структура права залишається непорушною, а змінюються лише інтенсивність і форма його практичного здійснення. Ця вимога є особливо значущою в умовах воєнного стану, коли накопичення кількох паралельних обмежень у різних сферах може призводити до кумулятивного ефекту, за якого кожне окреме обмеження є формально пропорційним, але їх сукупність фактично спустошує зміст права.

Узагальнюючи розглянуті інструменти перевірки правомірності обмежень слід констатувати наявність структурної прогалини, на яку прямо звертає увагу А. Зіссет: обидва ці тести функціонують у межах вже обраного режиму, проте не дають чітких критеріїв самого вибору між цими режимами [101, с. 285]. Як було показано, нерозрізнення режимів є одним із головних шляхів нормалізації винятку: коли держава фактично застосовує заходи дерогаційного характеру, але формально кваліфікує їх як звичайні обмеження, вона уникає підвищеного стандарту суворості необхідності і пов'язаних з ним процедурних гарантій. Усунення цієї прогалини потребує самостійного аналітичного інструменту, що

передуює застосуванню тестів усередині кожного з режимів і визначає сам вибір між ними. На основі систематизації нормативних вимог Загального коментаря Комітету ООН з прав людини № 29 (зокрема пунктів 4 і 5, що окреслюють поріг публічної надзвичайної ситуації та вимогу суворої необхідності саме дерогаційного режиму як такого), статті 4 Пакту і статті 15 Конвенції ми пропонуємо конкретизувати ці розрізнені нормативні вимоги у вигляді послідовного триступеневого тесту допустимості дерогації. Перший рівень: якщо інтенсивність обмежувальних заходів, до яких удається держава, не досягає порогу публічної надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації, держава зобов'язана діяти виключно в межах звичайних обмежень і не може посилатися на особливий безпековий контекст для звільнення від стандартних вимог обґрунтування. Другий рівень: якщо поріг надзвичайності досягнуто, але мети можна досягти через звичайні обмеження, дерогація є надмірною. Третій рівень: лише там, де поріг перевищено і звичайні механізми справді недостатні, дерогація є допустимою, але за умови дотримання всіх процедурних вимог.

Наш внесок у запропонованому тесті полягає не в запровадженні нових нормативних вимог, а в їх систематизації як послідовного аналітичного інструменту, що дозволяє чітко розмежувати, коли держава має право переходити від звичайних обмежень до дерогаційного режиму. Триступеневий тест допустимості дерогації функціонує на іншому рівні аналізу, ніж два інші розглянуті інструменти: якщо чотириелементний тест правомірності звичайних обмежень перевіряє кожне конкретне обмеження в межах звичайного режиму, а тест суворої необхідності – кожний дерогаційний захід у межах визнаного допустимим дерогаційного режиму, то триступеневий тест визначає сам вибір між цими режимами і таким чином забезпечує, що подальше застосування тестів усередині кожного режиму здійснюється на коректно визначеному правовому ґрунті. Практичне значення такої систематизації полягає в тому, що вона унеможливорює використання самого факту воєнного стану як автоматичного виправдання для необмеженого розширення державних повноважень:

переведення обмежень у дерогаційний режим потребує окремого обґрунтування, а їх збереження у звичайному режимі – повного підпорядкування чотириелементному тесту правомірності.

На відміну від щойно розглянутого чотириелементного тесту, застосування якого передбачає балансування між правами особи і конкуруючими публічними інтересами, у системі міжнародного права прав людини існує категорія норм, щодо яких жодне балансування принципово неможливе. Невідступні права та абсолютні заборони утворюють основу, що зберігає силу незалежно від характеру загрози, ступеня надзвичайності чи обсягу дерогації. Їх значення для цього дослідження є подвійним: вони окреслюють межі, за які держава не може виходити в будь-якому правовому режимі, і водночас слугують маркером, що дозволяє виявляти ситуації, коли надзвичайні повноваження вийшли за будь-які допустимі правові обмеження.

На рівні Міжнародного пакту про громадянські і політичні права стаття 4(2) встановлює вичерпний перелік невідступних прав: право на життя; заборона катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження; заборона рабства та підневільного стану; заборона ув'язнення за невиконання договірного зобов'язання; принцип неприпустимості покарання без закону; визнання правосуб'єктності особи; свобода думки, совісті та релігії в її внутрішньому вимірі [62]. На рівні Європейської конвенції з прав людини стаття 15(2) закріплює невідступність статей 3, 4(1) і 7, а також статті 2 за умовним винятком стосовно правомірних актів війни, що відсилає до стандартів міжнародного гуманітарного права [63]. Американська конвенція з прав людини у статті 27(2) встановлює розширений перелік невідступних гарантій, включаючи судові гарантії, необхідні для захисту невідступних прав, що в консультативних висновках № ОС-8/87 і № ОС-9/87 Міжамериканського суду було конкретизовано як збереження права на *habeas corpus* навіть в умовах надзвичайності [100; 121]. Ця позиція є принципово важливою, оскільки встановлює, що певні процесуальні гарантії є невідступними не тому, що прямо

перелічені, а тому, що без них матеріальні невідступні права стають практично незахищеними.

Питання про ризики, пов'язані з механізмом дерогації в умовах тривалих надзвичайних станів, набуло особливої доктринальної уваги в останні роки. Дж. Стюарт, аналізуючи загрозу, яку дерогації становлять для демократій у глобальному вимірі, стверджує, що механізм дерогації, первісно задуманий як засіб захисту від руйнування правового порядку, за певних умов може ставати інструментом його підриву: коли держави з авторитарними тенденціями використовують дерогаційний режим для легітимізації обмежень, що виходять за межі надзвичайної потреби, сам факт формальної відповідності процедурним вимогам стає перешкодою для ефективного міжнародного контролю [122, с. 29]. А. Комсток, А. Гайс і С. Чаудрі в дослідженні дерогацій під час пандемії COVID-19 виявили статистично значущий зв'язок між демократичним відкатом і схильністю держав до розширення обсягу та строків дерогацій поза межами об'єктивної необхідності [123, с. 95]. Хоча ці дослідження стосуються передусім пандемічного контексту, їхні висновки мають загальне методологічне значення: ризик нормалізації надзвичайних заходів має не гіпотетичний, а практично підтверджений характер і значною мірою залежить від спроможності внутрішніх демократичних інститутів забезпечувати контроль, підзвітність і своєчасний перегляд обмежень.

А. І. Хіль, аналізуючи дерогаційні норми в договорах з прав людини, обстоює позицію, що їхня функція полягає не просто у встановленні меж допустимих відступів, а в забезпеченні захисту прав у максимально можливому обсязі навіть за кризових умов [124, с. 11]. На наш погляд, цей підхід є методологічно важливим, оскільки переносить акцент аналізу з питання, як далеко може зайти держава, на питання, що залишається захищеним за будь-яких умов, і безпосередньо узгоджується з логікою моделі контрольованого винятку, окресленої на початку цього підрозділу.

Принципово важливим є те, що абсолютний характер абсолютних заборон є не просто договірним рішенням окремих держав, а відображенням їхнього статусу в загальному міжнародному праві. Заборона катувань, рабства й окремих форм примусової праці є нормами загального міжнародного права, що мають примусовий характер [97; 125]. Відступ від них є неможливим навіть за взаємною згодою держав, а порушення не може бути виправдане жодними обставинами, включно з необхідністю, форс-мажором чи контрзаходами відповідно до статті 26 Проекту статей Комісії міжнародного права про відповідальність держав [71]. На практиці це означає, що держава, яка порушує ці норми, не може виправдатися посиланням на воєнну необхідність або на стан, що виключає протиправність.

У доктрині залишається дискусійним питання про те, чи є перелік невідступних прав у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права вичерпним. Комітет ООН з прав людини в Загальному коментарі № 29 обережно, але послідовно розширює цей перелік через концепцію інших зобов'язань, що не підлягають відступу, насамперед через вимоги міжнародного гуманітарного права, дотримання яких є умовою дійсності дерогації [64]. Цей підхід є, на наш погляд, методологічно обґрунтованим: якщо суворий матеріальний зміст дерогаційного режиму включає вимогу сумісності з міжнародним гуманітарним правом, то заходи, що порушують базові гарантії цього права, не можуть вважатися правомірними навіть за оголошеної дерогації незалежно від того, чи конкретне право формально включене до переліку статті 4(2).

Ця позиція знаходить підтримку й у практиці Міжнародного Суду ООН, який у справі «Збройні дії на території Конго (Демократична Республіка Конго проти Уганди)» підтвердив, що норми міжнародного гуманітарного права і міжнародного права прав людини функціонують паралельно і взаємно доповнюють одна одну [126].

Особливої уваги заслуговує принцип недопустимості повернення як екстериторіальна проєкція абсолютної заборони катувань. Європейський суд з

прав людини у справах «Зерінг проти Сполученого Королівства» і «Чахал проти Сполученого Королівства» встановив, що стаття 3 Конвенції забороняє видворення особи до держави, де вона зазнаватиме реального ризику забороненого поводження, незалежно від будь-яких підстав, включно з безпековими [127; 128]. Цей стандарт є абсолютним у тому розумінні, що жодні міркування, пов'язані з національною безпекою чи публічним порядком, не можуть переважити доведений ризик такого поводження. У контексті воєнного стану це означає, що ані вимоги безпеки, ані оголошена дерогація не можуть слугувати виправданням для повернення, вислання чи видворення особи до держави, де вона наражається на реальний ризик катувань чи нелюдського поводження.

Питання про співвідношення міжнародного права прав людини і міжнародного гуманітарного права в умовах збройного конфлікту є одним із найдискусійніших у доктрині і має безпосереднє практичне значення для предмета цього дослідження. Дискусія традиційно розгортається навколо трьох позицій. Перша, яку в доктрині прийнято позначати як доктрину витіснення, розглядає міжнародне гуманітарне право як спеціальну норму, що повністю замінює міжнародне право прав людини в ситуаціях збройного конфлікту; цю позицію в ранніх працях обстоював зокрема Ж. Пікте, який сформулював її в контексті відмежування предмета міжнародного гуманітарного права від загального міжнародного права [129]. Друга позиція – паралельне застосування – виходить із того, що обидві системи функціонують одночасно без жодної ієрархії; вона послідовно розвивалася у працях Т. Меррона, який ще наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. обстоював концептуальну самостійність міжнародного права прав людини в ситуаціях збройного конфлікту [130]. Третя позиція, яка переважає в сучасній судовій практиці Міжнародного Суду ООН та Великої палати Європейського суду з прав людини, передбачає кумулятивний підхід: обидві системи застосовуються, але міжнародне гуманітарне право конкретизує зміст окремих норм міжнародного права прав людини [83; 126; 131].

Класичним виявом цього підходу є консультативний висновок Міжнародного Суду ООН у справі про правові наслідки спорудження стіни на окупованій палестинській території від 9 липня 2004 року, у якому Суд визнав, що в умовах збройного конфлікту одні права можуть бути предметом виключно міжнародного гуманітарного права, інші – виключно міжнародного права прав людини, а треті – обох галузей одночасно, і що зобов'язання за договорами про права людини зберігають чинність також на окупованих територіях, крім випадків правомірної дерогації [192].

У сучасній доктрині цей підхід найбільш послідовно обстоюють К. Дроеге, Ф. Хемпсон і М. Міланович, які наполягають на тому, що міжнародне гуманітарне право і міжнародне право прав людини функціонують як взаємодоповнювальні нормативні системи, кожна з яких зберігає власну предметну сферу, але має тлумачитися в гармонійному узгодженні з іншою [132; 133; 134].

Вважаємо, що третя позиція є найбільш обґрунтованою, проте вважаємо за необхідне уточнити її межі. Міжнародний Суд ООН у консультативному висновку щодо законності ядерної зброї [83] і у справі «Збройні дії на території Конго» [126] підтвердив, що Міжнародний пакт про громадянські і політичні права не припиняє дії під час збройного конфлікту, а питання про те, чи є позбавлення життя свавільним за статтею 6, має вирішуватися з урахуванням відповідних норм міжнародного гуманітарного права. Велика палата Європейського суду з прав людини у справі «Хассан проти Сполученого Королівства» здійснила узгоджувальне тлумачення статті 5 Конвенції з правилами міжнародного гуманітарного права щодо інтернування у міжнародних збройних конфліктах, зберігши при цьому вимогу несвабільності та мінімальних процесуальних гарантій [131]. Зазначений підхід означає, що міжнародне гуманітарне право не виключає дії міжнародного права прав людини у збройному конфлікті, а виступає нормативним контекстом для тлумачення

конкретних елементів його стандартів, передусім щодо права на життя і свободу в умовах активних бойових дій.

При цьому процесуальні зобов'язання міжнародного права прав людини зберігаються в повному обсязі навіть там, де міжнародне гуманітарне право надає ширші дозвільні межі для матеріального застосування сили. Навіть правомірне за міжнародним гуманітарним правом застосування сили не усуває процесуального обов'язку держави пояснити наслідки своїх дій, забезпечити розслідування та надати засоби захисту постраждалим. Кумулятивний підхід не дозволяє використовувати стан збройного конфлікту як підставу для відмови від процесуальних гарантій міжнародного права прав людини. Навіть у ситуації активних бойових дій держава зобов'язана проводити ефективне розслідування смертей і пошкоджень здоров'я внаслідок дій її представників, забезпечувати доступ до засобів оскарження, вести реєстрацію осіб, позбавлених волі, повідомляти підстави затримання і забезпечувати регулярний перегляд законності позбавлення волі. Відмова від цих гарантій із посиланням на воєнну необхідність є несумісною з міжнародними зобов'язаннями за обома системами.

Застосування формально-юридичного методу та методу юридичного тлумачення дало змогу систематизувати нормативні умови обмеження прав людини і відступу від міжнародних зобов'язань, а також визначити самостійне значення кожної з них. Проведений аналіз свідчить, що міжнародне право прав людини є не лише сукупністю матеріальних заборон, а й механізмом обмеження державної дискреції в умовах кризи, зокрема збройного конфлікту. Порогова вимога наявності надзвичайної ситуації, тест суворої необхідності, перелік прав, які не підлягають відступу, вимоги тимчасовості, недискримінаційності та належної нотифікації спрямовані на перетворення реакції держави на юридично керований і підконтрольний відступ від звичайного стандарту захисту прав.

Водночас зіставлення нормативних вимог із практикою їх застосування виявило розрив між формальним закріпленням умов дерогації та їх змістовним виконанням. Його причинами є широке тлумачення свободи розсуду держави та

недооцінка процедурних вимог, які нерідко сприймаються як технічні, хоча фактично становлять основні запобіжники проти нормалізації винятку. Усунення цього розриву потребує такого застосування міжнародно-правових критеріїв, за якого кожний елемент перевірки становить окремий доказовий етап оцінювання правомірності державного втручання.

2.2. Міжнародні механізми та процедурні гарантії контролю за обмеженнями прав у надзвичайних умовах

Міжнародні механізми контролю під час dérogaцій і надзвичайних режимів утворюють багаторівневу систему матеріальних і процесуальних гарантій, покликану не допустити перетворення надзвичайних повноважень держави на режим свавільного втручання у права людини. Структурно ця система функціонує на універсальному та регіональному рівнях. На універсальному рівні її формують договірний контроль Комітету ООН з прав людини, спеціальні процедури Ради ООН з прав людини, діяльність Управління Верховного комісара ООН з прав людини, а також механізм Універсального періодичного огляду. На регіональному рівні вона охоплює європейську, міжамериканську та африканську системи, а також інструменти ОБСЄ/БДПЛ. Ці механізми не дублюють один одного, а взаємно підсилюють. Договірні норми і загальні коментарі встановлюють межі допустимого відступу, квазісудова та судова практика конкретизує їх у справах, спеціальні процедури забезпечують оперативне реагування, а політичні й моніторингові механізми закріплюють рекомендації та здійснюють подальший нагляд [62; 63; 64; 67]. Як зазначалося у попередньому підрозділі, основними критеріями оцінки міжнародної правомірності надзвичайного режиму та запроваджених у його межах заходів залишаються законність, легітимна мета, суворі необхідність, пропорційність, недискримінація, тимчасовість, територіальна і предметна визначеність, а також сумісність з іншими міжнародними зобов'язаннями, включно з міжнародним

гуманітарним правом та імперативними нормами загального міжнародного права [62; 64].

У цьому контексті заслуговує на увагу підхід П. О. Давиденка, за яким навіть у надзвичайних умовах права людини не втрачають функції межі для публічної влади, а лише змінюється спосіб їх гарантування і контролю за допустимістю втручання. Такий підхід має методологічне значення для міжнародно-правового аналізу, оскільки дозволяє розглядати надзвичайний режим не як простір послаблення гарантій, а як режим підвищеної юридичної відповідальності держави за кожне обмеження і кожен відступ від звичайного порядку реалізації прав [59].

Базову нормативну конструкцію для оцінки правомірності дерогації встановлює стаття 4 МПГПП. Вона дозволяє дерогацію лише у разі публічної надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації, лише тією мірою, якою цього суворо вимагають обставини, за умови офіційного проголошення та повідомлення, а також без відступу від невідступних прав (ст. 4(1)-(3)) [62]. Загальний коментар № 29 підкреслює, що заходи дерогації повинні бути винятковими, тимчасовими, сумісними з іншими міжнародними зобов'язаннями і не можуть суперечити нормам міжнародного гуманітарного права [64]. Загальний коментар № 31 додатково наголошує, що обов'язок держави поважати і забезпечувати права людини поширюється і на осіб, які перебувають під її владою або ефективним контролем поза межами території держави [91]. Це має особливе значення для надзвичайних режимів у контексті окупації, воєнних операцій або екстериторіального застосування сили.

Центральним договірним механізмом на універсальному рівні є Комітет ООН з прав людини, який поєднує тлумачення Пакту, розгляд доповідей держав і розгляд індивідуальних повідомлень за Факультативним протоколом. Саме через цю інституцію універсальні критерії дерогації набувають практичного змісту. Загальні коментарі Комітету виконують роль системного тлумачення стандартів допустимого втручання. Загальний коментар № 29 формує загальні

засади дерогації, Загальний коментар № 34 закріплює для свободи вираження поглядів вимогу, щоб обмеження були не лише необхідними і пропорційними, а й найменш обтяжливими серед ефективних альтернатив [93], Загальний коментар № 35 деталізує стандарти законності й необхідності позбавлення волі, наголошуючи на неприпустимості бланкетних затримань без індивідуального обґрунтування [94], Загальний коментар № 36 підтверджує невідступність права на життя і кумулятивне застосування міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права у збройному конфлікті [95], Загальний коментар № 37 щодо свободи мирних зібрань виходить із презумпції непропорційності загальних заборон і підвищує тягар аргументації держави в умовах надзвичайності [96].

Індивідуальні повідомлення до Комітету ООН з прав людини мають особливе значення як інструмент перевірки того, чи не перетворився надзвичайний режим на джерело довільного позбавлення волі, катувань, зникнень або непропорційного обмеження свободи вираження поглядів. Практика Комітету підтверджує, що надзвичайний чи конфліктний контекст не звільняє державу від обов'язку доводити законність і необхідність кожного втручання. У справах про затримання, жорстоке поводження та екстериторіальні дії Комітет виходив із того, що держава несе тягар обґрунтування, а абсолютні заборони та базові процесуальні гарантії залишаються чинними навіть у стані надзвичайності [135; 136; 137; 138; 139]. Отже, квазісудова практика Комітету працює як механізм індивідуалізації універсальних стандартів і водночас як засіб перевірки реальної, а не декларативної тимчасовості дерогаційних заходів.

Окрему роль у системі ООН відіграють спеціальні процедури Ради ООН з прав людини. Вони не замінюють договірний контроль, але забезпечують оперативний і превентивний канал реагування через термінові звернення, листи занепокоєння та спільні комунікації. Їх значення особливо велике там, де надзвичайні заходи поєднуються з дефіцитом ефективного національного захисту або з ризиком непоправної шкоди. Тематичні мандати, насамперед у

сфері боротьби з тероризмом, свободи вираження поглядів, довільних затримань і правозахисної діяльності, послідовно наголошують на неприпустимості нормалізації надзвичайного режиму, необхідності незалежного судового нагляду та забороні загальних, недиференційованих обмежень [140; 141; 142; 143; 144; 145]. Особливе місце посідає Робоча група з довільних затримань, яка прямо застосовує універсальний тест правомірності позбавлення волі до надзвичайних ситуацій. У своїх роз'ясненнях вона підкреслює, що навіть у кризових умовах позбавлення волі має бути публічно оголошеним, суворо пропорційним, обмеженим у часі і заснованим на найменш обтяжливих засобах, а також підлягати невідкладному судовому контролю [146; 147]. Таким чином, універсальна система ООН формує не лише матеріальні межі дерогації, а й процесуальну систему гарантій захисту від свавілля.

УВКПЛ і механізм Універсального періодичного огляду доповнюють цю інституційну систему. УВКПЛ виробляє практичні методичні орієнтири для держав щодо тимчасовості обмежень, необхідності прозорої нотифікації, недискримінації, звітності й регулярного перегляду [148; 149]. Універсальний періодичний огляд, своєю чергою, переводить ці стандарти в площину циклічного політичного моніторингу: рекомендації щодо законності, пропорційності, судового контролю і захисту від довільних обмежень потрапляють до порядку денного наступних циклів огляду і створюють механізм подальшого міждержавного нагляду [150; 151; 152; 153]. Отже, універсальні механізми ООН формують комплементарний контрольний контур, у якому норми, тлумачення, індивідуальні рішення, оперативні комунікації й політичний моніторинг спрямовані на одну мету – не допустити, щоб надзвичайний режим вийшов за межі права.

Водночас значення універсальних механізмів контролю не зводиться лише до фіксації порушень або вироблення загальних рекомендацій. Їхня функція є ширшою і полягає у формуванні своєрідної процесуальної культури надзвичайного режиму, в межах якої будь-який відступ від звичайного порядку

здійснення прав повинен бути не лише нормативно оформлений, а й постійно пояснюваний, перевірюваний і, за потреби, коригований. Саме в цьому полягає особлива роль Комітету ООН з прав людини, спеціальних процедур, УВКПЛ та Універсального періодичного огляду: вони вимагають від держави не просто послатися на кризу, а довести, що конкретний захід відповідає критеріям законності, суворості необхідності, пропорційності та недискримінаційності. Отже, міжнародний контроль у цій частині виконує не лише функцію реагування на вже вчинені порушення, а й превентивну функцію, оскільки спонукає державу будувати надзвичайний режим як юридично обмежений і процедурно підзвітний.

У цьому сенсі важливим є і те, що універсальні механізми контролю фактично зменшують ризик самодостатності державного розсуду. Чим ширшими є надзвичайні повноваження, тим більшою стає потреба в зовнішньому стандарті перевірки, здатному оцінити не лише формальну законність, а й реальну обґрунтованість втручання. Саме тому міжнародні механізми контролю під час дерогацій мають оцінювати не тільки зміст обмеження, а й якість доказової бази, ступінь його індивідуалізації, наявність менш обтяжливих альтернатив, а також здатність держави пояснити, чому саме цей захід є необхідним у конкретний момент. У такий спосіб надзвичайний режим постає не як сфера винятку, а як простір підвищеної аргументації та підвищеної правової відповідальності держави [62; 64; 67; 59].

Переходячи від універсального рівня до питання внутрішньодержавної реалізації міжнародних стандартів, доцільно врахувати підхід Г. О. Хрислової, яка пов'язує дієвість захисту прав людини в умовах збройного конфлікту з позитивними зобов'язаннями держави, тобто не лише з формальним збереженням конституційних прав, а й із належною організацією інституційної системи їх реалізації та захисту. Зазначене особливо важливе, оскільки міжнародний контроль стає справді ефективним лише тоді, коли він має внутрішньодержавні точки входу – суд, парламентський контроль, процедури

оскарження, інструменти виконання рішень і механізми перегляду надзвичайних заходів [61].

Регіональні механізми контролю під час дерогацій і надзвичайних режимів поглиблюють універсальні стандарти, але роблять це різними інституційними засобами.

У європейській системі матеріальна модель дерогації сформульована в статті 15 ЄКПЛ: допустимість відступу лише у час війни або іншої публічної небезпеки, що загрожує життю нації; лише тією мірою, якою цього суворо вимагають обставини; за умови сумісності з іншими міжнародними зобов'язаннями і за наявності належної нотифікації [63]. Посібник Європейського суду з прав людини до статті 15 систематизує ці критерії і підкреслює, що навіть за наявності поля розсуду держава залишається під європейським наглядом [67]. У своїй практиці Суд послідовно оцінює не лише сам факт існування надзвичайної ситуації, а й те, чи були заходи дійсно суворо необхідними, чи мали часові межі, чи були індивідуалізованими, чи існував ефективний судовий контроль і чи не було дискримінаційного характеру надзвичайних заходів [75; 74; 69; 76; 68; 158; 159]. З цієї практики випливає важливий висновок: у європейській системі тест суворості необхідності, передбачений статтею 15 ЄКПЛ, є не лише матеріальним, а й процесуальним стандартом. Суд приділяє значну увагу наявності процесуальних запобіжників – доступу до адвоката, судового перегляду, парламентського нагляду, мотивованості рішень, обмеженості строків і регулярному перегляду заходів [76; 67]. Саме тому у справах, де держава вдавалася до загальних, безстрокових або недостатньо обґрунтованих обмежень, навіть формальна наявність дерогації не рятувала її від встановлення порушення [74; 69; 158]. Європейська система також показує, що в умовах воєнного конфлікту або екстериторіальних операцій дерогація не усуває дію Конвенції, а тлумачення її положень узгоджується з нормами міжнародного гуманітарного права [131; 160].

Міжамериканська система розвиває близьку логіку, але акцент робить на невідступності судових гарантій як серцевині верховенства права. Стаття 27 Американської конвенції допускає відступ від окремих зобов'язань у надзвичайних ситуаціях, однак у частині другій прямо закріплює, що певні права і судові гарантії, істотні для їх захисту, залишаються недоторканими [86]. У консультативних висновках № ОС-8/87 і № ОС-9/87 Міжамериканський суд підтвердив, що *habeas corpus* як засіб судового контролю за законністю позбавлення свободи та *ампаро* як засіб оперативного судового захисту основоположних прав не можуть бути призупинені навіть у стані надзвичайності [100; 121]. Надалі у своїй прецедентній практиці Суд виробив жорсткі стандарти оцінки застосування сили, довільного тримання під вартою, військової юрисдикції щодо цивільних, а також неможливості амністувати грубі порушення прав людини [161; 162; 163; 164; 165; 166; 167]. У міжамериканській моделі процесуальні гарантії не є допоміжним елементом, а становлять структурну умову допустимості будь-яких надзвичайних заходів.

Африканська система, хоча й не містить формальної дерогаційної статті, не означає відсутності контролю над надзвичайними режимами. Відсутність спеціальної дерогаційної клаузули зумовлює підвищене значення чотириелементного тесту правомірності звичайних обмежень. Африканська комісія і Суд виходять із того, що навіть у кризових умовах права можуть обмежуватися лише законом, за наявності достатнього обґрунтування, у межах необхідності й пропорційності, без дискримінації та без нівелювання сутності прав [87; 168; 169; 170; 171; 172; 173; 174; 175; 198]. У цьому сенсі африканська модель не послаблює контроль, а зміщує його з питання формальної дерогації на питання суворості сумісності кожного заходу з Хартією.

ОБСЄ/БДПЛ не є судовим чи договірним механізмом у класичному сенсі, однак його значення полягає в розробленні докладних процедурних стандартів. Копенгагенський документ, керівництва щодо свободи мирних зібрань та асоціацій, поліцейської діяльності і моніторингу судів формують практичну

основу оцінки обмежень у кризових ситуаціях [176; 177; 154; 155; 156; 157]. У цих документах послідовно відтворюється той самий чотириелементний тест: законність, легітимна мета, необхідність і пропорційність, недискримінація, а також вимоги мотивованості, швидкого оскарження, найменш обтяжливих засобів, заборони недиференційованих заходів і потреби в незалежному моніторингу. Отже, інструменти ОБСЄ/БДПЛ виконують функцію методичного мосту між високими міжнародними стандартами і повсякденною правозастосовною практикою держав.

Особливо важливим у цьому контексті видається підхід Д. С. Терлецького, який, розкриваючи теоретико-методологічні засади обмеження конституційних прав, показує, що екстремальні умови не можуть розглядатися як автономний простір, вільний від конституційних обмежень, а навпаки – актуалізують питання легітимності публічної влади, її меж і засобів повернення до нормальності. Це важливо тому, що міжнародні механізми контролю фіксують не лише сам факт наявності надзвичайної ситуації, а й те, чи не перетворився правовий режим винятку на окремий фоновий порядок урядування. Саме в цій площині тимчасовість, перегляд і підзвітність набувають значення не технічних, а конституційно-правових умов допустимості надзвичайних заходів [178].

Порівняння регіональних механізмів виявляє спільну закономірність: що інтенсивнішим є ризик концентрації влади в руках виконавчої гілки, то більшого значення набуває судовий або квазісудовий контроль за межами допустимого втручання, і жодна із систем не визнає надзвичайність самодостатнім виправданням для виходу за межі права. Відмінності між ними стосуються не суті стандартів, а інституційної форми їх забезпечення: інтенсивний судовий контроль за дерогацією, акцент на невідступності судових гарантій, посилений тест правомірності звичайних обмежень за відсутності окремої дерогаційної норми та процедурні стандарти з незалежними оглядовими інструментами. Їх спільний знаменник – тягар обґрунтування лежить на державі, загальні й недиференційовані обмеження за загальним правилом є непропорційними, а

процесуальні гарантії не можуть бути усунені самим фактом надзвичайного стану.

З цієї точки зору регіональні механізми контролю мають не лише правозахисне значення, а й значення для утвердження принципів конституціоналізму. Вони не просто реагують на порушення окремих прав, а й утримують державу в межах моделі публічної влади, сумісної з верховенством права. Саме в цьому проявляється їх системна цінність: міжнародний контроль стосується не лише окремого затримання, окремої заборони чи окремого режимного обмеження, а й того, чи зберігає правовий порядок здатність до самостійного перегляду власних рішень, внутрішнього коригування і повернення до нормального стану. Тому регіональні механізми фактично виступають індикатором того, чи залишається надзвичайний режим правовим інструментом, чи починає перетворюватися на самостійну модель урядування [63; 67; 100; 121; 87].

В осерді міжнародно-правової системи контролю під час дерогацій лежить вимога забезпечити кожній особі ефективний засіб правового захисту. Йдеться не лише про формальну можливість подати скаргу, а про наявність такого процесуального механізму, який реально дозволяє запобігти порушенню, припинити його або домогтися поновлення права й належного відшкодування. Універсальну основу цього стандарту становить стаття 2(3) МПГПП, яка покладає на державу позитивний обов'язок забезпечити доступний і дієвий засіб захисту, а також стаття 14 Пакту, що закріплює основні вимоги справедливого судового розгляду [62]. У системі ЄКПЛ відповідними опорними положеннями є статті 5(4), 6 і 13, які разом формують процесуальну основу захисту від свавільного втручання [63].

На міжнародному рівні ефективність засобу правового захисту оцінюється через кілька взаємопов'язаних критеріїв: доступність, своєчасність, реальність, повноту перегляду і виконуваність рішення. Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі № 31 прямо підкреслює, що засоби захисту мають бути

ефективними не лише у праві, а й на практиці, а держава зобов'язана забезпечити не тільки процесуальний канал, а й реальне поновлення прав, включно з належним розслідуванням і виконанням рішень [91]. Сіракузькі принципи та Основні принципи і керівні настанови щодо права на засіб правового захисту і відшкодування додатково конкретизують, що ефективний засіб захисту охоплює доступ до правосуддя, належне розслідування, форми відшкодування і гарантії неповторення [65; 179].

У контексті надзвичайних режимів це означає, що дерогація не може використовуватися як механізм усунення судового контролю. Загальний коментар № 29 підкреслює, що навіть у режимі дерогації зберігається ядро процесуальних гарантій, а Загальний коментар № 35 щодо свободи та особистої недоторканності вимагає невідкладного судового контролю за позбавленням волі, доступу до матеріалів справи і неприпустимості шаблонного обґрунтування затримань [64; 94]. Загальний коментар № 32 наголошує на вимозі мотивованості судових рішень, а Загальний коментар № 36 – на збереженні процесуального обов'язку ефективного розслідування смертей навіть у збройному конфлікті [92; 95]. У міжамериканській системі ця логіка отримала ще чіткіше вираження через визнання *habeas corpus* і *ампаро* невідступними судовими гарантіями [100; 121].

Європейська практика також виходить із того, що право на ефективний засіб захисту означає не теоретичну, а практичну можливість запобігти порушенню або припинити його. У справах *Ейрі проти Ірландії* і *Кудла проти Польщі* Європейський суд з прав людини сформулював відому тезу, що права повинні бути практичними й ефективними, а не теоретичними та ілюзорними [180; 181]. Для затримань це означає швидкий судовий перегляд законності позбавлення волі; для видворення – у відповідних випадках наявність призупиняльного ефекту; для таємних заходів спостереження – незалежний контроль і можливість реального оскарження [182; 183; 184; 185; 186]. Отже, ефективний засіб захисту слід розглядати як універсальну процесуальну гарантію, що супроводжує і звичайні обмеження, і дерогаційні заходи.

У надзвичайному режимі право на ефективний засіб правового захисту має особливе значення ще й тому, що саме через нього міжнародно-правові стандарти переходять із рівня загальних критеріїв у площину конкретної перевірки індивідуального випадку. Якщо на рівні абстрактної норми держава декларує необхідність і пропорційність обмежень, то на рівні ефективного засобу захисту з'ясовується, чи справді ці характеристики можуть бути перевірені в індивідуальній справі. Без цього міжнародні стандарти залишаються лише загальними формулами, тоді як саме процедура оскарження дозволяє встановити, чи було затримання належно мотивованим, чи мав заявник доступ до суду, чи були використані менш обтяжливі засоби, чи не був захід дискримінаційним, а також чи дійсно він припинився тоді, коли для нього зникли підстави.

Звідси випливає, що ефективний засіб правового захисту виконує не тільки відновну, а й контрольну функцію. Він забезпечує постійний зв'язок між нормою і її практичним застосуванням, між надзвичайними повноваженнями держави та правом особи вимагати їх обґрунтування. У цьому значенні процесуальні гарантії не є другорядним елементом надзвичайного режиму: вони становлять його внутрішню юридичну межу. Саме тому у сучасній українській доктрині судовий захист розглядається не лише як форма реагування на вже вчинене порушення, а як конституційно необхідний механізм стримування публічної влади і гарантування реальності прав людини. Зокрема, П. О. Давиденко, досліджуючи механізм забезпечення конституційних прав людини в умовах воєнного стану, розглядає судовий захист як центральний елемент цього механізму і наголошує на його інституційній природі та значенні для підтримання правового порядку в умовах кризи. Таке бачення добре узгоджується з міжнародними стандартами: ефективність засобу захисту оцінюється не за формальним існуванням процедури, а за її здатністю реально обмежити свавілля публічної влади, відновити порушене право і повернути особу у простір правової захищеності [59].

Процесуальний вимір контролю під час dérogaцій не вичерпується лише судом. У міжнародному праві дедалі виразніше утверджується концепція внутрішніх фільтрів міжнародної легітимності, тобто системи внутрішньодержавних запобіжників, які мають забезпечувати тимчасовий, контрольований і підзвітний характер надзвичайних повноважень. До них належать парламентський нагляд, судовий контроль, періодичний перегляд заходів, положення про автоматичне припинення дії заходів, вимоги прозорості, звітності та належної нотифікації. Їх значення полягає в тому, що міжнародні органи оцінюють не лише сам результат обмеження, а й якість внутрішнього процесу, через який воно запроваджується, застосовується і переглядається [67; 70; 187; 188].

Парламентський нагляд виконує функцію первинного політико-правового стримування. Його зміст полягає не лише у формальному затвердженні надзвичайних заходів, а й у доступі до інформації, регулярній звітності уряду, перевірці часових, територіальних і предметних меж dérogaції, а також у можливості впливати на її припинення або звуження. У міжнародній доктрині саме наявність змістовного парламентського контролю пов'язується з більшою легітимністю надзвичайних заходів і зменшенням ризику їх нормалізації [76; 189; 190; 191]. Відсутність такого нагляду, навпаки, підвищує сумніви щодо реальної тимчасовості dérogaції.

Судовий контроль є ключовим елементом системи внутрішніх фільтрів. Він повинен бути незалежним, оперативним, доступним і достатньо інтенсивним, щоб реально перевіряти обґрунтування dérogaційних чи інших надзвичайних заходів. У міжнародній практиці саме дефіцит такого контролю найчастіше виступає підставою для встановлення порушення. Йдеться не лише про контроль за законністю затримання, а й про перевірку доказової бази надзвичайних обмежень, доступу до основних матеріалів справи, реальності судового захисту, можливості швидкого оскарження і наявності компенсаторів у випадках секретності. Для таємних заходів і заходів національної безпеки

міжнародні стандарти вимагають ще вищої якості судового і незалежного контролю, оскільки саме тут ризик зловживання є найбільшим.

У цьому аспекті корисними є напрацювання С. О. Магди щодо забезпечення прав, свобод і реалізації обов'язків громадян в умовах надзвичайних адміністративно-правових режимів, які доцільно розглядати крізь призму конституційних меж діяльності органів, наділених режимними повноваженнями [9]. Зазначене має безпосереднє значення, оскільки міжнародна легітимність надзвичайних заходів залежить не лише від змісту обмеження, а й від того, чи вбудована діяльність органів правопорядку у систему стримувань і противаг, чи підконтрольна вона суду, парламенту та іншим незалежним інституціям. Такий підхід дозволяє поєднати міжнародні стандарти підзвітності з внутрішньою конституційною системою контролю над правообмежувальними повноваженнями.

У цьому зв'язку внутрішні фільтри міжнародної легітимності доцільно розуміти як своєрідний переклад міжнародних вимог у мову національного конституційного механізму. Міжнародне право вимагає законності, суворості, необхідності, пропорційності, прозорості та перегляду; на національному рівні цим вимогам відповідають чітко визначена компетенція органів влади, парламентський контроль за тривалістю і змістом надзвичайних заходів, доступ до незалежного суду, процесуальна можливість оскарження, обов'язок мотивування рішень і встановлення часових меж їх дії. У вітчизняній доктрині цей підхід предметно розвиває А. М. Мерник, яка обґрунтовує, що «за обмеженням прав людини в умовах особливих правових режимів повинні здійснюватися парламентський та судовий контроль: парламентське вивчення прийнятих органами виконавчої влади рішень та судовий розгляд юридичних документів парламенту або виконавчої влади; окремо слід зупинитися на важливості нагляду за дотриманням прав людини, що його здійснюють омбудсмен і національні правозахисні інституції, які можуть принципово впливати на вирішення питань захисту та непорушності прав людини під час

особливих правових режимів, надаючи допомогу громадянам, які постраждали від надзвичайних заходів» [50, с. 231-233]. Принципово важливим є й те, що, за позицією А. М. Мерник, «в умовах особливих правових режимів істотним є контроль за дотриманням прав людини з боку вільних медіа, тому заходи обмеження прав не повинні позначатися на свободі їх діяльності, а останні мають професійно, свідомо та коректно відображати реальність подій з метою недопущення поширення суспільної небезпеки» [50, с. 233]. Якщо хоча б один із цих елементів системно відсутній, міжнародний контроль неминуче переходить від презумпції добросовісності держави до більш жорсткої перевірки її дій.

Саме тому значення внутрішніх фільтрів не можна зводити до технічних процедур. Йдеться про інституційні засоби, які забезпечують правову оборотність надзвичайного режиму, тобто його здатність залишатися тимчасовим і обмеженим. Без таких засобів надзвичайні заходи схильні втрачати зв'язок із початковою підставою їх введення, а надзвичайна влада – переходити у фоновий режим постійного самовідтворення. У цьому аспекті міжнародний контроль і національні механізми стримування мають розглядатися як взаємопов'язані рівні єдиного правового процесу: що вищою є якість внутрішніх запобіжників, то більшою є довіра міжнародних інституцій до здатності держави самостійно утримувати надзвичайні повноваження в межах права.

На цій підставі правомірність надзвичайного режиму доцільно оцінювати також крізь призму його здатності до згортання і повернення до звичайного правопорядку. Йдеться про здатність такого режиму не лише бути належно запровадженим, а й залишатися структурно придатним до припинення або звуження після зникнення підстав, що зумовили його введення. Така здатність передбачає принаймні три взаємопов'язані елементи: наявність чітко визначених критеріїв, за яких обсяг дерогації підлягає перегляду; існування інституційного механізму, через який такий перегляд може бути ініційований незалежно від виконавчої влади; а також публічну визначеність умов повернення до звичайного правопорядку.

Періодичний перегляд і автоматичне припинення дії заходів виконують функцію юридичного механізму повернення до нормальності. Їх наявність означає, що надзвичайний режим не може тривати автоматично, а має щоразу обґрунтовуватися заново. Це особливо важливо в міжнародному вимірі, оскільки довготривалі, безстрокові та недостатньо переглянуті обмеження розглядаються як індикатор втрати зв'язку з критерієм суворой необхідності [64; 67; 149; 154; 191]. Чим довше діє обмеження без нового переконливого обґрунтування, тим вищим стає доказовий тягар держави і тим меншим – простір міжнародної поваги до розсуду держави [187; 193].

Саме тут варто наголосити, що екстремальні умови не можуть бути самодостатнім джерелом легітимації надзвичайної влади. Якщо перенести цю тезу в площину міжнародного контролю, стає очевидно, що процесуальні механізми припинення, перегляду і звуження надзвичайних заходів є не додатковим елементом, а центральною умовою їх правомірності. Інакше виняток починає втрачати правову природу і наближається до режиму інституційно закріпленої перманентної надзвичайності.

Прозорість і нотифікація завершують систему внутрішніх фільтрів. Обов'язок повідомляти про введення дерогації, зміну її параметрів і припинення заходів закріплений у МПГПП і ЄКПЛ [62; 63]. Проте в міжнародному праві нотифікація розглядається не як суто технічна вимога, а як складова загального стандарту підзвітності. Якщо держава не пояснює публічно підстави запровадження і продовження надзвичайних заходів, не конкретизує їх часові та територіальні межі, не надає даних про ефективність і не забезпечує доступ до інформації для органів контролю, це підриває презумпцію правомірності дерогації [64; 67; 70; 154; 191].

Наявність міжнародних механізмів контролю і внутрішніх фільтрів міжнародної легітимності безпосередньо пов'язана з питанням міжнародної відповідальності держави за дефектні дерогації або непропорційні надзвичайні заходи. У контексті ефективності національних механізмів контролю А. М.

Мерник слушно зазначає, що «верховенство права передбачає, що органи влади зобов'язані діяти в рамках закону, а їхні дії можуть бути переглянуті незалежними судами, щоб гарантувати правовий захист осіб; у разі потреби можуть бути виправданими лише ті заходи, які необхідні, щоб допомогти органам публічної влади подолати надзвичайні ситуації; загальною метою заходів, що приймаються в межах дискреції, є подолання негативних наслідків подій та повернення до звичного стану, що, у свою чергу, означає, що особливий правовий режим має бути припинений негайно після виконання зазначених завдань, а виняткові повноваження органів публічної влади – скасовані» [50, с. 241]. Цей висновок має пряме значення для міжнародно-правового аналізу: ефективність зовнішнього контролю над дерогацією залежить не лише від інституційної готовності міжнародних органів, а й від здатності національних механізмів автоматично припинити надзвичайний режим зі зникненням підстав для нього. У загальному міжнародному праві відповідальність держави виникає за міжнародно-протиправне діяння, яке приписується державі і є несумісним із її міжнародним зобов'язанням. У надзвичайному контексті це означає, що держава не звільняється від відповідальності лише тому, що діяла в умовах війни, небезпеки чи кризи: якщо вона не довела законність, сувору необхідність, недискримінаційність і тимчасовість заходів, не дотрималася нотифікації або перетнула межі невідступних прав, міжнародно-правова відповідальність настає на загальних підставах [71; 62; 63; 64].

Наслідками такого порушення є припинення протиправної поведінки, відновлення порушеного права, компенсація завданої шкоди, а також гарантії неповторення. У праві прав людини ці наслідки конкретизуються через обов'язок забезпечити ефективний засіб правового захисту, провести належне розслідування, притягнути винних до відповідальності, виплатити відшкодування і, за потреби, змінити законодавство чи адміністративну практику [91; 179; 194; 71]. У європейській системі ця логіка реалізується через механізм справедливої сатисфакції і контроль за виконанням рішень [63; 195;

196; 197]; у міжамериканській – через ширші пакети репарацій, які охоплюють не лише компенсацію, а й структурні перетворення [161; 199]; у загальному міжнародному праві – через обов’язок повного відшкодування наслідків міжнародно-протиправного діяння [71].

Для національного правового порядку це означає, що міжнародний контроль не може розглядатися як зовнішній додаток до вже сформованого надзвичайного механізму. Навпаки, сам механізм реалізації та захисту прав у воєнний або інший кризовий період має будуватися з урахуванням міжнародних вимог до підзвітності, ефективного засобу захисту, інституційної взаємодії та безперервності правових гарантій. Якщо національна система не забезпечує належного процесу оскарження, реального судового перегляду, механізмів парламентського контролю, виконання рішень і повернення до звичайного режиму, міжнародні інституції змушені фактично компенсувати цей дефіцит. Ефективність міжнародних механізмів контролю значною мірою залежить від здатності внутрішньодержавної системи не лише формально визнавати міжнародні стандарти, а й утілювати їх у парламентських, судових, адміністративних та інших механізмах захисту прав людини. Застосування системно-структурного методу дало змогу встановити, що відповідні види контролю не функціонують ізольовано, а утворюють взаємопов’язану систему. Послаблення одного її елемента підвищує навантаження на інші, а відсутність дієвих внутрішніх механізмів перегляду та оскарження зумовлює необхідність посиленого зовнішнього контролю.

Отже, міжнародні механізми контролю під час дерогацій і надзвичайних режимів необхідно розглядати не як факультативний зовнішній супровід, а як складову правомірності надзвичайних заходів. Надзвичайність не припиняє дію права, а змінює інтенсивність і предмет контролю. Ефективний засіб юридичного захисту, незалежний судовий контроль, парламентський нагляд, періодичний перегляд, прозорість і нотифікація є визначальними умовами правомірності дерогації. Тому надзвичайний стан у міжнародному праві вимагає

не зменшеного, а підвищеного рівня доказовості, процедурної дисципліни та публічної підзвітності.

2.3. Стандарти обмеження окремих прав та методика оцінювання їх правомірності

Матеріальні стандарти обмеження і дерогації набувають реального змісту лише тоді, коли їх застосовано до конкретних прав, що в умовах воєнного стану та збройного конфлікту зазнають найбільш інтенсивного і різнопланового обмеження. Саме на рівні конкретних прав стає зрозуміло, чи справді модель «контрольованого винятку» функціонує як юридично дієвий нормативний механізм, чи, навпаки, розмивається під тиском безпекової необхідності і перетворюється на сукупність формальних посилянь без реального обмежувального змісту.

Тематичний аналіз ключових прав дозволяє виявити кілька закономірностей, що мають значення для загальної структури цього дослідження. По-перше, різні права виявляють різний ступінь стійкості до надзвичайних обмежень: одні залишаються захищеними абсолютними заборонами незалежно від характеру загрози, інші допускають суттєві відступи, але за умови дотримання суворого матеріального тесту пропорційності, треті є особливо вразливими до поступової нормалізації надзвичайних заходів унаслідок накопичення формально обґрунтованих обмежень, кожне з яких окремо може бути виправданим, але в сукупності фактично спустошує зміст гарантії. По-друге, у воєнному контексті ці права взаємопов'язані системно: обмеження свободи пересування ускладнює доступ до правосуддя, обмеження свободи вираження поглядів підриває парламентський і громадський контроль за іншими обмеженнями, порушення права на справедливий суд позбавляє особу інструменту оскарження будь-яких інших надмірних заходів. По-третє, порівняльна практика дерогацій виявляє не лише відмінності між державами у виборі конкретних заходів, а й принципові відмінності у правовій конструкції

самих надзвичайних режимів між моделями, де тимчасовість і підзвітність є структурно вбудованими, і моделями, де вони є декларативними.

Аналіз слід розпочати з права на життя, не лише тому, що воно є невідступним за будь-яким режимом дерогації, а й тому, що саме через нього найбільш виразно проявляється принципова відмінність між допустимим застосуванням сили і свавільним позбавленням життя.

Право на життя є, мабуть, найскладнішим для нормативного аналізу правом у контексті воєнного стану, оскільки його регулювання перебуває на перетині двох режимів із різною логікою допустимості насильства. У режимі правоохоронної діяльності держава може застосовувати силу лише тоді, коли це абсолютно необхідно для захисту життя або усунення безпосередньої загрози, і має обирати найменш смертоносний ефективний засіб. У режимі бойових дій оцінка здійснюється крізь призму міжнародного гуманітарного права, де визначальними є розрізнення між цивільними особами і законними воєнними цілями, принцип пропорційності щодо побічних втрат серед цивільного населення та обов'язок уживати всіх здійснених запобіжних заходів для мінімізації шкоди [89]. Визначальним методологічним питанням є те, який із цих режимів застосовується в конкретних ситуаціях, де є межа між ними.

Мельцер Н. у своїй керівній настанові щодо прямої участі у воєнних діях встановлює, що для визначення того, чи може особа стати законною ціллю, необхідна сукупна оцінка трьох елементів: наявності шкідливого порогу потенційної дії, прямого причинно-наслідкового зв'язку між участю і шкодою та наявності зв'язку між особою і стороною конфлікту [200]. Ця методологія є важливою не лише для МГП, а й для оцінки допустимості застосування сили з позицій МППЛ. Якщо держава у воєнному контексті застосовує силу щодо особи, яка не є законною ціллю за критеріями МГП, ця дія підлягає більш суворій перевірці за стандартом «абсолютної необхідності» статті 2 ЄКПЛ і статті 6 МПГПП [62; 63].

Стаття 2 ЄКПЛ вимагає, щоб застосування сили було не просто необхідним, а абсолютно необхідним, і відповідало одній із трьох прямо визначених цілей: захисту особи від незаконного насильства, здійснення законного арешту або запобігання втечі законно затриманого, а також правомірному придушенню заворушень або повстання [63]. У справі Макканн та інші проти Сполученого Королівства [201] Європейський суд з прав людини встановив, що цей стандарт охоплює не лише сам момент застосування сили, а й увесь операційний цикл: планування, командування, оцінку ризиків і доступність менш небезпечних альтернатив. Тобто держава може порушити статтю 2 не лише через те, що її представник (зокрема, співробітник правоохоронних органів, військовослужбовець або інша уповноважена особа) застосував силу неправомірно в конкретний момент, а й через те, що операція була спланована таким чином, що застосування летальної сили стало неминучим, хоча його можна було уникнути.

Ця логіка є особливо значущою у контексті масштабних збройних конфліктів, де застосування сили є системним явищем, а не поодиноким епізодом. Якщо стандарт у справі Макканн вимагає оцінки планування і командування щодо кожної конкретної операції, постає практичне питання чи застосовний цей стандарт до ситуацій, де держава щодня застосовує силу в умовах активних бойових дій і де плануванням є не конкретний оперативний задум, а системна доктрина застосування зброї? Відповідь, яку дає паралельне застосування МППЛ і МГП, є такою: системна доктрина застосування зброї, правила відкриття вогню, стандарти пропорційності та процедури перевірки цілей є частиною «планування» у розумінні статті 2 ЄКПЛ і статті 6 МПГПП та підлягають нормативній оцінці незалежно від того, чи кожен конкретний інцидент здійснюється з їх дотриманням.

Практично це означає, що держава, яка запроваджує правила відкриття вогню, несумісні з принципами МГП щодо розрізнення, пропорційності і попереджувальних заходів, порушує процесуальний стандарт права на життя ще

до моменту конкретного застосування сили. Європейський суд з прав людини у справах Джуліані і Джаджо проти Італії та Армані Да Сілва проти Сполученого Королівства [202; 203] підтвердив, що держава несе відповідальність за системні недоліки доктрини застосування сили, навіть якщо кожен окремий її представник діяв відповідно до отриманих інструкцій. Це є принципово важливим для оцінки практики у збройних конфліктах, відповідальність держави є системною, а не лише індивідуальною. Воєнний контекст не зменшує цю відповідальність, а лише визначає нормативну основу, в якій вона оцінюється.

Додатковий вимір права на життя у збройному конфлікті – питання екстериторіальної юрисдикції. Велика палата Європейського суду з прав людини у справах Аль-Скейні та інші проти Сполученого Королівства [75] і Ялауд проти Нідерландів [128] підтвердила, що держава несе відповідальність за порушення права на життя щодо осіб, які перебувають під її ефективним контролем або на окупованій нею території. Це означає, що держава-окупант несе повний обсяг зобов'язань МППЛ на контрольованій нею території включно з обов'язком розслідування смертей, забезпечення доступу до ефективних засобів захисту і дотримання принципу недопустимості повернення. У контексті збройного конфлікту, де держава-агресор здійснює окупацію, це положення має принципове значення: порушення права на життя, що вчиняються на окупованій території, є порушеннями міжнародно-правових зобов'язань держави-агресора незалежно від того, чи оголошувала вона дерогацію і чи визнає вона свою юрисдикцію над цією територією.

Процесуальний обов'язок ефективного розслідування є самостійним і невідступним елементом права на життя. Практика Європейського суду з прав людини вимагає, щоб розслідування фактів смерті унаслідок дій представників державних органів було незалежним, оперативним, ретельним, публічно підзвітним і спроможним установити коло відповідальних осіб [204; 205; 206]. Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі № 36 підкреслює, що цей обов'язок зберігається і в умовах збройного конфлікту [95]. Порушення права на

життя може полягати виключно в неефективності розслідування навіть якщо саме застосування сили було правомірним або не може бути однозначно кваліфіковано як неправомірне. Окремий вимір цього обов'язку у воєнний час пов'язаний із доктриною «соціального ризику», згідно з якою шкода, заподіяна терористичними актами чи бойовими діями, має розподілятися на суспільство в цілому відповідно до принципів справедливості та соціальної держави, оскільки держава відповідає за неспроможність запобігти таким наслідкам [50, с. 199-200]. Зазначений підхід узгоджується з матеріальним виміром права на життя у частині позитивних зобов'язань держави і доповнює процесуальний стандарт ефективного розслідування концепцією колективної компенсаторної відповідальності держави перед особами, які постраждали від реалізованих безпекових ризиків.

У порівняльній перспективі ця вимога виявляє один із найважчих структурних викликів для держав у збройному конфлікті: вони зобов'язані розслідувати сотні, а в умовах масштабного конфлікту – тисячі потенційних випадків неправомірного позбавлення життя, в умовах браку ресурсів, обмеженого доступу до місць подій і значного конфлікту між безпековими пріоритетами і вимогами розслідування. К. С. Застрожнікова звертає увагу на те, що в умовах воєнного стану забезпечення кримінально-процесуальних гарантій при розслідуванні стає особливо проблематичним. Органи розслідування одночасно зазнають навантаження через масове збільшення злочинів воєнного характеру і обмежень, пов'язаних із доступом до зон активних бойових дій [207]. Попри ці практичні труднощі, вони не є підставою для послаблення процесуального стандарту, а навпаки – зумовлюють необхідність системних заходів для підтримки спроможності органів розслідування в умовах воєнного стану та збройного конфлікту.

Поряд із правом на життя як межею допустимого насильства окремого аналізу потребує свобода та особиста недоторканність – право, яке в умовах

воєнного стану зазнає масового обмеження і є одним із найбільш технічно складних для правової оцінки.

Свобода та особиста недоторканність є тим правом, у межах якого надзвичайні повноваження найчастіше і найнепомітніше перетворюються на сталу практику. Це відбувається через кілька механізмів: поступове розширення переліку підстав затримання через підзаконні акти без парламентського контролю; нормалізацію тривалого досудового тримання під вартою через відступ від звичайних строків; витіснення судового контролю виконавчими механізмами, що використовуються як більш оперативні. Кожен із цих механізмів окремо може здаватися незначним відхиленням від стандарту; у сукупності вони формують режим, де особа фактично позбавлена реального захисту від свавільного позбавлення волі.

Стаття 9 МПГП і стаття 5 ЄКПЛ встановлюють закриті переліки допустимих підстав позбавлення волі і вимагають невідкладного судового контролю [62; 63]. При цьому поняття довільності охоплює не лише формальну незаконність, а й непропорційність, непередбачуваність і відсутність належних процесуальних гарантій [94]. Загальний коментар № 35 Комітету ООН з прав людини деталізує, що навіть у разі правомірного позбавлення волі держава несе тягар доведення того, що затримання є необхідним і пропорційним з урахуванням конкретних обставин особи, а не лише загальних безпекових міркувань [94].

У збройному конфлікті позбавлення волі нерідко набуває форми інтернування – превентивного затримання осіб, які становлять безпекову загрозу, без пред'явлення кримінального обвинувачення. IV Женевська конвенція допускає таке інтернування щодо цивільних осіб лише за «наполегливих міркувань безпеки», з індивідуальним рішенням, повідомленням підстав і правом на перегляд з регулярністю, що не перевищує шести місяців [88; 129]. Велика палата Європейського суду з прав людини у справі Хассан проти Сполученого Королівства здійснила «узгоджувальне тлумачення» статті 5 ЄКПЛ

із цими нормами МГП щодо міжнародного збройного конфлікту, зберігши при цьому вимогу несвавільності та мінімальних процесуальних гарантій [131]. Принципово важливим є те, що ця адаптація статті 5 до воєнного контексту не означає її скасування, держава залишається зобов'язаною демонструвати індивідуальну безпекову необхідність кожного конкретного рішення про інтернування, а не посилатися на загальний контекст конфлікту.

Мінімальні процесуальні гарантії при позбавленні волі є самостійним і невід'ємним елементом цього права: обов'язкова реєстрація факту позбавлення волі; повідомлення особі підстав; доступ до адвоката; можливість інформувати сім'ю; доступ до медичної допомоги; заборона секретного тримання під вартою; право на швидкий судовий перегляд [64; 147; 208; 209; 210]. Відступ від цих гарантій навіть в умовах оголошеної дерогації є несумісним із міжнародними зобов'язаннями. Так Загальний коментар № 29 підкреслює, що базові процесуальні гарантії проти довільного позбавлення волі є функціонально невідступними, навіть якщо конкретне право формально не включене до переліку статті 4(2) МПГПП [64].

Дж. Рока, аналізуючи концепцію призупинення основоположних прав у надзвичайних ситуаціях, звертає увагу на те, що навіть у системах, де формальне призупинення прав є конституційно можливим, судова доктрина послідовно звужує його до «модифікації умов здійснення», а не «усунення права» [211, с. 120]. Ця термінологічна відмінність є нормативно важливою, вона означає, що навіть у найбільш суворих дерогаційних режимах особа зберігає право на захист від свавілля, лише інтенсивність і форма цього захисту можуть змінюватися відповідно до обставин.

Право на справедливий суд набуває в умовах воєнного стану особливого системного значення, яке виходить за межі індивідуального захисту. Без незалежного суду жодне з інших прав не може бути реально захищене, оскільки зникає інституційний механізм перевірки правомірності обмежень. Саме тому обмеження права на справедливий суд є структурно небезпечнішим, ніж

обмеження будь-якого матеріального права, воно не просто звужує конкретну гарантію, воно підриває сам механізм правового контролю.

Стаття 14 МПГПП і стаття 6 ЄКПЛ формують основу цього права: незалежний і безсторонній суд, встановлений законом; публічний розгляд; розумний строк; рівність сторін; право на захист і доступ до перегляду [62; 63]. Загальний коментар № 32 Комітету ООН з прав людини підкреслює, що навіть в умовах надзвичайного стану держава не може позбавляти ці елементи їх реального змісту [92]. При цьому доктрина Комітету виходить із того, що лише частина гарантій статті 14 є формально невідступними, але функціонально невідступними є значно більше – через системний зв'язок із невідступними матеріальними правами.

У воєнний час держави, як правило, стикаються з кількома типами викликів для права на справедливий суд, кожен із яких потребує окремого нормативного аналізу. Перший – питання юрисдикції військових судів: чи можуть вони судити цивільних осіб, і якщо так, то за яких умов. Міжнародний стандарт є чітким: юрисдикція військових судів має бути вузькою, виняткового характеру і не поширюватись на цивільних у звичайних ситуаціях. У справі Кастільйо Петруцці та інші проти Перу Міжамериканський суд встановив, що передача цивільних до військових трибуналів є несумісною з вимогами справедливого суду [164]; Африканські принципи і настанови щодо права на справедливий суд вимагають обмежувати військову юрисдикцію правопорушеннями суто військового характеру, вчиненими військовослужбовцями [212]. Стаття 75 Додаткового протоколу I та стаття 6 Додаткового протоколу II вимагають суду, належно утвореного за законом, із дотриманням базових процесуальних гарантій навіть стосовно осіб, захоплених у ході воєнних дій [89; 90]. «Право доступу до суду як складовий елемент права на справедливий суд не є абсолютним і може бути обмежене в особливих правових режимах з метою захисту державної та національної безпеки», проте таке обмеження має відповідати загальному тесту правомірності: бути

встановленим законом, мати легітимну мету та бути необхідним і пропорційним. Принциповим є те, що навіть за обмеження права на оскарження з міркувань державної таємниці має існувати альтернативна процедура, яка дозволяє особі захистити свої права в максимально можливому обсязі, тоді як цілковите виключення судового контролю над актами щодо надзвичайного стану є несумісним із верховенством права [50, с. 196-199].

К. С. Застрожнікова підкреслює, що в умовах воєнного стану особливої гостроти набуває проблема забезпечення кримінально-процесуальних гарантій при провадженнях, пов'язаних із воєнними злочинами і злочинами проти державної безпеки: з одного боку, є об'єктивна потреба у пришвидшенні проваджень і адаптації процедур до умов активного конфлікту; з іншого – саме ці провадження несуть найвищий ризик порушення права на захист, доступу до доказів і незалежного розгляду [207]. Вирішення цього питання потребує не зниження стандарту, а організаційних заходів, здатних забезпечити дотримання стандарту в змінених умовах: дистанційне судочинство, захищені канали зв'язку між захисниками і підсудними, розподіл навантаження між судами.

Другий виклик – адаптація судових процедур до умов активного конфлікту: закриття судів у зонах бойових дій, перенесення провадження, дистанційна участь у засіданнях. Ці адаптації можуть бути допустимими за умови, що вони зумовлені безпосередніми безпековими потребами, є тимчасовими і не підривають самого ядра судового захисту – реальної можливості особи бути почутою, подати докази і ефективно оскаржити підставу обмеження. Критичним тестом є не форма судового провадження, а його реальна результативність, чи здатний суд за таких умов виконати свою функцію незалежного перевірки правомірності дій держави.

Третій виклик, специфічний саме для тривалих збройних конфліктів, – поступове нагромадження тимчасових обмежень судочинства, кожне з яких окремо є обґрунтованим, але в сукупності формує режим, далекий від стандарту справедливого суду. Й. Матіс, аналізуючи проблему гармонізації міжнародних

стандартів прав людини з національними правовими системами в умовах кризи, наголошує, що ключовим ризиком є не разовий відступ від стандарту, а поступове розмивання його змісту через накопичення відступів, кожен із яких видається незначним [213]. Саме ця динаміка і є тим, що цей підрозділ і ціле дослідження позначають як нормалізацію надзвичайності.

Особливою проблемою в умовах воєнного стану є заочні кримінальні провадження – судові процеси за відсутності обвинуваченого, що зумовлено неможливістю його фізичної присутності через перебування за межами підконтрольної державі території, в полоні, у зоні активних бойових дій або в ситуації безвісної відсутності. Європейський суд з прав людини допускає заочний розгляд за певних умов, але встановлює суворі гарантії: підозрюваний має бути повідомлений про провадження, він має мати право бути представленим захисником, після свого фактичного з'явлення він має право на повторний розгляд по суті [214; 215]. У воєнному контексті ці вимоги стають особливо складними для виконання. Повідомлення підозрюваних, які перебувають на окупованих або ворожих територіях, є практично неможливим, призначення ефективного захисника в умовах відсутності зв'язку є проблематичним, а перспектива повторного розгляду є невизначеною в умовах триваючого конфлікту. Ці практичні труднощі вимагають від держави особливої нормативної обережності, розширення практики заочних проваджень понад безумовно необхідне ризикує перетворити гарантію справедливого суду на формальність, що є саме тим поступовим відступом від стандарту, який у межах цього дослідження розглядається як прояв нормалізації винятку.

Дистанційне судочинство і відеоконференцзв'язок є інструментом, що може певною мірою компенсувати практичні обмеження. Однак їх застосування в умовах воєнного стану потребує додаткових гарантій: безпечності і конфіденційності каналу зв'язку між обвинуваченим і захисником; незалежності місця перебування обвинуваченого під час участі у відеозасіданні від присутності осіб, здатних впливати на його показання; технічної доступності для

обвинувачених, які не мають сталого місця проживання або доступу до обладнання. Міжнародний стандарт щодо відеоконференцзв'язку у кримінальних провадженнях виходить із того, що такий формат є допустимим лише як виняток, а не правило, і за умови, що він не порушує рівність сторін і реальну можливість ефективного захисту. Систематичне переведення провадження у дистанційний формат без індивідуальної оцінки необхідності кожного конкретного рішення є проблематичним навіть за наявності технічних можливостей.

Свобода вираження поглядів і незалежність медіа є тим правом, через обмеження якого найбільш виразно проявляється ризик, що надзвичайні повноваження виходять за межі суто безпекових і трансформуються в інструмент контролю над інформаційним простором. Держава, що веде збройну боротьбу, має об'єктивні і законні підстави для обмеження поширення інформації, що може завдати шкоди обороноздатності, розкрити оперативні дані або сприяти дезінформації в умовах активних бойових дій. Але ця ж логіка безпекової необхідності може легко використовуватися для обмеження критики урядових рішень, незалежної журналістики або громадського контролю над порушеннями прав людини, що є несумісним із міжнародним стандартом навіть у найсуворіших умовах надзвичайності.

Стаття 19 МПГПП і стаття 10 ЄКПЛ допускають обмеження свободи вираження лише за умови, що вони передбачені законом, переслідують легітимну мету і є необхідними у демократичному суспільстві [62; 63]. При цьому Європейський суд з прав людини у практиці щодо воєнних конфліктів послідовно підтримував принцип, що воєнне становище саме по собі не знижує стандарту перевірки, а критика урядових воєнних рішень залишається захищеною, навіть якщо вона є гострою або незручною для влади. У справах Мехмет Хасан Алтан і Шахін Алпай [69; 158] Суд встановив, що притягнення журналістів до відповідальності за критичні публікації після оголошення надзвичайного стану порушувало статтю 10 навіть у контексті реальної загрози,

оскільки держава не довела індивідуального зв'язку між конкретними публікаціями і конкретною безпековою загрозою. У вітчизняній доктрині конституційно-правовий вимір цього права докладно опрацьовано в дослідженні С. А. Кучер, де наголошено, що забезпечення свободи вираження поглядів і переконань потребує не лише негативного утримання держави від втручання, а й позитивних гарантій його реалізації, які зберігають значення і в умовах надзвичайних режимів [216].

Окремої уваги потребує стримувальний ефект обмежень. Ситуація, коли формально адресний захід фактично впливає значно ширше і змінює поведінку всіх учасників інформаційного простору. Журналісти, редакції, експерти, блогери та представники громадянського суспільства можуть утримуватися від поширення суспільно значущої інформації не через пряму заборону, а через невизначеність критеріїв допустимого, страх санкцій або непередбачуваність реакції державних органів. Цей ефект набуває особливої ваги у воєнний час, коли санкції є суворішими, невизначеність нормативного регулювання – вищою, а можливості судового оскарження – обмеженішими. У контексті професійної діяльності журналістів цю проблему докладно досліджує О. О. Довгань, показуючи, що саме невизначеність меж допустимого і непередбачуваність санкцій у кризових умовах найсильніше звужують простір незалежної журналістики [217].

Окремого аналізу заслуговує практика запровадження єдиного інформаційного простору або мовлення через консолідовані медіаплатформи в умовах воєнного стану. Ця практика ґрунтується на аргументі про необхідність уникнення дезінформації і забезпечення єдиної координованої позиції щодо безпекових питань. З нормативної точки зору такий аргумент може бути переконливим стосовно конкретних видів інформації: оперативні дані, переміщення військ, деталі підготовлюваних операцій є легітимними об'єктами інформаційних обмежень. Однак консолідація медіапростору у цілому, передача усіх значущих медіа під контроль єдиного редакційного органу або уряду,

виходить за ці межі, вона обмежує не конкретну небезпечну інформацію, а загальну різноманітність поглядів і можливість критики урядових рішень. Саме це розрізнення між захистом оперативної таємниці і контролем над публічним обговоренням є ключовим для правової оцінки медіазаходів у воєнний час.

Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі № 34 підкреслює, що обмеження свободи вираження не можуть бути виправдані лише посиланням на небезпечний або дестабілізуючий характер висловлювання, необхідний конкретний доказ того, що конкретна інформація є реальною загрозою для конкретного захищеного інтересу [93]. Загальна заборона критики воєнних рішень уряду або загальна вимога дотримуватися єдиного наративу не задовольняє цього стандарту навіть за умов активних бойових дій. В. Денисов і Л. Фалалєєва у цьому зв'язку виокремлюють принципово важливу закономірність, у ситуаціях збройного конфлікту саме незалежні медіа і громадянське суспільство є основними джерелами інформації про порушення прав людини, і їх систематичне обмеження унеможлиблює не лише публічне обговорення, а й ефективний документальний облік порушень, необхідний для подальшого притягнення до відповідальності [103, с. 28].

Окрему проблему становить регулювання медіапростору в умовах інформаційної війни. В. Денисов і Л. Фалалєєва у своєму аналізі дерогаційної практики України підкреслюють, що заходи щодо медіа в умовах воєнного стану часто перебувають у так званій «сірій зоні» між допустимими обмеженнями безпекового характеру і надмірним контролем над публічним обговоренням [103, с. 25]. Цей аналіз, здійснений переважно в контексті подій 2014-2015 років, набуває значно більшої гостроти стосовно повномасштабного вторгнення 2022 року, коли масштаб і системність медіарегулювання суттєво зросли. Для оцінки конкретних заходів у цій сфері принципово важливим є питання про те, чи спрямований конкретний захід на захист від конкретної ідентифікованої безпекової загрози, чи він є структурним заходом, що загалом звужує простір публічної дискусії.

Свобода мирних зібрань та об'єднань є тим правом, через яке суспільство зберігає можливість не лише висловлювати позицію, а й організовано реагувати на дії публічної влади. У воєнний час найчастіше запроваджуваним обмеженням є загальні заборони публічних заходів із посиланням на безпекові ризики, небезпеку масових скупчень людей, складність забезпечення безпеки, ризик провокацій. Ці підстави загалом є легітимними, однак проблемою залишається їх надто загальний характер. Загальна заборона будь-яких зібрань без індивідуальної оцінки конкретного заходу, місця, часу і характеру небезпеки є несумісною з міжнародним стандартом незалежно від контексту [96].

Б. А. Абебе, здійснюючи порівняльний аналіз підходів регіональних систем до дерогацій під час COVID-19, констатує, що одним із найбільш поширених недоліків надзвичайних заходів є саме відсутність механізму індивідуальної оцінки ризику при застосуванні загальних обмежень свободи зібрань. Держави, як правило, запроваджували повні заборони без жодного аналізу того, чи могли б менш обтяжливі заходи забезпечити ті самі безпекові цілі [218]. Хоча цей аналіз стосується пандемічного контексту, його висновки є безпосередньо застосовними до воєнних ситуацій, де логіка загальних заборон є ще більш поширеною.

Стосовно свободи об'єднань у воєнний час окрему проблему становить питання про заборону або примусову ліквідацію організацій із посиланням на їх зв'язок із ворожою державою або її агентурою. Таке посилання може бути обґрунтованим, якщо воно ґрунтується на конкретних доказах, але є проблематичним у разі застосування до широкого кола організацій на підставі загальних підозр або колективної відповідальності. Європейський суд з прав людини у справі Об'єднана комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини встановив, що заборона організацій допускається лише як крайній захід при доведеній нагальній суспільній потребі і не може ґрунтуватися на гіпотетичних або превентивних підставах.

Окремого розгляду в контексті свободи об'єднань заслуговує питання про обмеження права на страйк і колективні трудові дії в умовах воєнного стану. У низці правових систем воєнний стан супроводжується тимчасовим призупиненням або суттєвим обмеженням права на страйк на підприємствах критичної інфраструктури або у секторах, пов'язаних із обороною. З нормативної точки зору такі обмеження можуть бути виправданими за умов безпекової необхідності, але вони потребують чіткої правової основи, обмеженого переліку сфер застосування і механізму перегляду зі зменшенням безпекової загрози.

Більш широка проблема полягає в тому, що у воєнний час громадянське суспільство, профспілки і правозахисні організації виконують не лише свої звичні функції представлення інтересів, а й функцію моніторингу і документування порушень прав людини, включно з порушеннями, що вчиняються в умовах надзвичайності. Л. Форман у своєму дослідженні стандартів обмежень соціально-економічних прав звертає увагу на те, що обмеження громадянського суспільства в умовах надзвичайності непропорційно зачіпають саме ту частину суспільства, яка є носієм «пам'яті» про стандарти і здатна документувати відступи від них [219]. Без активного громадянського суспільства зовнішній міжнародний контроль значно втрачає ефективність, оскільки позбавляється основного джерела незалежної інформації. НПО, громадські адвокати і правозахисники є першою лінією виявлення порушень, які потім потрапляють до міжнародних органів через системи індивідуальних скарг або звіти УВКПЛ.

Таким чином, обмеження свободи об'єднань і асоціацій у воєнний час слід оцінювати не лише через призму прав конкретних організацій, а й через системний ефект на спроможність суспільства до самоконтролю і підзвітності влади. Захід, що формально видається пропорційним щодо конкретної організації, може бути непропорційним у системному вимірі, якщо він усуває одного з ключових суб'єктів громадського контролю за надзвичайним режимом.

Приватне життя і захист даних є тією сферою, де ризик нормалізації надзвичайних заходів є найбільш прихованим і тривалим. Обмеження права на справедливий суд помітні одразу, обмеження свободи пересування відчуються фізично, але розширення систем стеження і накопичення даних відбувається непомітно і, як правило, залишається поза межами масового суспільного усвідомлення. Саме це робить дану сферу особливо вразливою до поступового відступу. Технічна інфраструктура, створена в умовах надзвичайності, зберігається і після її завершення, а дані, зібрані в надзвичайних умовах, продовжують використовуватися у звичайному адмініструванні.

Стаття 17 МПГПП і стаття 8 ЄКПЛ захищають особу від свавільного або незаконного втручання у приватне і сімейне життя, житло та кореспонденцію [62; 63]. У кризових умовах такі втручання можуть бути виправданими, якщо вони мають чітку правову основу, спрямовані на досягнення конкретної безпекової мети й не виходять за межі необхідного. Але саме у цій сфері найвищим є ризик недиференційованого або технічно надмірного втручання, масового перехоплення комунікацій, тотального геолокаційного моніторингу, збору і зберігання даних, що значно перевищують потреби конкретної безпекової мети. О. В. Петришин і О. С. Гиляка, аналізуючи виклики правам людини у цифрову епоху, наголошують, що цифрові технології істотно розширюють можливості держави зі стеження і накопичення даних, а тому потребують посилення правових гарантій, які не послаблюються, а навпаки, актуалізуються в умовах надзвичайних режимів [220].

У справах *Класс та інші проти Німеччини* і *«Біг Бразер Вотч» проти Сполученого Королівства* [184; 186] Європейський суд з прав людини послідовно підкреслював, що правова основа для таємного стеження повинна містити достатньо чіткі умови, межі і процедурні гарантії, щоб виключити ризик свавільного застосування. Для воєнного контексту це означає, що навіть за оголошеної дерогації державна програма масового спостереження без

індивідуалізованих підстав і без незалежного нагляду є несумісною з міжнародними зобов'язаннями.

Питання про співвідношення дерогаційного режиму і стану необхідності за загальним міжнародним правом є самостійною доктринальною проблемою, що має практичне значення для оцінки правомірності надзвичайних заходів. А. Джейн і Р. Гупта, аналізуючи можливість виключення протиправності дерогаційних заходів через конструкції загального міжнародного права, доходять висновку, що договори з прав людини є самодостатніми режимами, які містять власні механізми надзвичайної гнучкості дерогацію, а не порожні форми, що можуть бути заповнені посиланням на стан необхідності чи інші обставини, що виключають протиправність [221]. Цей підхід узгоджується з позицією Комісії міжнародного права, стаття 25 Проекту статей про відповідальність держав є нормою загального права, яка не застосовується там, де договірний режим сам врегулював умови надзвичайної гнучкості [71]. Якщо держава не може виправдати захід у межах дерогаційного режиму договору, вона не може відступити від нього через посилання на загальне міжнародне право, договірна конструкція дерогації є спеціальною нормою, що витісняє загальні підстави виключення протиправності у сфері прав людини. Водночас це не виключає аналізу відповідних чинників у сукупності. Там, де договірний механізм є функціонально непридатним через особливості ситуації, держава може апелювати до загального права, але лише за надзвичайно вузьких умов і за умови, що це не суперечить імперативним нормам загального міжнародного права [97; 125].

Свобода пересування є правом, обмеження якого у воєнний час є найбільш масовим і безпосереднім. Комендантська година, режими в'їзду і виїзду, закриті зони, евакуаційні заходи і особливі правила для окремих категорій осіб або територій – усі ці заходи прямо торкаються мільйонів людей. Стаття 12 МПГПП і Протокол № 4 до ЄКПЛ захищають свободу пересування і проживання [62; 63], але передбачають значні підстави для обмежень у воєнному контексті.

Л. Форман у своєму дослідженні стандартів обмежень економічних, соціальних і культурних прав у надзвичайних ситуаціях звертає увагу на те, що заходи щодо пересування нерідко непропорційно обтяжують найбільш вразливі групи: внутрішньо переміщені особи, особи без документів, ті, хто залежить від переміщення для доступу до медичної допомоги або гуманітарної допомоги [219]. Це спостереження є методологічно важливим, воно підкреслює, що оцінка пропорційності обмежень пересування не може здійснюватися абстрактно, вона має враховувати диференційований вплив на різні групи населення.

Комендантська година як найбільш поширений вид обмеження пересування у воєнний час є допустимою, якщо вона є чітко визначеною за часом і територією, передбачає зрозумілі винятки для екстрених ситуацій і підлягає регулярному перегляду відповідно до змін безпекової ситуації. Загальний коментар № 27 Комітету ООН з прав людини щодо свободи пересування вимагає, щоб будь-яке обмеження цього права було мінімальним за обсягом і тривалістю і не перевищувало того, що суворо необхідне для досягнення безпекової мети [222]. Важливим є також зв'язок між обмеженнями пересування і гуманітарним виміром конфлікту. Заходи, що ускладнюють евакуацію, доступ до медичної допомоги або возз'єднання сімей, зазнають особливо суворої перевірки навіть за умови їх загальної безпекової виправданості.

Завершальним елементом тематичного аналізу є принцип недопустимості повернення, що встановлює одну з найсуворіших меж державної дискреції у воєнний час. На відміну від інших прав, де балансування між безпекою і правами є принципово можливим, недопустимість повернення є абсолютним стандартом. Якщо особі загрожують катування або нелюдське поводження в країні призначення, видворення є забороненим незалежно від будь-яких обставин, включно з вимогами воєнної безпеки.

Дж. Рока у своєму аналізі концепції призупинення прав у надзвичайних ситуаціях підкреслює, що абсолютний характер певних заборон є фундаментальним для самої ідеї прав людини. Якщо правопорядок допускає

відступ від окремих фундаментальних гарантій за будь-яких обставин, саме поняття невід’ємної людської гідності втрачає зміст [211, с. 135]. Ця позиція є методологічно важливою для розуміння ролі абсолютних заборон у системі контрольованого винятку, вони є не лише конкретними нормативними вимогами, а й системоутворювальною основою, що унеможливорює перетворення надзвичайного режиму на режим тотального свавілля.

Європейський суд з прав людини у справах Соєрінг проти Сполученого Королівства і Чахал проти Сполученого Королівства [127; 128] встановив, що жодні міркування про безпеку, публічний порядок або суверенні інтереси не можуть переважити реальний і доведений ризик катувань чи нелюдського поводження в країні призначення. Велика палата у справі Хірсі Джамаа та інші проти Італії [182] урешті остаточно підтвердила, що цей принцип діє екстериторіально і поширюється на ситуації перехоплення осіб на морі або в зонах ефективного контролю держави за межами її території, чим завершила формування доктрини абсолютної екстериторіальної дії принципу недопустимості повернення. У контексті збройного конфлікту це означає, що депортації і примусові переміщення цивільного населення на окупованих або контрольованих державою-агресором територіях підлягають оцінці не лише з позицій МПП, а й з позицій абсолютної заборони повернення особи туди, де їй загрожує реальний ризик.

З огляду на зазначене, конкретні воєнні обмеження доцільно оцінювати за методикою, що охоплює щонайменше чотири взаємопов’язані виміри: нормативний – чи є правова основа достатньо чіткою, доступною і передбачуваною, у тому числі для адресата, який перебуває в умовах обмеженого доступу до інформації; функціональний – чи є конкретний захід дійсно спрямованим на нейтралізацію ідентифікованої загрози, чи він є загальним заходом безпекового управління без конкретної цільової спрямованості; часовий – чи існує чіткий механізм перегляду, скорочення або припинення заходу зі

зменшенням інтенсивності загрози; інституційний – чи існує незалежний орган, здатний реально і своєчасно перевірити правомірність заходу.

Відсутність хоча б одного з цих вимірів є самостійною проблемою, навіть якщо вимоги за іншими трьома вимірами виконуються в повному обсязі, нормативно визначений захід без механізму перегляду буде нормалізованим, функціонально обґрунтований захід без судового контролю буде свавільним у застосуванні, часово обмежений захід без ясної правової основи буде непередбачуваним.

Застосування цієї методики дозволяє нам виявити наступні типові варіанти ризику, характерні для різних моделей надзвичайних режимів:

1. Нормативна визначеність без темпоральності. Держава ухвалює детально пропрацьовані правові підстави для обмежень, але не встановлює механізму їх автоматичного перегляду. У такій ситуації обмеження є передбачуваними і доступними, але мають виражену тенденцію до інерційного продовження навіть після того, як підстави для них суттєво зменшились. Така ситуація є характерною для держав із сильними правовими традиціями, де якість законотворення є високою, але культура виходу з надзвичайності слабкою.

2. Темпоральність без інституційності. Держава встановлює формальні строки дії надзвичайних заходів, але не забезпечує незалежного судового контролю, здатного реально перевірити виправданість продовження. У такій ситуації строки продовжуються автоматично, без змістовного аналізу підстав, що перетворює часові обмеження на декоративний елемент.

3. Інституційна спроможність без публічності. Держава має дієвий судовий контроль і парламентський нагляд, але вони здійснюються переважно у закритому режимі без публічної звітності. Це знижує загальний стримувальний ефект контролю і унеможливорює незалежний громадський моніторинг.

4. Підміна обґрунтування безпековою риторикою. Держава систематично замінює конкретне правове і фактичне обґрунтування кожного заходу загальним посиленням на воєнну необхідність. У такій ситуації

матеріальний тест пропорційності стає фактично нефункціональним, будь-який захід може бути обґрунтований посиланням на загрозу, і немає механізму, який би примусив до диференційованого аналізу. Саме ця ситуація є найбільш безпосередньою передумовою нормалізації винятку і саме проти неї спрямована модель контрольованого винятку.

Таким чином, нормативна конструкція контрольованого винятку є не декларативною моделлю, а набором конкретних вимог, що дозволяють оптимізувати оцінку правомірності кожного воєнного обмеження. Ця конструкція враховує реальні безпекові потреби держави, вона не забороняє обмежень права на пересування, затримань осіб, що становлять безпекову загрозу, або заходів у сфері медіа, спрямованих проти конкретної дезінформації. Але вона вимагає, щоб кожен такий захід відповідав запропонованій вище методиці чотиривимірного аналізу – нормативного, функціонального, темпорального та інституційного – і щоб держава була готова публічно і доказово обґрунтувати цю відповідність, не лише у момент запровадження, а і протягом усього терміну дії.

Порівняльна практика дерогацій виявляє принципові відмінності між державами не лише щодо змісту конкретних заходів, а й щодо якості самого дерогаційного режиму, тобто того, наскільки конструкція надзвичайного режиму внутрішньо містить запобіжники проти нормалізації винятку.

Порівняльна практика дозволяє виокремити два якісно різних типи дерогаційних режимів, між якими розташовується широкий спектр реальних ситуацій. Перший тип: належно оформлена дерогація, офіційне та своєчасне оголошення надзвичайного стану; детальна і регулярно оновлювана нотифікація з конкретним правовим і фактичним обґрунтуванням кожного відступу; часово обмежені заходи з чітко встановленими критеріями перегляду; індивідуалізована оцінка необхідності кожного конкретного обмеження; збережений і функціональний судовий контроль; прозора публічна підзвітність. Другий тип: дерогація з ознаками надмірності, загальні формулювання без належної

конкретизації заходів; невизначені або надмірно широкі часові межі; заміна індивідуальної оцінки загальним посиленням на надзвичайність; ослаблений або формальний судовий контроль; низька прозорість і обмежена публічна підзвітність.

А. Комсток, А. Гайс і С. Чаудрі у своєму дослідженні дерогацій під час пандемії встановили, що навіть у державах зі значним демократичним відкритом сам факт формальної дерогації і пов'язаного з нею міжнародного звітування певною мірою дисциплінував уряди і знижував рівень відвертих порушень порівняно з державами, що вдавалися до фактичних обмежень без оголошення дерогації [123, с. 103]. Цей висновок свідчить про те, що сам механізм дерогації, навіть недосконало функціонуючи, виконує певну нормативну дисциплінуючу функцію через вимоги публічного формулювання і міжнародного звітування. Відмова від формальної дерогації на користь фактичних обмежень у режимі звичайних обмежень може, всупереч очевидним очікуванням, призводити до меншої, а не більшої підзвітності.

Й. Вон у своєму порівняльному дослідженні дерогацій під час COVID-19 виявляє, що регіональна нерівномірність практики є значною. Держави Східної Європи і Латинської Америки демонстрували значно вищу готовність до формальних дерогацій, тоді як азійські держави переважно вдавалися до фактичних обмежень без нотифікації [223]. Ця нерівномірність відображає не лише різні правові культури, а й різний ступінь сприйняття та впровадження міжнародних стандартів: там, де договірні зобов'язання сприймаються як реально значущі, держави схильніші до формального використання передбачених механізмів. Для України, яка є учасницею як МПГПП, так і ЄКПЛ, і яка здійснила формальну нотифікацію обох договірних органів після 24 лютого 2022 року, це є свідченням сприйняття міжнародних стандартів як частини власної правової системи.

К. С. Застрожнікова, аналізуючи практику дерогацій в умовах воєнного стану, наголошує, що головним випробуванням для будь-якого дерогаційного

режиму в умовах реальної збройної агресії є здатність зберегти базові кримінально-процесуальні гарантії такі як право на захист, доступ до суду, заборону катувань під час допиту, регулярний судовий контроль за позбавленням волі в умовах масштабного збільшення кількості проваджень, обмеженого доступу до адвокатів і зруйнованої інфраструктури правосуддя [207]. Ця констатація є не лише описом виклику, а й нормативним стандартом, труднощі з реалізацією права не змінюють сам стандарт, а вимагають вжиття організаційних і правових заходів, необхідних для його дотримання в нових умовах.

Аналіз судової та квазісудової практики у поєднанні з порівняльно-правовим методом дав змогу конкретизувати загальні вимоги до обмеження прав людини та простежити відмінності в їх застосуванні до окремих прав і видів втручання. Проведене дослідження показало, що правомірність заходу не може визначатися лише належністю його мети до потреб національної безпеки або формальним запровадженням надзвичайного режиму. Вона залежить від наявності достатньої правової підстави, доведеного зв'язку між конкретною загрозою та обраним заходом, відсутності менш обтяжливих засобів, збереження сутності права і доступності ефективного контролю.

Тому вирішальним критерієм якості дерогаційного режиму є не лише його належне оформлення на момент запровадження, а здатність залишатися тимчасовим, підзвітним і юридично обмеженим протягом усього періоду дії. Режим, який не містить механізмів перегляду необхідності конкретних заходів, створює ризик їх поступового перетворення на постійні. Натомість парламентський нагляд, незалежний судовий контроль і публічне обґрунтування рішень знижують ризик нормалізації надзвичайних обмежень.

Висновки до розділу 2

1. В умовах воєнного стану міжнародне право прав людини допускає зміну звичайного порядку реалізації окремих прав, але не припинення правового контролю за діяльністю держави. Звичайні обмеження прав, дерогація від окремих міжнародних зобов'язань і зупинення виконання договірних зобов'язань є різними за юридичною природою конструкціями, кожна з яких має власні підстави, межі та правові наслідки. Для держави, яка запровадила воєнний стан у зв'язку зі збройною агресією, правильне визначення застосовуваного інструменту є самостійною умовою правомірності втручання. Застосування заходів дерогаційного характеру без дотримання передбаченої міжнародним правом процедури або підміна дерогації загальними правилами договірного права створює порушення міжнародних зобов'язань незалежно від безпекової мети відповідного заходу.

2. Дерогація під час воєнного стану не послаблює вимоги до обґрунтування державного втручання, а встановлює особливий порядок його перевірки. Правомірність відступу відповідно до статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та статті 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначається на пороговому, матеріальному та процедурному рівнях. Держава повинна підтвердити наявність публічної небезпеки, що загрожує життю нації, обґрунтувати сувору необхідність кожного конкретного заходу, дотриматися вимог недискримінаційності та сумісності з іншими міжнародними зобов'язаннями, а також належно повідомити про обсяг, територію і строк відступу. Під час тривалого воєнного стану таке обґрунтування не може обмежуватися обставинами, що існували на момент його запровадження, а має оновлюватися відповідно до зміни характеру та інтенсивності загрози.

3. Матеріальний стандарт суворої необхідності в умовах воєнної загрози вимагає встановлення безпосереднього зв'язку між конкретним обмеженням і потребами оборони, громадської безпеки або захисту населення.

Посилання на збройну агресію чи воєнний стан загалом не є достатнім обґрунтуванням будь-якого втручання. Держава повинна довести придатність обраного заходу для досягнення визначеної мети, відсутність менш обтяжливого засобу та співмірність наслідків для прав людини з очікуваним безпековим результатом. Відсутність перевірки альтернатив або автоматичне продовження обмеження без оцінювання актуальної необхідності свідчить про невідповідність заходу міжнародному стандарту суворої необхідності.

4. Ефективність міжнародного контролю за обмеженнями прав під час воєнного стану залежить від функціонування внутрішньодержавних механізмів. Міжнародні судові та квазісудові органи переважно здійснюють наступний контроль і не можуть замінити парламентський нагляд, оперативний судовий захист, діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, належне мотивування рішень та періодичний перегляд обмежень. Для національної моделі воєнного стану це означає, що міжнародна нотифікація про дерогацію не є завершенням процедури контролю. Вона має супроводжуватися внутрішньою системою збирання та оцінювання даних, перевіркою збереження необхідності кожного заходу і можливістю його припинення або зміни у разі втрати первинного обґрунтування.

5. Стандарт допустимого втручання під час воєнного стану залежить від юридичної природи відповідного права. Права та заборони, від яких міжнародні договори не допускають відступу, зберігають обов'язкову силу незалежно від інтенсивності воєнної загрози. До них належать, зокрема, заборона катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, а також основні невідступні гарантії права на життя. Обмеження свободи пересування, свободи вираження поглядів, свободи мирних зібрань, права на приватне життя та інших відносних прав можуть бути виправданими потребами оборони, однак лише за умови індивідуального або належно диференційованого обґрунтування. Накопичення формально правомірних заходів у різних сферах також підлягає оцінюванню, оскільки їх сукупний вплив може фактично унеможливити

реалізацію права. Особливе значення має право на справедливий суд, адже збереження доступу до незалежного судового контролю є умовою захисту всіх інших прав під час воєнного стану.

6. Порівняльний аналіз дерогаційних режимів свідчить, що правомірність обмежень під час тривалого воєнного стану визначається не лише належним оформленням первинного рішення, а здатністю держави підтримувати тимчасовий, підзвітний і контрольований характер кожного заходу. Основними ризиками є нормативна визначеність без реального часового обмеження, формальна строковість без інституційного контролю, наявність контрольних органів без доступу до необхідної інформації та використання загальної безпекової риторики замість доказового обґрунтування. Для України ці ризики зумовлюють необхідність поєднати міжнародно-правові критерії дерогації з національною процедурою періодичного перегляду обмежень. Такий перегляд має охоплювати правову підставу заходу, його актуальну мету, фактичну ефективність, наслідки для прав людини, наявність менш обтяжливих альтернатив і доцільність подальшого застосування.

РОЗДІЛ 3

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: НАЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ І ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

3.1. Національна модель обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні

Концепція «контрольованого винятку» передбачає, що навіть в умовах правомірного відступу від звичайного правового порядку обмеження прав людини зберігають усі ознаки права: вони базуються на нормі, переслідують визначену законом мету, є необхідними та пропорційними поставленій меті, підлягають судовому контролю. Іншими словами, виняток не виносить правовідносини за межі права – він лише змінює умови та межі їхньої правової кваліфікації.

Для перевірки того, наскільки ці вимоги реалізовані в національній моделі воєнного стану, застосовано формально-юридичний і системно-структурний методи. Перший дав змогу проаналізувати конституційні та законодавчі підстави обмеження прав, порядок запровадження і продовження воєнного стану, компетенцію органів публічної влади та нормативне оформлення окремих заходів. За допомогою другого встановлено взаємозв'язок між механізмом дерогації, системою обмежень та парламентським, судовим і адміністративним контролем. Такий підхід дає змогу оцінювати українську модель не лише за формальною наявністю передбачених законом елементів, а й за їх реальною здатністю стримувати розширення надзвичайних повноважень.

Перш ніж переходити безпосередньо до аналізу української нормативної основи, варто зафіксувати концептуальну позицію В. П. Колісника, який розглядаючи феномен обмеженого правління в умовах війни та після її завершення, обґрунтовано наголошує, що тривалий воєнний стан створює ризик інституційного зрощення між повноваженнями, які традиційно належать виконавчій владі, і повноваженнями, які мають належати законодавчій та судовій гілкам [224, с. 195]. Тобто, головна загроза тривалого воєнного стану полягає не

стільки у формальному перерозподілі повноважень, скільки в поступовій нормалізації виняткових режимів повноважень – їх перетворенні з тимчасової реакції на нову конституційну нормальність.

Звертаючись до теоретичної моделі правового режиму воєнного стану, ми спираємося на запропоновану А. М. Мерник концепцію особливих правових режимів як таких, що передбачають тимчасові зміни у правовому статусі особи та органів державної влади на підставі юридичних фактів виняткового характеру [50, с. 149]. Сучасне розуміння цієї моделі вимагає її поглиблення в трьох напрямках. По-перше, тимчасовість має розглядатися не лише як хронологічна характеристика (певний строк дії режиму), а як структурна характеристика (відсутність ознак постійного правового стану). По-друге, виняткові юридичні факти, що зумовлюють запровадження режиму, мають оцінюватись не лише за критерієм їхньої наявності в момент запровадження, але й за критерієм їхньої збереженості протягом усього періоду дії режиму. По-третє, зміни у правовому статусі особи в умовах режиму мають співвідноситися з міжнародно-правовим стандартом мінімально необхідного обмеження, а не з широкою категорією допустимого втручання.

Кожен із цих трьох напрямів поглиблення моделі має конкретні нормативно-правові наслідки, що потребують окремого поетапного розкриття. Структура запропонованої теоретичної моделі дозволяє нам сформулювати робоче визначення «контрольованого винятку» в умовах воєнного стану: це сукупність нормативно встановлених, обмежених у часі, необхідних та пропорційних відступів від звичайного правового порядку, що супроводжуються інституційними механізмами безперервного контролю за їх відповідністю поставленій меті та можливостями індивідуального правового захисту.

Пропоноване визначення містить п'ять істотних ознак, кожна з яких є необхідною: нормативна встановленість (виняток базується на нормі, а не на дискреційному рішенні); часова обмеженість (виняток не може мати ознак постійного правового стану); необхідність (виняток є мінімальним з можливих

засобів досягнення поставленої мети); пропорційність (тягар, що накладається на права людини, є співмірним досягуваному суспільному благу); контрольованість (виняток супроводжується інституційними механізмами перевірки збереження всіх попередніх ознак). На наш погляд, саме п'ятий критерій є ключовим для розрізнення «контрольованого» і «неконтрольованого» винятку. Перші чотири критерії можуть формально бути виконаними в момент запровадження обмеження, але без п'ятого критерію зберегти своє виконання впродовж усього строку дії режиму вони не можуть.

Окремої уваги заслуговує співвідношення національної моделі воєнного стану з механізмом дерогації від зобов'язань за міжнародними договорами у сфері прав людини. У межах цього дослідження механізм дерогації розуміється як нормативно та процедурно визначена послідовність дій держави, що охоплює офіційне проголошення надзвичайного або воєнного режиму, визначення зобов'язань, від яких здійснюється відступ, внутрішнє нормативне оформлення відповідних заходів, міжнародну нотифікацію, контроль за збереженням їх необхідності та припинення відступу після зникнення відповідних підстав.

Україна вперше скористалася правом дерогації у 2015 році у зв'язку зі збройною агресією російської федерації та ситуацією на тимчасово окупованих територіях. Після запровадження воєнного стану у 2022 році Україна подала нові повідомлення про дерогаційні заходи та надалі оновлювала їх відповідно до продовження дії режиму і зміни обсягу відступу. Це має визначальне значення для оцінювання національної моделі, оскільки держава офіційно визнала особливий характер правового режиму та взяла на себе обов'язок забезпечити, щоб відповідні заходи залишалися в межах міжнародно-правової вимоги суворой необхідності. Водночас саме повідомлення про дерогацію не звільняє державу від обов'язку періодично перевіряти, чи зберігаються підстави для кожного відступу, та повідомляти міжнародні органи про зміну або припинення відповідних заходів.

Конституційний та законодавчий механізм запровадження воєнного стану в Україні формально відповідає вимогам, які міжнародне право пред'являє до інституту тимчасового відступу від зобов'язань за договорами про права людини. Стаття 64 Конституції України закріплює базову формулу: в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень, причому перелік прав, що не можуть бути обмежені навіть у цих умовах, є конституційно захищеним [66]. Такий підхід відтворює стандартну для конституційної демократії структуру: відносні права підлягають обмеженню лише в межах, визначених законом і суворо необхідних обставинами; абсолютні права не підлягають жодному обмеженню за жодних обставин.

Водночас обґрунтованою є позиція А. М. Мерник, за якою теоретично коректно говорити «не про тимчасове вилучення певних прав у громадян, а про тимчасову неможливість їх використання у повному обсязі» [50, с. 239]. Ця різниця має не лише термінологічне, а й практично-правове значення: якщо право не вилучається, а лише тимчасово звужується у своїй реалізації, то держава зберігає всі позитивні зобов'язання щодо нього – і після закінчення режиму не повертає право, а відновлює його повноцінне здійснення. На наш погляд, саме ця концептуальна модель має лягти в основу тлумачення статті 64 Конституції України та відповідних положень Закону про воєнний стан, бо лише вона є сумісною з доктриною невід'ємності прав людини.

Разом із тим вітчизняне законодавство відтворює цю логіку непослідовно. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII [48] у статтях 8 і 12 наділяє Верховну Раду та Кабінет Міністрів України широкими дискреційними повноваженнями щодо визначення конкретних обмежень, не встановлюючи ні вичерпного переліку допустимих заходів, ні критеріїв їхньої необхідності та пропорційності. Ця прогалина не є суто технічним недоліком. Як вказує В. П. Колісник, відсутність законодавчо визначених орієнтирів щодо змісту обмежень ускладнює відмежування правомірної поведінки від

неправомірної та підриває передбачуваність правового порядку в період воєнного стану [224, с. 195]. Погоджуючись з цим висновком, ми додатково наголошуємо: за відсутності нормативного стандарту мінімально необхідного обмеження кожне дискреційне рішення органу виконавчої влади фактично позбавлене будь-якого зовнішнього орієнтира для судового контролю.

Аналіз масиву підзаконних актів, прийнятих Кабінетом Міністрів України у 2022-2026 роках на підставі Закону про воєнний стан, дозволяє виявити три функціональні класи обмежень. До першого належать обмеження свободи пересування та права на вибір місця проживання, встановлені з міркувань безпеки й евакуаційної логістики. Другий клас утворюють обмеження у сфері економічних і соціальних прав – передусім права на підприємницьку діяльність, права на працю у певних секторах і права власності в зонах активних бойових дій. Третій – обмеження у сфері інформаційних і комунікаційних прав, зокрема заходи зі спростування дезінформації та контролю над медіапростором. Важливо, що між цими класами існують численні точки перетину, наприклад, обмеження свободи пересування безпосередньо впливає на реалізацію права на освіту, медичну допомогу та доступ до суду.

Зазначена класифікація є не просто теоретичною абстракцією, вона функціонально відповідає тій типології цілей обмежень, яку А. М. Мерник виводить із системного аналізу законодавства: публічні цілі (захист основ конституційного ладу, безпека держави), приватні цілі (захист здоров'я, прав і законних інтересів осіб) та публічно-приватні цілі (захист моральності) [50, с. 166]. Водночас тривала практика воєнного стану в Україні виявляє четверту, гібридну категорію – обмеження, що переслідують одночасно оборонні та соціально-реінтеграційні цілі. До таких належить, наприклад, відмова у виплаті пенсій мешканцям тимчасово окупованих територій, яка формально пояснюється неможливістю верифікації одержувача, однак фактично поєднує адміністративну вимушеність із елементом опосередкованого тиску на окуповані громади.

Саме ця четверта категорія дає підстави уточнити трирівневу модель державного втручання у права людини в умовах воєнного стану. Перший рівень становлять звичайні обмеження прав, які застосовуються в межах загального правопорядку та перевіряються за критеріями законності, легітимної мети, необхідності й пропорційності. Другий рівень охоплює відступ від окремих міжнародних зобов'язань у порядку дерогації, що можливий лише за наявності публічної небезпеки, яка загрожує життю нації, офіційного проголошення такого стану, належного повідомлення міжнародних органів і доведення суворой необхідності заходів. Третій рівень становить опосередкований вплив легітимних оборонних заходів на пов'язані права, коли безпосереднє обмеження одного права фактично ускладнює або тимчасово звужує можливість реалізації іншого права.

Класичним прикладом є вплив обмеження свободи пересування у зоні бойових дій на доступ до суду: законодавець може не встановлювати окремого обмеження права на судовий захист, однак фактична неможливість переміщення ускладнює реалізацію цього права. Іншим прикладом є вплив комендантської години на право на працю та підприємницьку діяльність: заборона перебувати поза житлом у визначені години може унеможливити нічну зайнятість або безперервні виробничі цикли, хоча безпосередньою метою заходу є забезпечення безпеки, а не обмеження трудових чи господарських прав. Для цього рівня необхідним є посилене оцінювання передбачуваних наслідків втручання та доведення мінімальної достатності обраного заходу.

Виокремлення третього рівня має практичне значення для системи судового контролю. Якщо щодо звичайних обмежень суд перевіряє наявність правової підстави, легітимної мети, необхідності та пропорційності заходу, а щодо дерогації додатково оцінює наявність публічної небезпеки, належність повідомлення про відступ і сувору необхідність заходів, то щодо третього рівня перевірка має охоплювати також передбачувані опосередковані наслідки для пов'язаних прав. У цьому разі предметом оцінювання є не лише безпосередній

правообмежувальний захід, а й те, чи не створює він надмірного або не виправданого звуження можливості реалізації інших прав.

У Законі про воєнний стан відсутній стандарт мінімально необхідного обмеження, критерій, який у міжнародно-правовій практиці позначається як вимога суворої необхідності, зумовленої обставинами ситуації. Окрім того, закон не містить механізму перегляду введених обмежень у динаміці, тобто не зобов'язує виконавчу гілку влади переглядати доцільність кожного обмеження зі зміною воєнно-оперативної обстановки. До того ж, ні закон, ні підзаконні акти не передбачають звітності щодо обмежень, яка б давала змогу парламенту здійснювати системний контроль, а не лише точковий реагуючий нагляд.

Тривалість режиму воєнного стану в Україні понад чотири роки зробила те, що в теорії надзвичайних повноважень позначається як нормалізація винятку – заходи, запроваджені як тимчасові, набули рис постійних. Частина підзаконних актів із 2022-2023 років не переглядалася, попри зміну безпекової обстановки в ряді регіонів, деякі обмежувальні норми перенесено до постійного законодавства у формулюваннях, які не містять жодної умови воєнного стану як підстави їхнього застосування. Цей процес не є унікальним для України, він виявлявся в більшості держав, що переживали тривалі надзвичайні режими, від Ізраїлю до Туреччини, від Колумбії до Єгипту. Утім для України критична відмінність полягає в тому, що режим воєнного стану супроводжується активними бойовими діями на значній частині міжнародно визнаної державної території, що об'єктивно ускладнює навіть теоретичне повернення до стандартних правових механізмів без додаткових перехідних норм.

Виявлені у попередньому викладі прогалини у законодавчій регламентації обмежень потребують компенсації на рівні інституційного механізму контролю, або, навпаки, лишаючись некомпенсованими, спричиняють появу зон правової невизначеності, в яких дискреційні повноваження виконавчої влади перетворюються на фактично безконтрольні. Тому важливо з'ясувати наскільки

українська модель контролю за обмеженнями прав людини в умовах воєнного стану здатна виконувати функцію стримування виконавчої дискреції.

Державний контроль у його загальнотеоретичному розумінні охоплює спостереження за підконтрольним об'єктом, отримання достовірної інформації про стан законності, виявлення фактів і причин порушень, вжиття заходів реагування і підвищення ефективності діяльності підконтрольного суб'єкта. На наш погляд, у режимі воєнного стану ці функції зазнають специфічного перенакладання: контроль за дотриманням прав людини об'єктивно стає не одиничним наглядом з боку незалежного інституту, а складною системою, де парламентський, судовий, омбудсмана та громадський елементи доповнюють один одного й частково компенсують слабкі ланки. Якщо хоча б один із них випадає, надмірна дискреція виконавчої влади набуває властивості системної загрози верховенству права.

Парламентський контроль в українській моделі покликаний охоплювати всі стадії функціонування воєнного стану – його введення, продовження і скасування, а також запровадження й застосування дискреційних повноважень. На сьогодні парламентська процедура схвалення указів Президента про введення та продовження воєнного стану має переважно підтверджувальний, а не контрольний характер. Парламент розглядає вже підготовлений проєкт, у вкрай стислі строки, без повноцінного експертного обговорення. За три роки воєнного стану жодного разу не було проведено системного парламентського розслідування щодо застосування дискреційних повноважень – попри те, що відповідне повноваження Верховної Ради України закріплене Конституцією.

Окремої уваги заслуговує післявоєнна аналітична функція парламенту. Після завершення воєнних дій парламент мав би здійснювати системне вивчення вжитих урядом надзвичайних заходів на предмет дотримання принципів необхідності та пропорційності. На наш погляд, цей підхід доцільно розширити: парламентський післявоєнний аналіз має бути не одноразовим епізодом, а нормативно закріпленою процедурою, передбаченою спеціальним законом, із

чіткими часовими рамками (наприклад, шість місяців з моменту скасування воєнного стану), обов'язковим залученням громадянського суспільства та обов'язковою публічністю результатів. Без такого нормативного закріплення існує ризик того, що нагромаджені під час воєнного стану обмежувальні норми та практики залишаться нерозглянутими і фактично перейдуть у звичайне правове регулювання – тобто відбудеться нормалізація винятку.

Судовий контроль в умовах воєнного стану в Україні стикається з кількома структурними викликами. Перший – це сама можливість фізичного функціонування судів у регіонах активних бойових дій. Вихідним для оцінки цього питання є положення про те, що навіть за умов особливого правового режиму доступ до правосуддя має зберігатися настільки, наскільки це фактично можливо. Обмеження функціонування окремих судів може бути виправдане лише тоді, коли здійснення правосуддя відповідним судом об'єктивно унеможливлене; у такому разі його повноваження мають бути передані іншому суду, здатному забезпечити розгляд справ. Наразі в нашій правовій реальності це реалізовано частково, процедуру переведення територіальної підсудності справ із судів окупованих та прифронтових територій до судів у безпечніших регіонах було запроваджено невдовзі після початку повномасштабної агресії. Водночас механізм потребує оцінки в трьох вимірах: доступності для самих заявників з огляду на труднощі переміщення, збереження матеріалів справ та забезпечення процесуальних гарантій сторін.

Другий виклик стосується предмета судового контролю. У вітчизняній юридичній літературі поширена думка, що дискреційні повноваження органів виконавчої влади в період воєнного стану підлягають лише обмеженому судовому перегляду – мовляв, суди не можуть втручатися в оцінку оперативної доцільності рішень. На наш погляд, такий підхід є суттєво звуженим у порівнянні зі стандартами, виробленими європейською судовою практикою, і не відповідає природі верховенства права. Нормативні акти органів державної та місцевої влади, ухвалені в період воєнного стану із застосуванням повноважень, які за

звичайних умов належать законодавцю, мають невідкладно подаватися до парламенту з можливістю їх скасування в разі порушення прав людини. У роботі обґрунтовано позицію, що судовий контроль таких актів має бути не обмеженим, а пристосованим до контексту воєнного стану, але не пом'якшеним за глибиною перевірки. Адміністративні суди мають перевіряти, чи перебувають заходи в межах законності та чи є необхідними для подолання й усунення суспільної небезпеки.

Третій виклик – функція Конституційного Суду України у контексті обмежень прав людини в період воєнного стану. Показовим орієнтиром є досвід Конституційного Суду Латвії, за яким «захист демократичного устрою держави є законною метою обмеження основних прав, проте не може використовуватися як необмежений виправдувальний аргумент» [50, с. 235]. Латвійський суд закріпив чотиричасткову позицію: «демократичне суспільство має право на національну безпеку; служби внутрішньої безпеки мають бути уповноважені виконувати свою законну мету – охороняти державну безпеку, але їм не можна надавати неконтрольовану можливість порушення основних прав; кордони реалізації прав, закріплених у Конституції, можуть бути звужені у справах національної безпеки; повне виключення засобів правового захисту не може бути виправдане» [50, с. 236]. Цей чотирискладовий стандарт може бути використаний у практиці Конституційного Суду України з відповідним пристосуванням до національної правової системи. Зокрема, у справах, що стосуються військово-цивільних адміністрацій, обмежень доступу до інформації з оборонних міркувань, заходів евакуації та реквізиції майна, латвійський стандарт міг би стати методологічним орієнтиром.

Окремий аспект інституційного контролю – нагляд із боку Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Омбудсман і національні правозахисні інституції, який завдяки своїм повноваженням має сприяти захисту прав людини здатні принципово впливати на забезпечення непорушності прав під час особливих правових режимів і надавати допомогу

особам, які постраждали від надзвичайних заходів. Цю функцію в українській моделі необхідно зміцнити. Видається доцільним передбачити у спеціальному законі право Уповноваженого на безперешкодний доступ до всіх документів, пов'язаних із запровадженням і застосуванням обмежень прав людини у період воєнного стану, а також обов'язкову процедуру попередніх консультацій з Уповноваженим при підготовці проєктів підзаконних актів, які встановлюють нові обмеження.

Громадський контроль є однією з найслабших ланок чинної української моделі. Особливе значення в цій сфері має роль незалежних медіа, які можуть здійснювати суспільний нагляд за застосуванням режимних обмежень. Водночас під час воєнного стану свобода медіа є особливо вразливою, оскільки обмеження їхньої діяльності можуть обґрунтовуватися потребами інформаційної безпеки. Тому будь-яке втручання у діяльність медіа має проходити тест необхідності: держава повинна довести реальний причинно-наслідковий зв'язок між конкретним обмеженням і зменшенням безпекової загрози, а не посилатися лише на загальні міркування національної безпеки.

Отже, чинна українська модель контролю за обмеженнями прав людини в умовах воєнного стану формально містить усі необхідні елементи – парламентський, судовий, омбудсмана і громадський контроль, однак функціонально кожен із них має суттєві недоліки. Парламентський контроль має переважно підтверджувальний, а не системно-контрольний характер; судовий контроль ускладнений обережним підходом судів до перегляду оперативних рішень органів влади; контроль омбудсмана не підкріплений процедурою попередніх консультацій; громадський контроль потребує посилення гарантій свободи медіа. На підставі викладеного доцільно перейти до конкретних законодавчих пропозицій.

З урахуванням зазначених недоліків подальший аналіз має перейти від загальної оцінки механізмів контролю до перевірки того, як ці проблеми проявляються у конкретних сферах обмеження прав людини. Саме на рівні

окремих прав стає видно, чи здатна чинна модель забезпечити належне обґрунтування, пропорційність, перегляд і контроль режимних обмежень. Тому подальший виклад зосереджується на чотирьох сферах, у яких українська практика 2022-2026 років виявляє найхарактерніші проблеми: свободі пересування, праві на житло, праві на справедливий судовий розгляд та праві мирно володіти своїм майном.

Свобода пересування у період воєнного стану зазнала, мабуть, найвідчутніших трансформацій. Поряд із класичними інструментами – комендантською годиною, обмеженням в'їзду до прикордонних і прифронтових районів, контролем на блокпостах – українська модель запровадила специфічний для нашої правової системи захід: тимчасову заборону виїзду за кордон чоловіків віком 18-60 років, які перебувають на військовому обліку. Цей захід має широкий і недиференційований характер, базується на підзаконному акті, що приймався в умовах гострої безпекової кризи, але діє вже понад чотири роки і застосовується щодо мільйонної категорії населення. На наш погляд це типовий випадок нормалізації винятковий захід, виправданий гострою фазою конфлікту, переходить у фазу тривалого структурного обмеження без оновлення нормативної бази та критеріїв перегляду.

Тобто, коли обмеження стає тривалим, неперевіраним і непропорційним до фактичної загрози, ми маємо справу вже не з обмеженням, а з порушенням. Стосовно тимчасового виїзного обмеження чоловіків призовного віку ми вважаємо за необхідне передбачити в законодавстві: чіткі критерії виключень із зони обмеження (стан здоров'я, сімейні обставини, професійна діяльність, що має критичне значення для економіки чи науки); регулярний (щонайменше піврічний) перегляд доцільності збереження обмеження у поточному вигляді; прозору адміністративну процедуру оскарження відмов у виїзді з обов'язковим стандартом мотивування рішень. Без таких уточнень захід ризикує перетворитися із засобу забезпечення обороноздатності на джерело системних правових конфліктів.

Реалізація права на житло демонструє ще більш складну ситуацію. Руйнування житлового фонду внаслідок російської агресії, примусова та добровільна евакуація, втрата документів на нерухомість на окупованих та звільнених територіях, проблема правомірності оформлення прав власності в умовах активних бойових дій. Показовою є справа Європейського суду з прав людини «Доган та інші проти Туреччини» (2004): заявники, які проживали в селі з особливим правовим режимом і мали у власності будинки та землю, були виселені без їхньої згоди, а їхнє житло навмисно зруйноване силами безпеки [50, с. 198-199]. Особливо важливо, що чинне на той час законодавство передбачало імунітет керівника регіону від відповідальності за відповідні рішення та виключення таких рішень із юрисдикції прокурора.

Аналіз цього прецеденту дозволяє нам сформулювати ключовий принцип: положення, що виключає можливість судового контролю актів щодо надзвичайного стану, виданих органами влади, є несумісним із концепцією верховенства права. На наш погляд, цей принцип має бути зафіксований у нашій правовій системі не лише як абстрактна доктрина, а як конкретна нормативна вимога. Запропоновано доповнити Закон про воєнний стан положенням, яке прямо забороняє включати до підзаконних актів, ухвалених в умовах воєнного стану, будь-які норми, що виключають або обмежують можливість судового оскарження рішень про обмеження прав людини. Сама лише наявність такої норми принципово змінить юридичне середовище: підкреслить, що жодне рішення про обмеження не є остаточним без можливості судового перегляду.

Щодо компенсаційних механізмів національне законодавство України містить новелу – постанову Кабінету Міністрів України від 26 березня 2022 року № 380 про збір та обробку інформації про пошкоджене і знищене внаслідок збройної агресії нерухоме майно [225]. Існування такого механізму є важливим практичним кроком, однак, на наш погляд, його ефективність обмежена тим, що порядок реалізації прав постраждалих залежить від великої кількості підзаконних актів різного рівня, а сам механізм виплати компенсацій

ускладнений вимогами щодо документального підтвердження права власності, які об'єктивно неможливо виконати на тимчасово окупованих або щойно деокупованих територіях. Тому, в умовах воєнного стану щодо постраждалого від агресії житла має застосовуватися презумпція права власності на користь особи, яка тривалий час фактично користувалася житлом, з можливістю заперечення презумпції лише на основі конкретних доказів зворотного. Без такої презумпції доктрина соціального ризику залишається переважно декларативною.

Право на справедливий судовий розгляд у період воєнного стану зазнає обмежень особливого роду. Обмеження доступу до суду має бути встановлене виключно законом (а не підзаконним актом, навіть у період воєнного стану); воно повинно переслідувати чітко визначену законну мету; для нього має існувати функціональний альтернативний механізм перевірки рішення (наприклад, спеціальна адміністративна процедура); по-четверте, навіть в умовах звуження судового доступу не може бути виключений мінімальний обсяг процесуальних гарантій – право бути заслуханим, право на адвокатську допомогу, право на письмову мотивацію рішення.

На сьогодні українське законодавство в окремих сферах (зокрема щодо доступу до інформації з обмеженим доступом, прийняття рішень про санкційні обмеження стосовно конкретних осіб) не повною мірою відповідає цим вимогам. Зокрема, рішення Ради національної безпеки і оборони України про застосування санкцій, які істотно обмежують права конкретних осіб, не завжди супроводжуються адекватними процесуальними гарантіями і донедавна породжували практику, в якій судовий контроль виявлявся переважно формальним. На наш погляд, ця сфера потребує спеціального законодавчого регулювання, в якому буде закладено баланс між легітимним інтересом держави щодо швидкого реагування на безпекові загрози та конституційним правом особи на ефективний захист своїх прав.

Право мирно володіти своїм майном містить кілька змістовно різних блоків: реквізиція майна для потреб оборони, тимчасові обмеження права власності на ділянки, розташовані у зонах активних бойових дій, контроль за переказами та фінансовими операціями, обмеження стосовно майна осіб з юрисдикцій, проти яких застосовуються санкції.

Будь-яке втручання у право власності в умовах воєнного стану, від реквізиції транспортного засобу до обмеження доступу до власної земельної ділянки, має оцінюватись як одна з форм втручання у фундаментальне право мирно володіти своїм майном. Це принципово впливає на стандарт доведення необхідності та пропорційності, держава має пояснити не лише чому конкретне втручання є необхідним саме по собі, а й чому воно є мінімально достатнім втручанням у це фундаментальне право. На сьогодні така єдність аналізу в українській адміністративній і судовій практиці не вибудована, реквізиція оцінюється за одним стандартом, обмеження доступу до власних територій – за іншим, санкційні заходи – за третім.

Отже, аналіз обмежень свободи пересування, права на житло, права на справедливий суд і права мирно володіти майном засвідчив спільну проблему національної правозастосовної практики – відсутність єдиного методологічного стандарту перевірки правомірності державного втручання. У різних сферах правового регулювання та практиці різних органів публічної влади застосовуються неоднакові критерії оцінювання обмежень. Унаслідок цього подібні за інтенсивністю та правовими наслідками заходи можуть отримувати різну оцінку залежно від сфери регулювання, суб'єкта ухвалення рішення або виду судочинства.

Виявлена проблема зумовлює необхідність застосування спільного методологічного інструменту, який забезпечував би послідовну перевірку кожного обмежувального заходу незалежно від його галузевої належності. Таким інструментом є принцип пропорційності, що дає змогу поєднати особливості окремих прав із загальними вимогами законності, придатності,

необхідності та співмірності втручання. Його застосування не усуває галузевої специфіки, але забезпечує єдину послідовність оцінювання і зіставність правозастосовних рішень.

Послідовний аналіз нормативної бази, інституційної основи та галузевих практик обмеження прав людини в умовах українського воєнного стану спонукає до методологічного питання: яким інструментом має послуговуватися правозастосовний орган для оцінки правомірності кожного конкретного обмеження. Відповідь на це питання, на наш погляд, лежить у послідовному застосуванні принципу пропорційності – інструменту, який у сучасній конституційній та правозастосовній практиці набув статусу не просто одного з принципів права, а фундаментального методу зважування конкуруючих інтересів. Саме цей принцип здатний інтегрувати галузеві підходи в єдину систему оцінки і подолати фрагментарність правозастосування.

Принцип пропорційності перебуває у тісному зв'язку з принципом верховенства права: верховенство права є фундаментом, на якому ґрунтується пропорційність, а пропорційність є умовою реалізації верховенства права і водночас його необхідним наслідком. Ця діалектична формула є концептуальним містком, що пов'язує дві наскрізні лінії нашого дослідження: лінію верховенства права як універсального стандарту правової держави і лінію контрольованого винятку як специфічного механізму, який забезпечує збереження верховенства права в умовах надзвичайних викликів. Якщо верховенство права є метою, то пропорційність є тим методом, який дозволяє цю мету реалізовувати у конкретних правозастосовних рішеннях.

На наш погляд, принцип пропорційності в контексті обмежень прав людини в умовах воєнного стану включає три послідовні елементи, які мають перевірятися. Перший елемент – придатність обмежувального заходу для досягнення проголошеної законної мети: захід має мати реальний, а не лише гіпотетичний зв'язок із результатом, на який він спрямований. Другий елемент – необхідність обмеження: серед усіх можливих заходів, що ведуть до тієї самої

мети, має бути обраний той, який найменше обмежує право людини. Третій елемент – власне пропорційність у вузькому сенсі, або співмірність: тягар, який накладається на особу обмеженням, не повинен бути надмірним порівняно з суспільним благом, заради якого здійснюється обмеження.

Прецедентна практика Європейського суду з прав людини виробила досить чіткий стандарт застосування принципу пропорційності до обмежень в умовах надзвичайних режимів. У рішенні у справі «Аксой проти Туреччини» від 18 грудня 1996 року Суд наголосив, що «на кожному державу лягає відповідальність за життя її нації, і, вводячи надзвичайний стан, вона зобов’язана визначити, чи була загроза цьому життю, і якщо так, то як далеко потрібно піти, намагаючись подолати її» [68].

Подальша практика Європейського суду з прав людини закріпила принципово важливе положення: підґрунтям висновку про додержання балансу інтересів має бути результат вивчення конкретної спірної ситуації, а не загальні приписи чи цитати, вирвані з контексту юридичних документів. Цю позицію необхідно послідовно інкорпорувати в українську юридичну практику. Перевірка пропорційності кожного обмеження прав у режимі воєнного стану має базуватися на конкретному фактологічному матеріалі: на поточній безпековій ситуації в регіоні, на наявності альтернативних менш обмежувальних заходів, на специфіці категорії осіб, яких стосується обмеження. Підхід, за якого пропорційність обґрунтовується лише посиланням на загальну воєнно-політичну обстановку в державі, не відповідає вимогам, які європейська судова практика пред’являє до якості мотивування рішень.

Втім, якщо захід, виправданий гострою фазою конфлікту, продовжує діяти роками, не зазнаючи перегляду, ми маємо справу із ситуацією, в якій тягар обмеження несе одне покоління, а вигоди від нього отримують або інші покоління, або абстрактні майбутні бенефіціари. У такому випадку оцінка пропорційності має враховувати не лише обставини моменту запровадження заходу, але й об’єктивну зміну цих обставин у часі. На наш погляд, ця історична

перспектива має стати обов'язковим елементом перевірки тривалих обмежень воєнного стану, особливо в українських реаліях, де тривалість воєнного стану вимірюється роками і де ризик нормалізації винятку є особливо відчутним.

З огляду на проведений аналіз необхідним є вдосконалення статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» шляхом доповнення її нормою щодо періодичного перегляду заходів правового режиму воєнного стану. Чинна редакція цієї статті містить орієнтовний перелік можливих заходів, але не закріплює ані критеріїв їхнього застосування, ані стандарту мінімально необхідного втручання у права людини, ані обов'язку періодичного перегляду введених обмежень. На наш погляд, нова редакція статті 8 має включати: загальні принципи запровадження конкретних заходів, серед яких ключовими мають бути: законність, пропорційність (із прямою згадкою трьох її елементів), недискримінаційність, тимчасовість, обов'язковість періодичного перегляду; конкретизований перелік допустимих заходів із зазначенням сфери прав, яку вони можуть стосуватися, і критеріїв вибору між альтернативними заходами в одній сфері; обов'язок мотивування рішення про запровадження конкретного заходу з посиланням на аналіз пропорційності та з обов'язковою публікацією мотивувальної частини; процедура перегляду введених заходів у динаміці: не пізніше ніж раз на шість місяців компетентний орган зобов'язаний оцінити, чи зберігається необхідність кожного обмеження в його чинному вигляді, і за результатами оцінки опублікувати рішення про збереження, зміну або скасування заходу.

Запровадження такої редакції статті 8 не означало б автоматичної гарантії правомірності обмежень – жодне законодавче положення не може забезпечити автоматичну правомірність. Але воно б створило нормативну основу, без якої аналіз пропорційності залишається покладеним на дискрецію кожного окремого правозастосовного органу і кожного окремого суду. На наш погляд, саме такий нормативний стандарт, поєднаний із зміцненими елементами інституційного контролю та з систематизованою методологією галузевого аналізу, утворює

функціональне втілення концепції «контрольованого винятку» в реаліях українського воєнного стану.

3.2. Методологія оцінювання пропорційності обмежень прав людини в умовах воєнного стану

Аналіз нормативної моделі та інституційних механізмів, проведений у попередньому підрозділі, дає змогу встановити правову основу обмежень, однак не відповідає повною мірою на питання, чи є конкретне втручання правомірним у певних обставинах. Вирішення цього питання потребує послідовної методології, яка може бути відтворена органом публічної влади, судом або іншим суб'єктом контролю щодо кожного обмежувального заходу.

Для її розроблення поєднано аналіз судової практики, індуктивний метод і метод правового моделювання. Узагальнення правових позицій судів дало змогу встановити критерії, які фактично використовуються під час оцінювання втручань. Індуктивний метод забезпечив перехід від аналізу окремих прав і заходів до формулювання загальної послідовності перевірки. Метод правового моделювання використано для поєднання цих критеріїв у цілісний порядок оцінювання, придатний для практичного застосування.

Запропонована послідовність перевірки не замінює усталеного тесту правомірності втручання, що охоплює законність, наявність легітимної мети та необхідність у демократичному суспільстві, а конкретизує оцінювання необхідності й пропорційності через перевірку придатності заходу, наявності менш обтяжливих засобів та співмірності його наслідків. Вона має враховувати, що навіть тимчасово обмежене право зберігає нормативну силу, а держава продовжує нести негативні й позитивні зобов'язання щодо його забезпечення. Тому оцінюванню підлягає не лише мета втручання, а й правова підстава, придатність заходу, наявність менш обтяжливих засобів, співмірність наслідків, збереження сутності права та можливість перегляду обмеження.

Звертаючись до базової формули принципу пропорційності, слід зазначити, що в українській правовій системі вона представлена в Кодексі адміністративного судочинства України – у пункті 8 частини 2 статті 2, де закріплено, що «адміністративні суди в справах щодо оскарження рішень суб'єктів владних повноважень перевіряють, чи прийняті вони пропорційно, з дотриманням необхідного балансу між несприятливими наслідками для прав та цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення. У цьому Кодексі принцип пропорційності фактично закріплено як одну з основ адміністративного судочинства» [226]. Утім, на наш погляд, законодавче закріплення принципу не вирішує проблеми його практичного застосування. Зокрема, формулювання пункту 8 частини 2 статті 2 КАСУ є настільки лаконічним, що залишає за межами правової визначеності кілька принципово важливих питань: які саме несприятливі наслідки мають враховуватися; як співвідносяться вони з цілями рішення; за якими ознаками встановлюється необхідний баланс.

Насамперед необхідним є встановлення законної мети обмеження. На цьому етапі правозастосовний орган має визначити, для досягнення якої законної цілі запроваджується конкретний обмежувальний захід. У контексті воєнного стану законна мета обмеження може полягати у забезпеченні обороноздатності держави, охороні її територіальної цілісності та публічної безпеки, підтриманні громадського порядку, запобіганні кримінальним правопорушенням, захисті здоров'я населення, моральності, прав і свобод інших осіб, а також у забезпеченні безперервного функціонування органів державної влади та інших публічних інституцій. Цей перелік відтворює структуру законних цілей, закріплену в Сіракузьких принципах [65], і узгоджується із запропонованою класифікацією цілей обмежень на публічні, приватні та публічно-приватні. Принципово важливо, що ціль обмеження має бути проголошена ясно і явно – не у формі загального посилання на безпеку держави, а як конкретизована мета, що піддається перевірці. На наш погляд, у редакції підзаконних актів, що

запроваджують конкретні обмежувальні заходи, мета має бути сформульована з рівнем конкретності, достатнім для подальшого аналізу необхідності.

Далі необхідною є перевірка того, чи є обраний захід здатним сприяти досягненню проголошеної мети. Захід може бути політично виправданим, формально законним, але непридатним до досягнення проголошеної мети – у такому випадку він не проходить тест пропорційності вже на першому крокові. Прикладом може бути заборона доступу до певних інформаційних ресурсів з метою протидії поширенню ворожої пропаганди, якщо відповідна інформація безперешкодно поширюється через інші канали комунікації, а обмеження фактично не впливає на досягнення задекларованої мети. Тест придатності не вимагає від держави повної ефективності заходу – досить демонстрації реального, а не лише гіпотетичного зв'язку із метою.

Визначення необхідності передбачає перевірку того, чи могла легітимна мета бути досягнута за допомогою менш обтяжливого засобу. На цьому етапі правозастосовний орган має не лише оцінити обраний захід, а й зіставити його з можливими альтернативами. Саме цей елемент відображає ключову вимогу міжнародного права до обмежень у межах особливих правових режимів: втручання у права має бути не просто доцільним, а суворо необхідним з огляду на конкретні обставини. Як ми зауважували в попередньому підрозділі, захід, виправданий у гострий момент кризи, з плином часу може втратити статус найменш обмежувального – якщо у проміжку з'явилися альтернативні засоби досягнення тієї самої мети. Яскравий приклад – обмеження свободи пересування у певних регіонах, яке могло бути необхідним за відсутності ефективної системи перевірки документів і верифікації осіб, але втрачає характер найменш обмежувального з впровадженням сучасних цифрових інструментів верифікації. Звідси впливає важливий висновок: тест необхідності має проводитися не лише на момент запровадження обмеження, а й систематично у динаміці, з обов'язковим переглядом раз на визначений нормативно строк.

Останнім є тест пропорційності у вузькому сенсі, або тест зважування. На цьому кроці правозастосовний орган має оцінити, чи є тягар, що накладається на особу обмеженням, співмірним із суспільним благом, заради якого здійснюється обмеження. Цей тест має найскладніший аналітичний характер з усіх трьох, оскільки потребує співвіднесення категорій, які прямо не порівнюються – індивідуального обмеження з колективним благом. Тест зважування не може спиратися на абстрактне порівняння загального інтересу з приватним інтересом – він має базуватися на конкретному фактологічному матеріалі справи, включно з реальним обсягом обмеження, реальним ступенем загрози, реальною ефективністю заходу.

Підсумовуючи концептуальну основу запропонованої методології необхідно наголосити, що вона має застосовуватися не як механічний контрольний список, що автоматично дає відповідь правомірно чи неправомірно, а як структурована послідовність міркувань, що змушує правозастосовний орган явно сформулювати свої аргументи на кожному етапі. У такому розумінні методологія пропорційності виконує не лише оцінювальну функцію, а й функцію забезпечення прозорості прийняття рішень – вимога, яка в умовах воєнного стану набуває особливої ваги.

До прикладу серед сфер, в яких українська воєнна практика 2022-2026 років породжує найбільш складні питання, важливе місце посідає правовий статус двох категорій населення – внутрішньо переміщених осіб та осіб, що залишилися на тимчасово окупованих територіях. Обмеження прав цих категорій мають специфіку, яка не вміщується у звичайні межі галузевого аналізу, вони одночасно є наслідками воєнних дій, наслідками регуляторної реакції держави та наслідками міжнародно-правового статусу відповідних територій. Тому застосування методології пропорційності до прав цих категорій є особливо інформативним – воно дозволяє виявити як сильні, так і слабкі сторони запропонованої методології.

На наш погляд, факт офіційно зробленого відступу від зобов'язань не означає юридичного скасування цих зобов'язань – він означає лише тимчасове призупинення можливості повноцінного їх виконання державою на відповідній території. Принципова відмінність між скасуванням і призупиненням можливості виконання має далекосяжні наслідки, вона зберігає за державою всі ті позитивні зобов'язання, які можуть бути виконані опосередковано – через дипломатичні канали, міжнародні гуманітарні організації, спеціальні режими взаємодії з підконтрольною противнику адміністрацією.

Звертаючись до конкретних обмежень прав внутрішньо переміщених осіб, слід зазначити, що з 2014 року в Україні поступово сформувався достатньо розвинутий нормативний масив, що регулює соціально-економічні аспекти статусу цієї категорії. Утім «у сфері соціальних позитивних прав внутрішньо переміщених осіб з 2014 року спостерігалися порушення з боку пенсійних і соціальних органів, протиправність яких підтверджувалася судовими рішеннями, а реальна виплата пенсій таким особам не відбувалася навіть після набрання рішенням суду законної сили» [50, с. 387]. Ця констатація має принципове значення для нашого аналізу, ми маємо справу не з ситуацією, в якій законодавство встановлює певні обмеження, які можна оцінити на пропорційність, а з ситуацією, в якій правозастосовна практика створює фактичні обмеження поза межами законодавчих приписів. Іншими словами, проблема перебуває не на рівні норми, а на рівні правозастосовного механізму.

Застосуємо методологію пропорційності до цього випадку. Тест законної мети не виявляє очевидних дефектів, метою обмеження, як його практично здійснюють пенсійні органи, є нібито забезпечення достовірності виплат і запобігання зловживанням. Тест придатності, натомість, виявляє суттєвий дефект, відмова у виплаті пенсії особі, факт пенсійного права якої встановлений судовим рішенням, не є придатним засобом досягнення мети достовірність виплат – навпаки, він є засобом ухилення від виконання вже верифікованого судом права. Тест необхідності виявляє ще більшу проблему, існують значно

менш обмежувальні засоби досягнення тієї самої мети – від запровадження посилених процедур ідентифікації одержувача до періодичної верифікації факту проживання за межами окупованих територій. Тест зважування у цьому випадку навіть не потрібен – захід уже не пройшов попередню перевірку. Звідси випливає принциповий висновок: проблема прав внутрішньо переміщених осіб у частині соціальних виплат не є проблемою правомірного обмеження, що пройшло тест пропорційності – це проблема фактичного позбавлення права за межами легітимного обмежувального процесу.

На цій підставі ми обстоюємо позицію, що методологія пропорційності, не лише є інструментом оцінки правомірних обмежень, але і виконує діагностичну функцію – вона дозволяє відрізнити правомірне обмеження від фактичного порушення, замаскованого під обмеження. Ця діагностична функція принципово важлива для української практики. За відсутності чіткого нормативного стандарту обмеження органи виконавчої влади можуть запроваджувати фактичні обмеження поза формальними процедурами, видаючи їх за неминучі наслідки воєнного контексту. Структуроване застосування тесту пропорційності дозволяє виявити такі ситуації і кваліфікувати їх не як обмеження, що потребує оцінки, а як фактичне порушення, що потребує усунення.

Аналогічну методологічну продуктивність виявляє застосування пропорційності до питання свободи переміщення осіб, які мешкали або мешкають на окупованих територіях.

Виявлення законної мети у питанні обмеження пересування через лінію розмежування виявляє кілька паралельних цілей: запобігання проникненню осіб, пов'язаних з агресором; верифікація осіб, що перетинають лінію; запобігання використанню каналів перетину для контрабанди; обмеження несанкціонованих контактів з агресором. Усі ці цілі є законними за критеріями міжнародного права. Тест придатності виявляє складніший результат: повне закриття або значне обмеження пунктів пропуску є придатним засобом досягнення мети запобігання проникненню, але непридатним для досягнення мети верифікація осіб – оскільки

верифікація потребує не закриття пунктів, а їх функціонування з посиленими процедурами контролю. Цей аналіз свідчить про необхідність диференціації заходів за метою, до досягнення якої кожний з них спрямований. Тест необхідності у питанні свободи пересування через лінію розмежування підкреслює принципову вимогу: за наявності функціонуючих пунктів пропуску в інших країнах (зокрема, через територію російської федерації або білорусі), повне закриття пунктів на території України створює ситуацію, в якій українські громадяни змушені перетинати лінію розмежування з порушенням законодавства або через юрисдикції третіх держав, що несе для них додаткові правові ризики. Альтернативний, менш обмежувальний підхід, функціонування обмеженої кількості пунктів пропуску з суворою процедурою верифікації, на наш погляд, відповідав би тесту необхідності значно більше, ніж повне закриття.

Звертаючись далі до права на освіту, ми констатуємо, що для категорії внутрішньо переміщених осіб та осіб з тимчасово окупованих територій це право зазнало особливих трансформацій. Дистанційне навчання, запроваджене масово з 2020 року внаслідок пандемії COVID-19, з 2022 року набуло нової функції – забезпечення доступу до освіти для дітей у регіонах активних бойових дій та для дітей, що перебувають на тимчасово окупованих територіях. На наш погляд, ця трансформація заслуговує позитивної оцінки з точки зору методології пропорційності: дистанційний формат, який в інших обставинах міг би розглядатися як обмеження права на повноцінну освіту, у наявному контексті є насправді розширенням можливостей доступу до освіти для категорій населення, які інакше були б повністю його позбавлені. Утім методологія пропорційності тут підказує: ця позитивна оцінка є справедливою лише за умови, що дистанційний формат функціонує як додатковий, а не як єдиний – тобто за відсутності альтернатив у конкретному населеному пункті.

Окремого дослідження потребує право на свободу віросповідання в умовах війни, оскільки втручання у цю сферу має оцінюватися з особливою обережністю з огляду на недопустимість дискримінації та необхідність збереження сутності

права. Ця проблема є однією з найскладніших у методологічному відношенні, оскільки вона зачіпає не лише питання обмеження прав, а й питання інституційної незалежності церкви від держави. На наш погляд, методологія пропорційності у цій сфері має застосовуватися особливо обережно – з посиленням стандарту доведення необхідності та з широкими процесуальними гарантіями для релігійних організацій.

Тест законної мети у цьому випадку виявляє кілька елементів: захист національної безпеки; запобігання поширенню пропаганди країни-агресора; захист прав інших осіб (зокрема, права на свободу віросповідання осіб, що належать до інших конфесій). Усі ці цілі є законними, але вони мають різну природу і потребують різного аналітичного підходу. Тест придатності, натомість, виявляє важливу обставину: обмеження діяльності релігійної організації як такої не є придатним засобом запобігання поширенню пропаганди - для цього існують значно більш ефективні засоби, зокрема притягнення до відповідальності конкретних осіб, що поширюють пропагандистські матеріали. Тест необхідності у цій сфері є особливо суворим: будь-яке обмеження діяльності релігійної організації має базуватися на конкретних доказах її залученості до антидержавної діяльності, а не на загальних припущеннях про її іноземну юрисдикційну належність. Тест зважування потребує враховувати, що обмеження права на свободу віросповідання має наслідки не лише для членів обмежуваної організації, а й для широкого кола віруючих, які можуть бути позбавлені доступу до релігійного життя у звичних для них формах.

Таким чином, застосування методології пропорційності до прав внутрішньо переміщених осіб та осіб на тимчасово окупованих територіях демонструє два принципово важливі результати. Перший – методологія працює як діагностичний інструмент, що дозволяє відрізнити правомірні обмеження від фактичних порушень, замаскованих під обмеження. Другий – методологія потребує сумлінного застосування на кожному з чотирьох кроків, і ухилення від цієї вимоги на будь-якому з них перетворює аналіз пропорційності з інструменту

захисту прав у формальне виправдання вже прийнятих рішень. Саме тому необхідно далі до конкретних механізмів інкорпорування методології пропорційності у правозастосовну практику українських судів та інших правозастосовних органів.

Категорія дітей як вразливої групи в умовах війни заслуговує на окреме методологічне дослідження не лише через моральну особливість їхнього становища, а й через специфічну природу обмежень, які стосуються їхніх прав. На відміну від обмежень прав дорослих, де презумпція дієздатності особи та її здатності захищати власні інтереси є апріорі, у випадку дітей правозастосовний орган має оперувати додатковими принципами – найкращих інтересів дитини, права бути почутим, особливого захисту, специфіки представництва. Це принципово впливає на застосування методології пропорційності і потребує її адаптації до специфіки відповідної категорії.

Якщо держава не здатна забезпечити дитині фундаментальне право на життя через об'єктивні обставини війни, то постає питання не про те, як обмежити ті чи інші права дитини, а про те, як максимально розширити сферу позитивних зобов'язань держави щодо цієї категорії.

З цього випливає важливий висновок для нашої методології: у застосуванні до прав дітей у воєнному контексті тест пропорційності зазнає принципової трансформації – він має зміщувати акцент із оцінки правомірності обмежень на оцінку достатності позитивних заходів захисту. Іншими словами, на наш погляд, ключове методологічне питання у цьому випадку звучить не як чи виправдане конкретне обмеження прав дитини?, а як чи виконує держава всі позитивні зобов'язання, які об'єктивно можна виконати в наявних обставинах? Це принципово розширює класичну модель аналізу і ставить перед державою активну вимогу демонструвати докладені зусилля.

Конкретним предметом методологічного аналізу можуть слугувати кілька категорій правовідносин, пов'язаних з дітьми в умовах війни. Перша категорія – права дітей, евакуйованих з регіонів активних бойових дій. Стандартні

обмеження, які можна було б очікувати в режимі надзвичайної евакуації – обмеження свободи пересування, обмеження права на сімейне життя у разі тимчасового розлучення з опікунами, обмеження свободи вибору місця проживання – у випадку дітей мають оцінюватися крізь призму найкращих інтересів дитини. Принципово важливо, що цей принцип не є обмеженням для дитини – він є позитивним зобов'язанням для держави, яке має перевагу над усіма іншими цілями. Тест законної мети для евакуаційних заходів очевидно проходить: метою є фізична безпека дитини. Тест придатності у більшості випадків також не викликає сумнівів. Тест необхідності, натомість, виявляє важливу деталь: серед альтернативних маршрутів евакуації, формальних процедур, способів збереження сімейного контакту орган має обирати такі, що мінімально порушують сталість оточення дитини. Тест зважування у цьому випадку рідко виявляє непропорційність, але часто виявляє потребу в додаткових заходах підтримки – психологічної, освітньої, соціальної.

Друга категорія – права дітей, що залишилися на тимчасово окупованих територіях. Ця категорія створює особливо складні методологічні виклики, оскільки об'єктивна неможливість прямого захисту прав державою-носієм юрисдикції породжує питання про межі її відповідальності. Ми вже зазначали, що відступ України від зобов'язань у 2014 році щодо окупованих територій не означає скасування цих зобов'язань, а лише призупинення можливості їх повного виконання. У випадку дітей це означає, що держава зберігає принаймні три категорії позитивних зобов'язань: дипломатично-правозахисні (порушення питання про права дітей у міжнародних інстанціях); інформаційно-документаційні (фіксація фактів порушення прав дітей з метою їх подальшого захисту); реінтеграційні (підготовка програм відновлення прав і забезпечення інтересів дітей після деокупації). Невиконання будь-якого з цих позитивних зобов'язань не може бути виправдане об'єктивною неможливістю прямого захисту – оскільки альтернативні форми захисту залишаються можливими.

Третя категорія – права дітей, що зазнали примусового переміщення на територію країни-агресора. Цей феномен, який за своєю правовою кваліфікацією наближається до однієї з найгрубіших форм воєнного злочину, ставить перед українською правозастосовною системою задачі, які перевищують можливості будь-якої національної правової системи. На наш погляд, у цій категорії методологія пропорційності взагалі не застосовна – оскільки ми маємо справу не з обмеженнями прав, а з їх грубим, систематичним і свідомим порушенням, що вимагає не аналітичної оцінки правомірності, а активної правозахисної та правоохоронної реакції. Утім методологія може бути продуктивно застосована до аналізу заходів державної політики, спрямованих на пошук, ідентифікацію та повернення таких дітей: ці заходи можуть супроводжуватися обмеженнями певних прав (наприклад, прав осіб, що утримують дітей у країні-агресорі), і ці обмеження потребують оцінки за тестом пропорційності.

Окремої уваги потребує досвід обмежень прав людини, запроваджених у зв'язку з пандемією COVID-19, оскільки для цього дослідження він має не лише історичне, а й методологічне значення. Пандемія стала першим у новітній історії України масштабним випадком, коли надзвичайні обмежувальні заходи, обґрунтовані захистом громадського здоров'я, торкнулися практично всього населення країни. Йдеться про, свободи пересування й вибору місця проживання, права залишати територію держави, свободи мирних зібрань, свободи віросповідання в колективних формах, свободи підприємницької діяльності, права на працю та права на освіту. На наш погляд, цей перелік представляє унікальний об'єкт для апробації методології пропорційності, оскільки кожне з названих обмежень мало чітко визначену законну мету (захист громадського здоров'я), вимагало оцінки за тестами придатності, необхідності та зважування.

Запропоновану методологію доцільно застосувати до одного з ключових пандемічних заходів – обмеження права на мирні зібрання. Тест законної мети не викликає сумнівів, метою є запобігання поширенню коронавірусної інфекції

в умовах масових скупчень людей. Тест придатності у початковий період пандемії (2020 рік), коли наукове розуміння механізмів передачі вірусу формувалося в режимі реального часу, був задовільним: тимчасова заборона великих скупчень могла розглядатися як придатний засіб запобігання поширенню. Тест необхідності, натомість, у багатьох випадках держави не диференціювали зібрання різного характеру – приміщенські та просто неба, з близьким і дистанційним розташуванням учасників, з обов'язковим використанням засобів індивідуального захисту і без них. Тест зважування протягом 2020-2021 років зазнав поступової зміни: з накопиченням наукових даних про реальні ризики передачі вірусу і про ефективність альтернативних заходів захисту тягар, що накладався на свободу зібрань повним мораторієм, ставав дедалі менш співмірним меті. На наш погляд, цей пандемічний досвід є важливим уроком для подальшої правозастосовної практики: тест пропорційності має застосовуватися не лише в момент запровадження обмеження, але й систематично переглядатися з накопиченням знань про реальні умови, в яких діє обмеження.

Окремого розгляду в контексті пандемічного досвіду потребує питання вакцинації. Особливо показовою для подальшого застосування методології пропорційності є проблема вибіркової обов'язкової вакцинації для представників окремих професій та її співвідношення з принципом рівності як однією з фундаментальних конституційних вимог. Тест законної мети для вибіркової обов'язкової вакцинації виявляє кілька паралельних цілей: захист здоров'я населення; забезпечення безперервності суспільно важливих функцій; захист самих представників відповідних професій від професійних ризиків. Тест придатності задовільний – вакцинація обмежено ефективна, але є придатним засобом досягнення зазначених цілей. Тест необхідності у питанні вибіркової – це найскладніше питання: можна показати, що для категорій з підвищеним професійним ризиком альтернативи у формі систематичного тестування або переведення на віддалену роботу не завжди є доступними, а отже, вибіркова

обов'язковість для цих категорій може проходити тест необхідності. Тест зважування виявляє делікатний баланс: з одного боку, обмеження особистої автономії за рахунок обов'язкової вакцинації значне; з іншого, тягар, що накладається на саму особу і на громадське здоров'я невакцинацією певних професійних категорій, також значний.

Отже, пандемічний досвід виявив три принципові уроки для застосування методології пропорційності в умовах надзвичайних режимів. Перший урок – необхідність диференціації заходів за змістовним наповненням, а не за категоричною формою. Друге – необхідність динамічного перегляду пропорційності зі зміною об'єктивних умов і накопиченням нових знань. Третє – необхідність балансу між колективним благом і індивідуальною автономією, який не може бути встановлений раз і назавжди, а потребує постійного зважування у кожному конкретному контексті. Усі три уроки, на наш погляд, повністю переносяться і на умови воєнного стану – з тією специфікою, що тягар, який накладає на права людини війна, об'єктивно більший за тягар будь-якої епідемії, а отже й вимоги до якості застосування методології пропорційності мають бути ще суворішими.

Методологічна модель пропорційності, набуває практичної значущості лише через її послідовне застосування правозастосовними органами – і насамперед судами. Без цього застосування методологія залишається теоретичною конструкцією, що не впливає на реальні правовідносини, а отже й не виконує своєї основної функції – забезпечення верховенства права в умовах надзвичайних викликів. Тому важливішим є аналіз того, як українські суди (адміністративні та Конституційний Суд України) застосовують або потенційно мають застосовувати тест пропорційності до обмежень прав людини в умовах воєнного стану. Цей аналіз дозволяє виявити як здобутки, так і недоліки нинішньої судової практики, а також сформулювати конкретні пропозиції щодо її вдосконалення.

Адміністративні суди в українській правовій системі є ключовим інституційним суб'єктом перевірки правомірності рішень суб'єктів владних повноважень – у тому числі рішень, що встановлюють обмеження прав людини в умовах воєнного стану. Як зазначено в пункті 8 частини 2 статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України, «адміністративні суди мають перевіряти прийняті рішення суб'єктів владних повноважень на предмет їхньої пропорційності, з дотриманням необхідного балансу між несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення» [226]. На наш погляд, лаконічність цього законодавчого закріплення є водночас перевагою і недоліком. Перевагою – оскільки вона залишає судам широку свободу в розробці змістовних критеріїв перевірки пропорційності та дозволяє адаптувати їх до специфіки кожної конкретної категорії справ. Недоліком – оскільки за відсутності розгорнутих стандартів кожний суд фактично виробляє власну версію тесту пропорційності, що породжує невпевненість у правозастосуванні і знижує передбачуваність судової практики.

На наш погляд, обов'язком судової влади в умовах воєнного стану є не лише перевірка законності, а й перевірка пропорційності – причому ці два рівні перевірки мають здійснюватися як єдиний методологічний процес, без розриву між формальним та змістовним аспектами правозастосування. Перевірка законності встановлює, чи має орган право прийняти таке рішення в такому вигляді; перевірка пропорційності – чи є таке рішення мінімально необхідним і співмірним досягнутій меті. Без обох вимірів перевірки судовий контроль залишається формальним і не виконує своєї системоутворюючої функції.

Звертаючись до практичних аспектів судового контролю, виокремимо кілька категорій справ, в яких застосування методології пропорційності має ключове значення. Перша категорія – оскарження рішень військово-цивільних та військових адміністрацій, які встановлюють додаткові обмежувальні заходи в межах своєї компетенції. На наш погляд, особлива методологічна складність цієї

категорії полягає в тому, що рішення відповідних адміністрацій часто базуються на оперативно-тактичних міркуваннях, які не завжди можуть бути повністю розкриті у судовому процесі з міркувань збереження таємниці. Це створює класичну ситуацію колізії між принципом ефективного судового захисту та інтересами національної безпеки. В українській правовій системі має бути закріплена презумпція ефективного судового контролю над усіма рішеннями військово-цивільних і військових адміністрацій, а будь-які винятки з неї мають супроводжуватися спеціальною процедурою, що забезпечує мінімальні гарантії захисту прав особи навіть в умовах обмеженого доступу до матеріалів справи.

Друга категорія справ – оскарження санкційних рішень, що стосуються конкретних фізичних та юридичних осіб. На відміну від загальних обмежувальних заходів, які поширюються на широкі категорії населення, санкційні рішення мають індивідуалізований характер, а отже й вимоги до їх судового перегляду мають бути особливо суворими. На наш погляд, у застосуванні методології пропорційності до санкційних справ кожний з чотирьох кроків методології потребує специфічного підходу. Тест законної мети має включати не лише загальне посилання на національну безпеку, а й конкретну ідентифікацію дій або зв'язків особи, що становлять реальну загрозу. Тест придатності має демонструвати, чому саме обмеження, передбачене санкційним рішенням (наприклад, заморозка активів або обмеження доступу на територію держави), сприяє досягненню цієї мети. Тест необхідності повинен виявляти, чи не існує менш обмежувального заходу, що міг би досягти тієї самої мети. Тест зважування має враховувати не лише поточні наслідки санкційного обмеження для особи, але й тривалість і зворотність обмеження.

Третя категорія справ – оскарження рішень, що стосуються свободи інформаційної діяльності, зокрема обмежень доступу до окремих джерел інформації, до окремих ресурсів у мережі Інтернет, до діяльності окремих засобів масової інформації. На наш погляд, у цій категорії справ застосування методології пропорційності має передбачати посилений стандарт обґрунтування

з боку держави. Зокрема, при застосуванні тесту необхідності держава має не просто посилатися на загальну загрозу інформаційної безпеки, але й демонструвати конкретний причинно-наслідковий зв'язок між діяльністю обмежуваного джерела інформації і реальним ризиком для безпекових інтересів. Без такого специфікованого обґрунтування обмеження інформаційних прав ризикує перетворитися на засіб політичної цензури, замаскований під захист національної безпеки.

Особливу роль у системі судового контролю над обмеженнями прав людини виконує Конституційний Суд України. На відміну від судів загальної та адміністративної юрисдикції, які перевіряють правомірність окремих рішень у конкретних справах, Конституційний Суд України здійснює перевірку конституційності законодавчих актів, що встановлюють обмеження. Ця функціональна особливість надає Конституційному Суду України унікальну роль у формуванні загальних стандартів обмеження прав людини у воєнний період. Однак ця роль може бути ефективно виконана лише за умови, що Конституційний Суд України розробить власну послідовну доктрину застосування методології пропорційності, доктрину, в якій буде чітко сформульовано, які саме критерії використовує Суд при оцінці пропорційності законодавчих обмежень, як ці критерії співвідносяться з прецедентною практикою Європейського суду з прав людини та як вони адаптуються до української правової специфіки.

На наш погляд, ця доктринальна задача є особливо актуальною в нинішніх умовах. Тривалість воєнного стану в Україні і пов'язана з нею масштабність законодавчих змін, що стосуються прав людини, об'єктивно породжують потік конституційних подань, в яких Конституційний Суд України буде покликаний оцінити правомірність відповідних обмежень. Чим раніше Суд сформулює послідовну доктрину застосування методології пропорційності, тим стабільнішою буде вся система правозастосування у відповідних питаннях.

Підсумовуючи аналіз судового контролю за обмеженнями прав людини, слід констатувати, що українська судова система має достатній нормативний та інституційний потенціал для ефективного застосування методології пропорційності у питаннях обмеження прав людини в умовах воєнного стану. Утім, реалізація цього потенціалу потребує кількох системних кроків: розробки чітких методологічних стандартів застосування тесту пропорційності, що враховують специфіку контексту воєнного стану; зміцнення процесуальних гарантій для осіб, чиї права обмежуються; запровадження публічного аналізу й узагальнення судової практики у відповідних категоріях справ; підвищення кваліфікації суддів у питаннях застосування міжнародних стандартів обмеження прав людини. Без цих кроків формальна наявність судового контролю не може компенсувати дефіцитів якісного застосування методології пропорційності.

Узагальнення проведеного аналізу методології пропорційності застосування в українській правозастосовній практиці свідчить, що серед усіх можливих напрямів вдосконалення, від нормативного закріплення тесту пропорційності до розширення процесуальних гарантій, особливе місце посідає той, який, з одного боку, безпосередньо впливає з логіки концепції контрольованого винятку, а з іншого, найбільш гостро виявляє свою недостатність у чинному українському законодавстві. Цим напрямом, на наш погляд, є процедура періодичного перегляду обмежень воєнного стану – інституційний механізм, без якого жодне обмеження прав людини, навіть бездоганно сформульоване в момент запровадження, не може зберігати характер «контрольованого винятку» в умовах тривалого правового режиму.

Логіка такого фокусування зводиться до кількох взаємопов'язаних положень. По-перше, тривалість українського воєнного стану об'єктивно перетворює проблему динамічного контролю над обмеженнями на проблему системного значення, що переважає за гостротою більшість інших методологічних викликів. По-друге, концепція контрольованого винятку передбачає не лише змістовний контроль (через тест пропорційності), а й

часовий – обмеження, що діє довше, ніж того об’єктивно вимагає ситуація, втрачає характер «винятку» і набуває рис постійного правового стану. По-третє, інші напрями вдосконалення, які ми окреслювали в попередніх частинах підрозділу, органічно інтегруються у процедуру перегляду як її складові елементи: стандарт мінімально необхідного обмеження стає критерієм перегляду; методологія пропорційності – інструментом перегляду; система моніторингу – інформаційною основою; судовий контроль – останньою інстанцією перегляду.

Підсумовуючи, слід підкреслити ключове положення, що має наскрізне значення для проведеного аналізу: методологія пропорційності не може розглядатися як формалізований алгоритм, здатний автоматично надати правомірності будь-якому обмеженню прав лише через послідовне відтворення чотирьох етапів тесту. Вона є засобом структурованого міркування, що змушує правозастосовний орган явно формулювати свої аргументи і піддавати їх контролю. Ця функція забезпечення прозорості та підконтрольності прийняття рішень є, на наш погляд, основним внеском методології пропорційності у захист прав людини в умовах воєнного стану. Без неї правозастосовна діяльність ризикує перетворитися на сферу непрозорої дискреції, в якій реальні мотиви рішень залишаються прихованими, а формальні мотивації виявляються відірваними від змістовних обставин справи.

Концепція «контрольованого винятку», тісно пов’язана з методологією пропорційності. Контрольований виняток – це виняток, що зберігає всі властивості права: нормативну визначеність, передбачуваність, доступність процедур контролю. Методологія пропорційності є одним із ключових механізмів забезпечення цієї контрольованості. Якщо обмеження прав запроваджується з дотриманням всіх чотирьох кроків методології, з письмовою мотивацією та з обов’язковим періодичним переглядом, воно зберігає характеристики «контрольованого винятку». Якщо ж обмеження запроваджується без послідовного застосування методології, без мотивації і без

перегляду – воно ризикує перетворитися з «контрольованого винятку» на «неконтрольовану аномалію», що підриває верховенство права. Саме тому включення методології пропорційності в українську правозастосовну практику не є лише питанням покращення техніки прийняття рішень, а вона є питанням збереження конституційно-правової природи української держави в умовах тривалого воєнного стану.

3.3. Періодичний перегляд обмежень воєнного стану як механізм контрольованого винятку

Концепція контрольованого винятку має два невіддільні виміри. Перший вимір – змістовний: виняток зберігає характер «контрольованого» лише за умови, що кожне конкретне обмеження прав людини проходить тест пропорційності, забезпечене процесуальними гарантіями і підлягає судовому контролю. Другий вимір – часовий: виняток зберігає характер «контрольованого» лише за умови, що він обмежений у часі не тільки формально (через припинення воєнного стану в цілому), а й системно – через періодичний перегляд кожного окремого обмеження. Без другого виміру концепція контрольованого винятку залишається неповною і не здатна виконати свою основну функцію – не допустити перетворення тимчасового відступу від звичайного правопорядку на нову нормальність.

На наш погляд, ключове методологічне розмежування, що дозволяє адекватно зрозуміти роль процедури періодичного перегляду, проходить між трьома типами темпорального контролю над обмеженнями воєнного стану. Перший тип – первинний контроль, який здійснюється в момент запровадження обмеження і встановлює, чи відповідає воно вимогам законності, чітко визначеної мети, придатності, необхідності та пропорційності. Цей тип контролю є відносно розвинутим у сучасному міжнародному та національному праві – саме він є предметом класичної доктрини обмеження прав людини.

Другий тип – поточний контроль, який здійснюється систематично протягом дії обмеження і встановлює, чи зберігаються підстави, що

виправдовують обмеження, в кожен конкретний момент часу. Цей тип контролю є значно менш розвинутим – більшість національних правових систем, включно з українською, обмежуються формальним фактом продовження загального режимного стану, не передбачаючи окремого перегляду конкретних обмежень.

Третій тип – завершальний контроль, який здійснюється після припинення режиму та оцінює сукупні наслідки введених обмежень. Цей тип контролю – післявоєнний аналіз з боку парламенту, потребу в якому обґрунтовує А. М. Мерник [50, с. 232], – є вкрай важливим, однак з’являється запізно, щоб запобігти основній проблемі – нагромадженню обмежень у самий період воєнного стану.

Власне процедура періодичного перегляду відповідає другому типу – поточному темпоральному контролю. Її відмінність від інших темпоральних інструментів полягає в тому, що вона є не епізодичною (як перегляд за ініціативою заявника в судовому порядку) і не остаточною (як парламентський післявоєнний аналіз), а систематичною. Систематичність є тут ключовою характеристикою: вона забезпечує те, що жодне обмеження не залишається поза увагою органу, який його запровадив, протягом тривалого часу. Саме систематичність процедури перегляду відрізняє модель «контрольованого винятку» від декларативного винятку, який поступово перетворюється на постійний правовий стан.

Категорія нормалізації винятку, як основна загроза проти якої спрямована процедура перегляду, заслуговує на окреме концептуальне роз’яснення. На наш погляд, нормалізація винятку – це поступовий процес, в якому заходи, запроваджені в гострий період надзвичайної ситуації, з плином часу набувають рис постійного регулювання: вони перестають сприйматися як винятки, входять у повсякденну правозастосовну рутину, поширюються на нові категорії правовідносин, фіксуються в підзаконних актах поза прив’язкою до контексту воєнного стану, і врешті-решт переносяться до звичайного законодавства у вигляді технічних норм. Цей процес не є результатом якоїсь свідомої політичної стратегії – він є результатом інерції правозастосовної практики. Запроваджений

захід, який спочатку був незручним і обтяжливим для суб'єктів його застосування, з часом стає звичним, інтегрується в робочі процеси, набуває статусу само собою зрозумілого – і його скасування з часом виглядає як зайвий перегляд того, що працює.

Сама природа цього процесу робить нормалізацію виняткового особливо небезпечною. Прямі порушення прав людини є помітними і породжують реакцію – як з боку правозахисних інституцій, так і з боку громадянського суспільства. Поступова трансформація винятку на нормальність, натомість, відбувається настільки повільно, що в кожен окремий момент не дає підстав для гострої правозахисної реакції. На наш погляд, саме тут процедура періодичного перегляду виконує свою функцію – вона перериває природний процес нормалізації, змушуючи орган в кожен фіксований момент часу переоцінювати обмеження як виняток, а не як норму.

Післявоєнний аналіз дозволяє ретроспективно оцінити, чи виявилися заходи правомірними, але не дає змоги в моменті уникнути нагромадження непропорційних обмежень. Між запровадженням обмеження і моментом післявоєнного аналізу може пройти багато років, протягом яких обмеження діє і впливає на права людини. У контексті воєнного стану в Україні ця проблема набуває особливої гостроти: ретроспективний аналіз обмежень, запроваджених у 2022 році, може відбутися лише після завершення режиму, тобто можливо через ще декілька років.

Тому ми обстоюємо позицію, що поряд із післявоєнним аналізом, який зберігає своє значення, потрібен інститут систематичного поточного перегляду, який функціонує в межах самого періоду воєнного стану. Цей інститут має забезпечити, що жодне обмеження не діє довше, ніж того об'єктивно вимагає поточна оперативна ситуація. На наш погляд, поєднання поточного перегляду та післявоєнного аналізу формує цілісну систему контролю за тривалістю дії обмежень воєнного стану, в якій кожен з двох інструментів виконує власну, незамінну функцію.

Чинна редакція Закону України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII [48] не містить процедури періодичного перегляду в тому сенсі, який ми обстоюємо. Закон передбачає інститут продовження воєнного стану, але цей інститут діє лише щодо самого воєнного стану в цілому, а не щодо кожного конкретного обмеження. Іншими словами, парламент кожні певні місяці голосує за продовження воєнного стану – однак конкретні обмеження, запроваджені впродовж попереднього періоду, не проходять окремого перегляду. Вони автоматично продовжують свою дію разом із продовженням загального режиму. Така конструкція є суттєвим недоліком контролю за тривалістю дії обмежень: вона дозволяє існувати обмеженням, які могли бути виправданими в момент їх запровадження, але втратили свою необхідність зі зміною обстановки, без жодної процедури їх скасування або модифікації.

На цьому ж рівні ми констатуємо ще один характерний недолік чинного законодавства. Закон № 389-VIII надає Кабінету Міністрів України та іншим органам виконавчої влади широкі повноваження щодо запровадження конкретних обмежень, однак не покладає на ці органи відповідного обов'язку періодично переглядати правомірність кожного запровадженого обмеження. Тобто повноваження запроваджувати обмеження не врівноважене обов'язком переглядати їх обґрунтованість. На наш погляд, така незбалансованість є структурним недоліком чинної моделі і вимагає виправлення на законодавчому рівні. Створюючи широкі повноваження введення обмежень, законодавець мав би водночас закріпити обов'язок їх систематичного перегляду – це принцип не лише юридичної логіки, а й концептуальної послідовності, що впливає з самого розуміння обмеження воєнного стану як винятку, а не як норми.

Таким чином, процедура періодичного перегляду обмежень воєнного стану є нормативним втіленням часового виміру контрольованого винятку, без якого змістовний контроль (через тест пропорційності) і процесуальні гарантії перетворюються на лише статичні запобіжники, нездатні протидіяти динамічному процесу нормалізації винятку. Українська правова система не

містить такої процедури, що є системним недоліком її моделі воєнного стану. Запровадження інституту періодичного перегляду – це не одна з багатьох можливих рекомендацій, а центральна реформа, від якої залежить здатність всієї моделі контрольованого винятку реально виконувати свою функцію в умовах тривалого режиму.

Процедура періодичного перегляду обмежень воєнного стану впливає безпосередньо з міжнародних зобов'язань України за основними договорами про права людини.

Відправною точкою аналізу є формула, закріплена в статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та статті 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Обидва документи містять майже ідентичне за змістом положення, яке зобов'язує держави, що відступають від своїх зобов'язань під час публічної небезпеки, обмежувати таке відступлення «суворо тією мірою, в якій цього вимагає гострота становища». Англomовний оригінал – «strictly required by the exigencies of the situation» – є усталеним міжнародно-правовим стандартом, що визначає допустимий обсяг будь-якого обмеження воєнного стану. На наш погляд, цей стандарт містить у собі часовий вимір, який не завжди адекватно відображається в національних правових системах. Якщо обмеження допустиме лише суворо тією мірою, в якій цього вимагає гострота становища, то логічно впливає, що зі зміною цієї гостроти має змінюватися і відповідне обмеження. Інакше формула «strictly required» втрачає сенс – вона перетворюється на статичний критерій, який оцінюється виключно в момент запровадження і потім не переглядається.

Загальний коментар Комітету ООН з прав людини № 29 до статті 4 МПГПП підтверджує саме таке тлумачення. У пункті 4 цього документа Комітет зазначає, що «будь-які заходи, що відступають від положень Пакту, повинні бути виняткового та тимчасового характеру». На наш погляд, формулювання «виняткового та тимчасового характеру» є концептуальним обґрунтуванням систематичного перегляду: захід, який не переглядається, неминуче втрачає

характер тимчасового – він стає постійним, незалежно від формального правового статусу. Далі Комітет у тому ж документі окремо звертає увагу на обов'язок держави обґрунтовувати кожне конкретне обмеження, а не лише сам факт існування публічної небезпеки [64]. Це положення є ще одним непрямим обґрунтуванням процедури перегляду: якщо обов'язок обґрунтування існує не одноразово, а постійно, він має реалізовуватися через інституціоналізовану процедуру, інакше залишається декларативним.

Сіракузькі принципи як авторитетне тлумачення положень МПГПП, ще більш виразно акцентують часовий вимір обмежень воєнного стану. В них зафіксовано, що відступ від зобов'язань є допустимим лише протягом часу, абсолютно необхідного для подолання надзвичайної ситуації [65]. Ця формула, на наш погляд, містить два суттєві елементи. Перший – це визнання того, що допустимість обмеження залежить не тільки від його змістовної відповідності тесту необхідності, а й від його часової відповідності. Друге – визнання того, що абсолютно необхідний час не є фіксованою величиною, встановленою в момент запровадження обмеження, а є категорією, що визначається динамікою надзвичайної ситуації. Звідси з очевидністю випливає, що періодичний перегляд є не лише методологічно бажаним, а й безпосередньо вимагається стандартом абсолютно необхідного часу. Без перегляду неможливо встановити, чи зберігається ця абсолютна необхідність.

Прецедентна практика Європейського суду з прав людини послідовно розвиває цей часовий вимір. У рішенні у справі «Аксой проти Туреччини» Суд закріпив принцип: «на кожну державу лягає відповідальність визначити, чи була загроза життю нації, і якщо так, то як далеко потрібно піти, намагаючись подолати її» [68]. На наш погляд, формулювання «як далеко потрібно піти» уже за своєю логікою містить часовий вимір – це не статичний момент оцінки, а постійна функція реагування на динаміку загрози. Особливо показовим у цьому відношенні є рішення у справі «Бранніган і Мак-Брайд проти Сполученого Королівства». У цій справі Суд оцінював правомірність дерогації, яка існувала у

Сполученому Королівстві понад двадцять років у зв'язку з ситуацією в Північній Ірландії. Суд визнав дерогацію правомірною, однак особливо акцентував, що національні органи влади мають постійну відповідальність за оцінку того, чи зберігаються умови, що виправдовують відступ [76]. Хоча Суд не зобов'язав Сполучене Королівство запровадити формалізовану процедуру перегляду, він зафіксував принцип постійної відповідальності, який є міжнародно-правовою основою для запровадження такої процедури в національних правових системах.

Підхід Європейського суду з прав людини до тривалих дерогацій отримав подальший розвиток у справі «А. та інші проти Сполученого Королівства». У цій справі Суд оцінив правомірність дерогацій, запроваджених Сполученим Королівством після подій 11 вересня 2001 року, у частині, що стосується затримання іноземців, підозрюваних у тероризмі. Суд встановив порушення Конвенції – і одним із ключових елементів його аргументації була оцінка того, чи були обрані заходи саме «суворо необхідними» у конкретному часовому контексті [74]. На наш погляд, методологічне значення цього рішення для нашої тематики полягає в тому, що Суд фактично здійснив поточну оцінку обмеження – оцінку, яку держава-учасниця сама мала проводити в межах власної правової системи, а не залишати її для зовнішнього судового органу. Якщо процедура поточного перегляду існує в національній системі, то конкретні обмеження мають значно меншу ймовірність дійти до Суду в порядку індивідуальних скарг – оскільки непропорційні обмеження виявляються і скасовуються на національному рівні. У цьому сенсі процедура періодичного перегляду виконує не лише правозахисну, але й розвантажувальну функцію для міжнародних судових інстанцій.

Більш ранні рішення Європейського суду з прав людини – зокрема, у справі «Лоулесс проти Ірландії» – закріплювали принцип широкої свободи розсуду національних органів влади у питаннях надзвичайних режимів [75]. Однак цю свободу розсуду Суд послідовно інтерпретує не як абсолютну дискрецію, а як можливість обирати між альтернативними засобами реагування на загрозу за

умови дотримання принципу необхідності. Зокрема, у справі «Бранніган і Мак-Брайд» Суд особливо підкреслив, що широка свобода розсуду не звільняє національні органи від обов'язку демонструвати, що обрані заходи є необхідними. Цей обов'язок демонстрації, на наш погляд, є ще одним обґрунтуванням процедури перегляду: він не може бути одноразовим, а має відтворюватися протягом усього періоду дії відповідного обмеження.

Звертаючись до міжамериканської системи захисту прав людини, ми констатуємо особливо чіткий розвиток темпорального виміру в консультативних висновках Міжамериканського суду з прав людини. У висновку ОС-8/87 щодо habeas corpus у надзвичайних ситуаціях Суд закріпив принципову тезу про те що навіть в умовах надзвичайного стану судовий контроль за законністю позбавлення волі не може бути припинений [100]. У висновку ОС-9/87 щодо судових гарантій у надзвичайних ситуаціях Суд розвинув цю позицію, наголосивши, що судові гарантії, які забезпечують права, від яких неможна відступати, самі є невід'ємними від цих прав [121]. На наш погляд, ці два висновки мають принципове значення не лише для теми судового контролю, а й для нашої теми періодичного перегляду. Логіка міжамериканських висновків полягає в тому, що ефективність захисту прав людини в умовах надзвичайних режимів забезпечується не лише існуванням окремих процесуальних гарантій, а їх систематичним функціонуванням. Періодичний перегляд є саме такою гарантією систематичного функціонування – він забезпечує, що окремі судові, парламентські та адміністративні процедури не залишаються розрізненими, а формують цілісну систему оцінки обмежень.

Узагальнюючи міжнародно-правову основу, ми констатуємо, що процедура періодичного перегляду обмежень воєнного стану не суперечить жодному з основних міжнародно-правових стандартів – навпаки, вона є їх логічним продовженням і інституційним втіленням. Стандарт «strictly required by the exigencies of the situation» зі статті 4 МПГПП і статті 15 ЄКПЛ, критерій «абсолютно необхідного часу» з Сіракузьких принципів, принцип «виняткового

та тимчасового характеру» обмежень із Загального коментаря № 29, принцип постійної відповідальності держави з прецедентної практики Європейського суду з прав людини та принцип невід’ємності судових гарантій з міжамериканської системи – усі ці стандарти узгоджено вказують на необхідність систематичного, а не одноразового контролю над обмеженнями воєнного стану.

Звертаючись до компаративного аналізу, можна виокремити кілька національних моделей, в яких процедура періодичного перегляду обмежень воєнного стану реалізована в тій чи іншій формі. У Сполучених Штатах Америки після подій 11 вересня 2001 року широкого поширення набула практика так званих «sunset clauses» («положень про автоматичне припинення дії») – нормативних положень, які обмежують дію конкретного заходу воєнного стану певним часовим строком, після якого захід автоматично припиняє свою дію, якщо не буде продовжений новим законодавчим рішенням. Найвідомішим прикладом є низка положень USA PATRIOT Act, прийнятого у 2001 році, який кілька разів продовжувався Конгресом – і кожне продовження супроводжувалося публічними дебатами щодо доцільності збереження конкретних повноважень [227]. На наш погляд, модель «положень про автоматичне припинення дії» має певні переваги – вона забезпечує автоматичність припинення дії обмеження за відсутності позитивного рішення про продовження. Водночас вона має й суттєвий недолік – вона не передбачає окремого систематичного перегляду протягом самого строку дії, а лише в його кінці. Тому ми вважаємо модель «положень про автоматичне припинення дії» не альтернативою процедурі перегляду, а її можливим доповненням. Такі положення забезпечують граничний строк дії обмеження, а процедура перегляду – оцінку його збереженої необхідності протягом цього строку.

У Сполученому Королівстві модель регулярного перегляду була запроваджена в межах Terrorism Act 2000 та подальших антитерористичних законів. Ці акти передбачають щорічну публічну доповідь незалежного оглядача

про застосування антитерористичних повноважень, який подається парламенту. Цей інститут – Independent Reviewer of Terrorism Legislation (Незалежний оглядач антитерористичного законодавства) – функціонує понад двадцять років і виявив високу ефективність як механізм поточного перегляду. Регулярні доповіді незалежного оглядача формують публічну дискусію щодо доцільності збереження конкретних повноважень і впливають на подальші законодавчі рішення [228; 229]. На наш погляд, британська модель є особливо цікавою для українського контексту з кількох причин: вона функціонує в умовах правової системи, що базується на принципі верховенства права; вона досягає системного впливу через формат регулярних публічних звітів, не вимагаючи кардинальних інституційних змін; вона забезпечує поєднання експертної незалежності та парламентського контролю.

У Канаді процедура парламентського перегляду надзвичайних повноважень закріплена в Emergencies Act 1988 року, який передбачає обов'язковість подання парламенту звітів про застосування надзвичайних повноважень та можливість скасування цих повноважень парламентом у будь-який момент. Канадська модель особливо примітна тим, що вона була розроблена як свідома відповідь на досвід застосування попередніх надзвичайних законів, зокрема, War Measures Act, який критикували за надмірну широту повноважень і недостатній парламентський контроль [230; 231]. На наш погляд, канадський досвід наочно демонструє, що запровадження процедури перегляду є не лише теоретично обґрунтованим, а й політично здійсненим кроком, що випливає з накопичення негативного історичного досвіду без процедури перегляду.

Підсумовуючи, слід констатувати, що процедура періодичного перегляду обмежень воєнного стану має чіткі міжнародно-правові обґрунтування, як у текстах основних договорів про права людини, так і в практиці їх тлумачення міжнародними судовими інстанціями. Більше того, у низці національних правових систем: США, Великій Британії, Канаді, інститути темпорального

контролю реалізовані в тій чи іншій формі. Ці матеріали демонструють, що пропонована нами реформа є не теоретичною конструкцією, а практично здійсненою моделлю, яка має реальні прикладні аналоги. Далі увага зосереджується на формуванні інституційно-процедурної моделі періодичного перегляду в українському контексті – з урахуванням міжнародно-правових стандартів і національної правової специфіки.

Міжнародно-правові стандарти, обґрунтовані в попередній частині, та компаративний матеріал моделей США, Великої Британії і Канади дають достатню теоретичну й нормативну опору для розробки конкретної інституційної моделі процедури перегляду в українському правовому контексті. На наш погляд, проєктування такої моделі має базуватися не на копіюванні зарубіжних інститутів, а на врахуванні специфіки української конституційно-правової системи: розподілу повноважень між гілками влади, інституційного статусу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, ролі адміністративної юстиції та Конституційного Суду України, наявних механізмів громадянського контролю. Поєднання цих національних особливостей із вимогами міжнародних стандартів формує контури моделі, яку ми пропонуємо як триступеневу модель: внутрішньовідомчу, парламентську та судову.

Триступенева структура моделі обґрунтовується кількома взаємопов'язаними міркуваннями. По-перше, кожен із трьох рівнів має власну функцію, що не може бути виконана іншими: внутрішньовідомчий рівень забезпечує систематичність і оперативність перегляду; парламентський – політичну легітимність і публічність; судовий – правовий захист у разі невиконання обов'язків перегляду. По-друге, поєднання трьох рівнів забезпечує систему стримувань і противаг: жоден із рівнів не має монопольної функції перегляду, а ефективність системи в цілому залежить від координованої роботи всіх трьох. По-третє, така структура відповідає українському конституційному розподілу повноважень – кожен із рівнів задіює органи, що вже існують у правовій системі, без потреби в створенні принципово нових інституцій. На наш

погляд, остання обставина має особливе практичне значення: запровадження процедури перегляду через створення спеціального незалежного органу могло б ефективніше виконувати функцію перегляду в теоретичній моделі, однак потребувало б суттєвих змін у конституційно-правовій структурі держави, що ускладнює реалізацію реформи.

Внутрішньовідомчий рівень процедури перегляду є базовим у запропонованій моделі. На цьому рівні обов'язок перегляду покладається на той самий орган виконавчої влади, який запровадив відповідне обмеження. Кабінет Міністрів України переглядає прийняті ним підзаконні акти; центральні органи виконавчої влади – свої акти у межах власної компетенції; військово-цивільні та військові адміністрації – свої рішення у межах територіальної юрисдикції. Періодичність внутрішньовідомчого перегляду має становити, на нашу думку, шість місяців – цей строк є компромісом між двома вимогами: достатньою тривалістю для накопичення інформації про реальні наслідки обмеження і достатньо короткою тривалістю для запобігання нормалізації винятку. Конкретна процедура перегляду має включати наступні елементи: збір актуальної інформації про оперативну обстановку, в якій діє обмеження; оцінку, чи зберігається обґрунтованість обмеження за критеріями тесту пропорційності; визначення, чи доцільно зберегти, модифікувати або скасувати обмеження; письмове оформлення мотивованого рішення з обов'язковим оприлюдненням.

Обов'язковість оприлюднення результатів внутрішньовідомчого перегляду є, на наш погляд, ключовою гарантією дієвості процедури. Без цього елемента перегляд ризикує перетворитися на формальну внутрішню звітність, що не виконує функції публічного контролю. Тому пропонуємо передбачити в новій редакції Закону № 389-VIII не лише обов'язок проведення перегляду, але й обов'язок оприлюднення мотивованих рішень за результатами перегляду на офіційних інтернет-ресурсах відповідних органів. Ця вимога має поширюватися як на рішення про збереження обмеження, так і на рішення про його модифікацію чи скасування. Для конфіденційної інформації, пов'язаної з обороноздатністю та

національною безпекою, може передбачатися спеціальний режим оприлюднення – з вилученням такої інформації, але з обов’язковим збереженням загальної мотивації рішення.

Парламентський рівень процедури перегляду є другим у запропонованій моделі і виконує функцію політичної легітимації та публічності перегляду. У цій частині ми виходимо з того, що Верховна Рада України повинна мати змогу здійснювати контроль на всіх етапах функціонування воєнного стану – його уведення, продовження і скасування, а також запровадження й застосування дискреційних повноважень. Однак, як ми обґрунтовували в попередніх підрозділах, на сьогодні парламентський контроль має переважно характер схвалення вже ухвалених рішень, оскільки активізується лише в моменти продовження загального режиму. У запропонованій нами моделі парламентський рівень набуває проактивного характеру, він включає систематичне отримання та розгляд звітів виконавчої влади про результати внутрішньовідомчого перегляду, обговорення цих звітів у профільних комітетах, у разі необхідності – ініціювання парламентських слухань або тимчасових слідчих комісій.

Інституційно ця функція може бути реалізована через створення спеціального постійно діючого підкомітету при одному з профільних комітетів Верховної Ради України, або через визначення такої функції за вже існуючим комітетом – Комітетом з питань прав людини та деокупації. На наш погляд, друга опція є більш реалістичною, оскільки не вимагає створення нових інституційних структур, а лише розширення повноважень уже існуючих. Підкомітет або комітет, наділений функцією парламентського нагляду за процедурою перегляду обмежень воєнного стану, мав би отримувати від Кабінету Міністрів України звіти про результати внутрішньовідомчого перегляду, проводити їх обговорення, у разі виявлення проблем – ініціювати парламентські процедури реагування. Періодичність парламентського перегляду може бути ширшою – на пів року, з можливістю позачергового скликання у разі надзвичайних обставин.

Особливу роль у парламентському рівні процедури має відігравати взаємодія з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини. На наш погляд, включення моніторингової функції Уповноваженого в систему процедури перегляду є принципово важливою з кількох причин. По-перше, Уповноважений володіє унікальною інституційною спроможністю накопичувати інформацію про реальні наслідки обмежень для конкретних громадян – через систему звернень, моніторингових візитів, аналізу скарг. По-друге, статус Уповноваженого як незалежної інституції забезпечує об'єктивність оцінки, що не залежить ні від виконавчої, ні від парламентської політичної кон'юнктури. По-третє, висновки Уповноваженого мають обов'язково враховуватися під час підготовки урядових звітів до парламенту щодо перегляду режимних обмежень.

Конкретний механізм такого включення може мати наступний вигляд. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини раз на пів року подає до профільного парламентського комітету власний звіт про моніторинг застосування обмежень воєнного стану з оцінкою їх впливу на права людини та з рекомендаціями щодо їх перегляду. Цей звіт обов'язково розглядається комітетом разом зі звітом Кабінету Міністрів. У разі суттєвих розбіжностей між позиціями уряду та Уповноваженого комітет ініціює спеціальну процедуру з'ясування – від додаткових слухань до парламентських запитів. Така конструкція забезпечує те, що моніторингова функція Уповноваженого не залишається ізольованою від основного процесу перегляду, а стає його органічною частиною.

Судовий рівень процедури перегляду є третім у запропонованій моделі і виконує функцію правового захисту в разі невиконання органами виконавчої та законодавчої влади їх обов'язків щодо перегляду. На цьому рівні застосовуються вже існуючі механізми української правової системи – адміністративна юстиція та конституційне правосуддя, які набувають специфічної функції в межах процедури перегляду. На наш погляд, ключова відмінність судового рівня в

межах процедури перегляду полягає в тому, що судовий захист може бути ініційований не лише особою, чиї права обмежуються, а й широким колом суб'єктів – зокрема, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, народними депутатами України, громадськими організаціями, що відповідають визначеним критеріям.

Адміністративні суди в межах процедури перегляду виконують подвійну функцію. По-перше, вони розглядають звичайні справи про оскарження конкретних обмежувальних заходів, у яких оцінюють не лише первинну законність та пропорційність заходу, а й виконання органом обов'язку періодичного перегляду. Невиконання цього обов'язку має визнаватися самостійною підставою для скасування заходу – оскільки без перегляду неможливо встановити, чи зберігається необхідність обмеження. По-друге, адміністративні суди розглядають специфічні справи про оскарження бездіяльності органів виконавчої влади у проведенні періодичного перегляду. Такі справи мають окремий процесуальний статус і дозволяють судово зобов'язати орган провести перегляд у разі його неправомірного бездіяльності.

Конституційний Суд України в межах процедури перегляду виконує функцію контролю за конституційністю самого нормативного механізму перегляду та за відповідністю практики його застосування конституційно-правовим стандартам. Зокрема, Конституційний Суд може розглядати конституційні скарги осіб, які стверджують, що їхні права були порушені внаслідок збереження обмеження без належного перегляду, або через дефекти самого механізму перегляду в чинному законодавстві. На наш погляд, така роль Конституційного Суду є природним продовженням його функцій захисту конституційних прав і не вимагає кардинальних змін у його повноваженнях.

Включення громадянського контролю в систему процедури перегляду заслуговує на окремий розгляд. На наш погляд, громадянський контроль не може бути четвертим окремим рівнем процедури – оскільки громадянські організації не мають владних повноважень щодо обмежень. Натомість, громадянський

контроль має пронизувати всі три рівні процедури: на внутрішньовідомчому рівні – через право громадських організацій звертатися з пропозиціями щодо перегляду конкретних обмежень; на парламентському – через право бути заслуханими при розгляді звітів у профільному комітеті; на судовому – через можливість виступати заявниками у справах про оскарження бездіяльності в проведенні перегляду. Така конструкція забезпечує включеність громадянського суспільства в процедуру без створення окремого формально-владного рівня, який міг би вступати в конфлікт із конституційним розподілом повноважень між державними інституціями.

Координація трьох рівнів процедури є окремим методологічним питанням, від вирішення якого залежить функціональність моделі в цілому. На наш погляд, координація має базуватися на чіткому розмежуванні термінів і функцій. Внутрішньовідомчий рівень діє в режимі щопіврічного циклу – кожні шість місяців відповідний орган проводить перегляд і публікує його результати. Парламентський рівень діє в режимі щорічного циклу – кожні дванадцять місяців профільний комітет розглядає звіти уряду та Уповноваженого. Судовий рівень діє в позачерговому режимі – він активізується за наявності конкретного спору про правомірність обмеження або про невиконання обов’язку перегляду. Таке часове розмежування дозволяє уникнути зайвого дублювання функцій і забезпечує те, що кожен рівень виконує свою специфічну роль.

Отже, триступенева модель процедури перегляду (внутрішньовідомча, парламентська та судова) забезпечує поєднання систематичності контролю, демократичної легітимності та ефективного правового захисту. Кожен із рівнів задіює органи, які вже існують у конституційно-правовій системі України, що робить пропоновану модель практично реалізованою без потреби в кардинальних інституційних змінах. Ключовою новацією є не створення нових органів, а нормативне закріплення нових процедур у межах уже існуючих повноважень. На наш погляд, така стратегія є оптимальною для умов тривалого

воєнного стану: вона дозволяє запровадити дієвий механізм темпорального контролю без зайвого ускладнення правової системи.

На наш погляд, ефективна нормативна реалізація запропонованої моделі потребує внесення змін до чотирьох нормативно-правових актів: Закону України «Про правовий режим воєнного стану» – як основного закону про воєнний стан; Кодексу адміністративного судочинства України – як процесуальної основи судового перегляду; Регламенту Верховної Ради України – як основи парламентської процедури; Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» – як основи моніторингової функції. Найбільш об'ємні і концептуально важливі зміни стосуються Закону № 389-VIII, де ми пропонуємо запровадити нову статтю 8-1, повну редакцію якої наведено нижче, а також доповнити статтю 8 положеннями про обов'язкову мотивацію первинного запровадження обмежень.

Звертаючись безпосередньо до запропонованої редакції, ми передусім наводимо повний текст нової статті 8-1 Закону № 389-VIII у формулюванні, яке, на наш погляд, оптимально відповідає завданням створення дієвого механізму темпорального контролю.

«Стаття 8-1. Періодичний перегляд обмежень воєнного стану

1. Кожне обмеження прав і свобод людини і громадянина, запроваджене в період дії правового режиму воєнного стану на підставі цього Закону, підлягає обов'язковому періодичному перегляду органом, який його запровадив. Перегляд проводиться не рідше одного разу на шість місяців з дати запровадження обмеження протягом усього періоду його дії.

2. Періодичний перегляд обмеження воєнного стану включає:

- збір актуальної інформації про оперативну обстановку та обставини, що зумовили запровадження обмеження;
- оцінку, чи зберігаються підстави, що виправдовували запровадження обмеження, з точки зору принципу пропорційності;

- оцінку наявності альтернативних, менш обмежувальних заходів, що ведуть до тієї самої законної мети;
- врахування звернень громадян, висновків Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та інших правозахисних інституцій щодо впливу обмеження на права людини;
- прийняття мотивованого рішення про збереження, модифікацію або скасування обмеження.

3. За результатами періодичного перегляду уповноважений орган приймає одне з таких рішень:

- про збереження обмеження у чинній редакції, якщо підстави його запровадження зберігаються в повному обсязі;
- про модифікацію обмеження, якщо підстави збереглися частково або змінилися, що дозволяє звужити обсяг обмеження;
- про скасування обмеження, якщо підстави його запровадження вже не зберігаються або з'явилися альтернативні менш обмежувальні засоби досягнення законної мети.

4. Рішення за результатами періодичного перегляду оформлюється в письмовій формі з обов'язковим викладенням мотивів за кожним із пунктів частини другої цієї статті. Рішення оприлюднюється на офіційному веб-сайті уповноваженого органу протягом п'яти робочих днів з дня його прийняття.

5. Якщо рішення містить інформацію, яка згідно із законом не підлягає оприлюдненню, у відкритій частині рішення викладаються його загальна мотивація та висновки, а конфіденційна частина додається у вигляді засекреченого додатка, доступ до якого надається в порядку, передбаченому законодавством про державну таємницю.

6. Кабінет Міністрів України не пізніше одного місяця після закінчення кожного календарного півріччя подає Верховній Раді України зведений звіт про результати періодичного перегляду обмежень воєнного стану, запроваджених центральними органами виконавчої влади, військово-цивільними та військовими

адміністраціями. Зведений звіт оприлюднюється на офіційному веб-сайті Кабінету Міністрів України одночасно з його поданням до Верховної Ради України.

7. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини не пізніше одного місяця після закінчення кожного календарного півріччя подає Верховній Раді України власний звіт про моніторинг застосування обмежень воєнного стану з оцінкою їх впливу на права людини та рекомендаціями щодо їх перегляду. Звіт Уповноваженого розглядається профільним комітетом Верховної Ради України одночасно зі зведеним звітом Кабінету Міністрів України.

8. Невиконання обов'язку проведення періодичного перегляду обмеження воєнного стану у строки, визначені цією статтею, є підставою для:

- визнання обмеження таким, що не може застосовуватися, з моменту спливу строку, в який мав бути проведений перегляд;
- оскарження бездіяльності уповноваженого органу в порядку адміністративного судочинства;
- ініціювання парламентських процедур щодо притягнення відповідних посадових осіб до відповідальності.

9. Положення цієї статті поширюються на обмеження, запроваджені до набуття чинності цією статтею, з урахуванням перехідних положень, передбачених окремим розділом цього Закону.».

Пояснення до запропонованої редакції зосереджується на ключових нормативних рішеннях, які потребують обґрунтування. Шестимісячна періодичність перегляду, закріплена в частині першій, є компромісом між двома вимогами: достатньою тривалістю для накопичення інформації про реальні наслідки обмеження і достатньо короткою тривалістю для запобігання нормалізації винятку. Зміст перегляду, побудований із чотирьох елементів, закріплений у частині другій, відтворює методологію пропорційності з додаванням двох специфічних елементів – врахування звернень громадян та висновків Уповноваженого. Натомість частина третя визначає три можливі

результати перегляду, що забезпечує реальну функціональність процедури: вона не зводиться до декларативної звітності, а має завершуватися одним із трьох змістовних рішень, кожне з яких породжує нормативні наслідки. Обов'язковість оприлюднення, закріплена в частинах четвертій і п'ятій, є ключовою гарантією дієвості процедури – без публічності перегляд ризикує перетворитися на формальну внутрішню звітність.

Звертаючись далі до доповнень статті 8 Закону № 389-VIII, вважаємо за необхідне посилити вимоги до мотивації первинного запровадження кожного обмеження воєнного стану. На сьогодні стаття 8 містить орієнтовний перелік можливих заходів, але не закріплює обов'язку мотивації їх вибору. Пропонуємо доповнити статтю 8 новою частиною такого змісту:

«Х. Кожне рішення про запровадження конкретного обмеження воєнного стану на підставі цієї статті оформлюється у формі нормативно-правового акта, що містить:

- виклад законної мети, для досягнення якої запроваджується обмеження;
- обґрунтування придатності обмеження для досягнення цієї мети;
- обґрунтування необхідності обмеження як такого, що веде до мети найменш обмежувальним з можливих способів;
- обґрунтування пропорційності тягара, що накладається обмеженням на права людини, суспільному благу, заради якого здійснюється обмеження;
- визначення першої дати періодичного перегляду відповідно до статті 8-1 цього Закону.».

Поправки до Кодексу адміністративного судочинства України стосуються процесуальних аспектів судового перегляду. Пропонуємо доповнити Кодекс новою главою, яка регулює специфічну категорію справ – справи про оскарження бездіяльності органів виконавчої влади у проведенні періодичного перегляду обмежень воєнного стану. На наш погляд, ця категорія справ потребує особливого процесуального регулювання з таких причин. По-перше, у цих

справах суд оцінює не змістовну сторону обмеження, а формальне виконання процедурного обов'язку – тому процесуальні правила можуть бути спрощеними. По-друге, такі справи мають специфічне коло заявників, що включає не лише особу, чії права обмежуються, а й широке коло осіб, наділених правом ініціювати перегляд. По-третє, наслідки задоволення позову в таких справах мають специфічний характер – суд не скасовує обмеження, а зобов'язує орган провести перегляд або визнає обмеження таким, що не може застосовуватися до проведення перегляду.

Запропонована нова глава Кодексу адміністративного судочинства України могла б мати такий зміст:

«Глава Х-1. Особливості провадження у справах про оскарження бездіяльності уповноваженого органу у проведенні періодичного перегляду обмежень воєнного стану

Стаття XXX. Право на оскарження

1. Бездіяльність органу виконавчої влади, військово-цивільної або військової адміністрації у проведенні періодичного перегляду обмеження воєнного стану, передбаченого статтею 8-1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», може бути оскаржена в порядку, передбаченому цією главою.

2. Право на оскарження мають:

- особа, чії права обмежуються відповідним заходом;
- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- народні депутати України в кількості не менше двадцяти п'яти;
- громадські організації, що відповідають критеріям, визначеним

статтею XXX-1 цього Кодексу.

Стаття XXX-1. Критерії громадських організацій

1. Громадська організація має право бути заявником у справах, передбачених цією главою, якщо:

- до її статутних завдань входить захист прав людини;

- вона зареєстрована в установленому порядку не менше ніж три роки до моменту звернення;

- вона є державно незалежною та політично нейтральною.

Стаття XXX-2. Скорочені строки розгляду

1. Справи, передбачені цією главою, розглядаються у скорочений строк, що не перевищує тридцяти днів з дня надходження позовної заяви.

Стаття XXX-3. Рішення суду

1. У разі задоволення позову суд:

- зобов'язує уповноважений орган провести періодичний перегляд обмеження воєнного стану у визначений судом строк;

- визнає, що обмеження воєнного стану не може застосовуватися до моменту проведення перегляду;

- у разі повторної бездіяльності – визнає обмеження воєнного стану недіючим з моменту, визначеного судом.».

Поправки до Регламенту Верховної Ради України стосуються парламентського рівня процедури перегляду. На наш погляд, ці поправки можуть бути сформульовані компактно у вигляді доповнення до Регламенту положенням про спеціальну процедуру розгляду піврічних звітів Кабінету Міністрів України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про результати періодичного перегляду обмежень воєнного стану. Профільний комітет Верховної Ради України, на який покладається ця функція, мав би розглядати обидва звіти на спеціальному засіданні, до участі в якому могли б запрошуватися представники громадських організацій. За результатами розгляду комітет приймає висновки, які подаються до Верховної Ради України разом із обома звітами і можуть стати основою для парламентських запитів, парламентських слухань або ініціювання тимчасових слідчих комісій.

Перехідні положення для запровадження процедури перегляду заслуговують на окрему увагу. На момент набуття чинності новою редакцією Закону № 389-VIII в Україні діятиме значна кількість обмежень воєнного стану,

запроваджених без проведення жодного попереднього перегляду. Запровадити для всіх цих обмежень одночасний перегляд у короткі строки неможливо – це створило б непосильне навантаження як на органи виконавчої влади, так і на парламентські структури. Тому пропонуємо такі перехідні положення:

«Розділ XX. Перехідні положення

1. Положення статті 8-1 цього Закону поширюються на всі обмеження воєнного стану, що діють на момент набуття чинності новою редакцією цього Закону.

2. Перший періодичний перегляд обмежень воєнного стану, що діють на момент набуття чинності новою редакцією цього Закону, проводиться у такі строки:

- обмеження, запроваджені до 24 лютого 2023 року, – протягом трьох місяців з дня набуття чинності новою редакцією;
- обмеження, запроваджені у період з 24 лютого 2023 року до 24 лютого 2024 року, – протягом шести місяців з дня набуття чинності новою редакцією;
- обмеження, запроваджені після 24 лютого 2024 року, – у звичайному порядку, передбаченому статтею 8-1.

3. Кабінет Міністрів України затверджує план-графік першого перегляду обмежень воєнного стану протягом одного місяця з дня набуття чинності новою редакцією цього Закону.».

Запропонована нормативна модель сформована за результатами порівняльно-правового аналізу механізмів контролю за надзвичайними заходами та із застосуванням методу правового моделювання. Порівняльне дослідження дало змогу визначити функціональне призначення положень про автоматичне припинення дії заходів, парламентського перегляду, незалежного оцінювання та судового контролю. Метод правового моделювання використано для адаптації цих елементів до системи органів публічної влади України без створення нових інституцій і без дублювання їх компетенції.

У результаті сформовано триступеневу процедуру періодичного перегляду, яка охоплює внутрішньовідомчий, парламентський і судовий рівні. Її центральним нормативним елементом є запропонована стаття 8-1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Реалізація цієї моделі потребує внесення взаємопов'язаних змін до зазначеного Закону, Кодексу адміністративного судочинства України, Регламенту Верховної Ради України та Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Інші запропоновані зміни мають забезпечити практичне застосування основної норми та узгодженість внутрішньовідомчого, парламентського і судового контролю.

Звертаючись до прогнозованих практичних наслідків запровадження процедури перегляду, виокремлюємо три основні групи трансформацій, які, на наш погляд, відбулися б в українській правозастосовній практиці в разі ухвалення запропонованих нормативних рішень. Перша група – трансформація правозастосування в умовах воєнного стану з епізодичного на динамічне. На сьогодні обмеження воєнного стану часто функціонують за моделлю одноразового запровадження без подальшого регулярного перегляду їх необхідності, пропорційності та актуальності: орган виконавчої влади приймає рішення про обмеження, після чого це рішення живе власним життям до моменту скасування режиму в цілому. Запровадження процедури перегляду принципово змінює цю модель: обмеження стає предметом постійного аналітичного процесу, в якому кожні шість місяців переоцінюється його обґрунтованість. Це не означає, що кожен перегляд обов'язково призведе до скасування – у багатьох випадках перегляд завершиться рішенням про збереження обмеження. Однак сам факт необхідності переоцінки змушує орган систематично повертатися до питання обґрунтованості, що є запобіжником проти інерції правозастосування.

Друга група наслідків – зміцнення процесуальних гарантій прав людини. На сьогодні особа, чий права обмежуються заходом воєнного стану, має обмежений доступ до інформації про підстави та обґрунтованість цього заходу.

Якщо вона хоче оскаржити обмеження в судовому порядку, вона стикається з необхідністю доводити, що обмеження є непропорційним – у ситуації, коли вся доказова база перебуває в розпорядженні органу, який запровадив обмеження. Запровадження процедури перегляду з обов’язковим оприлюдненням мотивованих рішень принципово змінює інформаційний баланс: тепер кожні шість місяців публікується актуальна оцінка обґрунтованості обмеження, яка може стати основою для оскарження, наукового аналізу, громадської дискусії. На наш погляд, ця інформаційна функція процедури перегляду має не меншу вагу, ніж її безпосередня правозахисна функція.

Третя група наслідків – підвищення передбачуваності правового порядку. Тривалість українського воєнного стану в поєднанні з відсутністю процедури перегляду створює стан, в якому будь-яке обмеження може формально діяти невизначено довго – до моменту припинення режиму. Така невизначеність є проблемою як для громадян, які не можуть планувати своє життя на основі стабільних правових очікувань, так і для бізнесу, що стикається з регуляторною непередбачуваністю, і для зовнішніх партнерів України, які оцінюють її правову систему. Систематична процедура перегляду створює прогнозований ритм правотворчих рішень: кожні шість місяців по кожному діючому обмеженню публікується актуальна оцінка, яка дає основу для подальшого планування. Це не усуває невизначеність повністю, оскільки конкретні рішення перегляду залежать від оперативної обстановки, однак знижує її до управлінського рівня.

Поряд із прогнозованими позитивними наслідками, на наш погляд, важливо проаналізувати можливі ризики реалізації пропонованої моделі. Перший ризик – формальне проведення процедури без змістовного перегляду. Цей ризик є реальним: за наявності нормативної вимоги переглядати обмеження кожні шість місяців орган виконавчої влади може формально виконувати цю вимогу, видаючи кожні шість місяців стандартизовані рішення про збереження обмеження у чинній редакції без реального аналізу його обґрунтованості. На наш погляд, запобіжниками проти цього ризику є три елементи запропонованої

моделі: обов'язковість мотивованого рішення за чотирма змістовними критеріями (без яких рішення не може вважатися виконанням процедури); обов'язковість оприлюднення мотивації, що дозволяє публічно оцінити її змістовність; можливість судового оскарження бездіяльності, що включає і випадки формального проведення перегляду без реального змісту.

Другий ризик – бюрократизація процедури з її перетворенням на самостійне навантаження, відірване від реальних потреб правозастосування. Цей ризик мінімізується через раціональну побудову процедури: шестимісячна періодичність не створює надмірного навантаження; обов'язковими є лише ключові елементи мотивування, без зайвої деталізації; формат оприлюднення залишається гнучким і дозволяє адаптуватися до специфіки конкретних обмежень. Крім того, бюрократичне навантаження від процедури перегляду має оцінюватися не ізольовано, а у зіставленні з тим навантаженням, яке несе правозастосовна система за відсутності перегляду – через накопичення непропорційних обмежень, зростання кількості індивідуальних оскаржень, неконтрольоване розширення сфери регулювання. На наш погляд, перегляд є інструментом раціоналізації, а не бюрократизації відповідної системи.

Третій ризик – політична інструменталізація процедури перегляду. Цей ризик особливо актуальний у контексті поляризованого політичного середовища, в якому будь-який інструмент може бути використаний для досягнення цілей, що відхиляються від його первинного призначення. Можна уявити ситуацію, коли результати перегляду використовуються для політичної дискредитації уряду; коли парламентська меншість штучно блокує процедуру; коли громадські організації, формально незалежні, фактично діють як інструмент іноземного впливу. На наш погляд, запропонована триступенева процедура частково мінімізує цей ризик через систему стримувань і противаг: жоден із трьох рівнів процедури не може монополювати її результат, а взаємодія всіх трьох рівнів забезпечує об'єктивність оцінки. Водночас повне виключення цього ризику неможливе – як неможливе виключення політичної

інструменталізації будь-якого правового інституту в умовах демократичної політичної системи. Цей ризик є ціною, яку правова держава об'єктивно платить за відмову від авторитарної моделі управління надзвичайними ситуаціями.

У теоретичному вимірі процедура періодичного перегляду виконує інтегративну функцію, оскільки поєднує змістовні критерії пропорційності з часовими гарантіями недопущення перетворення тимчасових обмежень на сталу практику. Концепція контрольованого винятку набуває цілісного вигляду через об'єднання двох вимірів контролю: змістовного, що забезпечується тестом пропорційності, та часового, що забезпечується процедурою періодичного перегляду. Перший вимір відповідає на питання чи виправдане обмеження по суті? другий – на питання чи виправдане обмеження зараз? Без першого виміру обмеження може бути запровадженим без належного обґрунтування і ставати інструментом свавілля; без другого виміру обмеження може зберігати свою чинність задовго після того, як воно перестало бути виправданим. Лише поєднання обох вимірів забезпечує те, що виняток зберігає характеристики, які роблять його контрольованим: змістовну обґрунтованість і часову обмеженість.

На наш погляд, це поєднання має не лише теоретичне, а й практично-нормативне значення. Тест пропорційності та процедура перегляду – це не два паралельні інструменти, а два невіддільні елементи однієї системи. Тест пропорційності, проведений лише в момент запровадження, без подальшого перегляду, перетворює миттєву оцінку на безстрокову – що суперечить самій логіці пропорційності як зважування обставин у часі. Процедура перегляду, проведена без застосування методології пропорційності, перетворюється на формальну констатацію без змістовного навантаження. Тому, на наш погляд, новостворена стаття 8-1 Закону № 389-VIII, в якій метод перегляду чітко прив'язано до критеріїв пропорційності, є не лише нормативним рішенням практичних проблем, а й інституційним втіленням концепції контрольованого винятку в цілому.

Висновки до розділу 3

1. Національна модель обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні має формально розвинену структуру – конституційну основу (стаття 64 Конституції України), спеціальний закон (Закон № 389-VIII), масив підзаконних актів, інститути судового контролю та омбудсмана, – однак приховує системні функціональні дефіцити. Центральними з них є відсутність законодавчо закріпленого стандарту мінімально необхідного обмеження, відсутність механізму перегляду введених обмежень у динаміці та відсутність звітності, яка дозволяла б здійснювати системний, а не лише точковий контроль.

2. У межах аналізу національної моделі конкретизовано трирівневу модель державного втручання у права людини в умовах воєнного стану. Перший рівень охоплює звичайні обмеження прав, другий – відступ від окремих міжнародних зобов'язань у порядку дерогації, третій – опосередкований вплив легітимних оборонних заходів на пов'язані права. Практичне значення третього рівня полягає в тому, що тест пропорційності має охоплювати не лише безпосередній захід, а й передбачувані наслідки для суміжних прав. Теоретично коректним є розуміння такого впливу не як скасування права, а як тимчасового ускладнення або звуження можливості його повної реалізації, що зберігає за державою позитивні зобов'язання щодо мінімізації наслідків втручання.

3. Чинна українська система контролю за обмеженнями формально містить усі необхідні сегменти – парламентський, судовий, омбудсмана та громадський, – однак кожен із них функціонує зі суттєвими дефіцитами: парламентський контроль є реакційним, а не системним; судовий обмежений неформальною доктриною незаперечності оперативних рішень; контроль омбудсмана не забезпечений процедурою попередніх консультацій; громадський потребує посилення гарантій свободи медіа. Ефективність контролю забезпечується не окремим сегментом, а їх скоординованою взаємодією.

4. Ми обґрунтовуємо методологію оцінювання пропорційності обмежень як послідовність чотирьох аналітичних кроків – встановлення законної

мети, тест придатності, тест необхідності (найменш обмежувального засобу) та тест зважування, – що застосовується не як механічний контрольний список, а як засіб структурованого міркування. Поряд з оцінювальною ця методологія виконує діагностичну функцію: вона дозволяє відрізнити правомірне обмеження від фактичного порушення, замаскованого під обмеження, що особливо актуально за відсутності чіткого нормативного стандарту.

5. Випробування методології на матеріалі української практики 2022-2026 років – у питаннях прав внутрішньо переміщених осіб, осіб на тимчасово окупованих територіях, дітей, а також досвіду пандемії COVID-19 – підтверджує її продуктивність і водночас виявляє часовий вимір принципу пропорційності: захід, виправданий у гострий момент кризи, з плином часу може втратити статус найменш обмежувального, а отже, тест пропорційності має застосовуватися не лише в момент запровадження обмеження, а систематично в динаміці.

6. Центральною практичною пропозицією дослідження є запровадження процедури періодичного перегляду обмежень воєнного стану як нормативного втілення часового виміру контрольованого винятку. Ми доводимо, що така процедура не лише доктринально бажана, а й безпосередньо впливає з міжнародних зобов'язань України – зі стандарту «суворо тією мірою, в якій цього вимагає гострота становища» (стаття 4 МПГПП, стаття 15 ЄКПЛ), принципу «виняткового та тимчасового характеру» обмежень (Загальний коментар № 29), критерію «абсолютно необхідного часу» (Сіракузькі принципи), принципу постійної відповідальності держави (практика Європейського суду з прав людини) та принципу невід'ємності судових гарантій (висновки Міжамериканського суду з прав людини). Цей висновок підкріплюється компаративним досвідом США, Сполученого Королівства та Канади.

7. Ми пропонуємо триступеневу модель процедури перегляду – внутрішньовідомчу, парламентську та судову, – у якій кожен рівень виконує власну незамінну функцію (систематичність, політичну легітимність, правовий захист), а громадянський контроль пронизує всі три рівні. Модель не потребує

створення нових органів і реалізується через нормативне закріплення нових процедур у межах уже наявних повноважень. Її нормативним ядром є запропонована нами стаття 8-1 Закону № 389-VIII (з обов'язковим шестимісячним переглядом, мотивованим рішенням за критеріями пропорційності та обов'язковим оприлюдненням), узгоджена зі змінами до Кодексу адміністративного судочинства України, Регламенту Верховної Ради України та Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини».

8. Концепція контрольованого винятку набуває цілісного вигляду лише через інтеграцію двох вимірів контролю – змістовного, що забезпечується тестом пропорційності (відповідає на питання, чи виправдане обмеження по суті), та часового, що забезпечується процедурою періодичного перегляду (відповідає на питання, чи виправдане обмеження зараз). Запровадження обох інструментів у вітчизняну правову систему є не теоретико-академічним завданням, а необхідною умовою збереження конституційно-правової природи української держави в умовах тривалого воєнного стану; у цьому полягає основний практичний внесок дослідження.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретико-правове обґрунтування критеріїв правомірності обмеження прав людини під час дії правового режиму воєнного стану та запропоновано цілісну концепцію «контрольованого винятку» як моделі, що дозволяє забезпечити ефективну реакцію держави на надзвичайні загрози без послаблення гарантій прав людини. Проведене дослідження дає підстави для таких висновків.

1. Аналіз еволюції особливих правових режимів виявив сталу закономірність: вирішальним чинником правомірності надзвичайного втручання у права людини є не сама наявність загрози, а якість нормативної конструкції запобіжників, що забезпечують тимчасовість, підконтрольність і зворотність обмежень. Від римської диктатури, афінської політичної доцільності та легістської китайської моделі до французького стану облоги й кодифікації XIX–XX століть повторюється одна й та сама закономірність: виняток або залишається в межах правопорядку, або підпорядковує його собі. Вирішальним чинником є наявність запобіжників проти зловживання надзвичайними повноваженнями: там, де їх бракувало, режим виходив за межі своєї правової природи. Це й обґрунтовує потребу в інструментах стримування.

2. Сучасний правовий режим воєнного стану слід розглядати не як стан виходу за межі права, а як юридично визначену конструкцію особливого правового режиму, у межах якої публічна влада зберігає підконтрольність праву. У теоретико-правовій моделі цього режиму виокремлено шість обов'язкових змістових блоків: підстави запровадження, суб'єктний склад, процедуру, перелік заходів, темпоральні межі та механізми контролю, кожен з яких має бути одночасно нормативно визначеним і функціонально дієвим. Режим воєнного стану відмежовано від суміжних правових явищ – звичайних обмежень прав, відступу (дерогації), призупинення дії норми та звуження змісту суб'єктивного права; підміна одного інструменту іншим є самостійною підставою для висновку

про несумісність дій держави з її зобов'язаннями, незалежно від матеріальної виправданості заходів.

3. Систематизація нормативно-правових засад обмеження і déroгації в міжнародному праві засвідчила, що конструкція статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та статті 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод містить три взаємопов'язані рівні перевірки: пороговий (наявність суспільної небезпеки, що загрожує життю нації, та її офіційне проголошення), матеріальний (сувора необхідність, пропорційність, недискримінаційність, повага до невідступних прав) і процедурний (належа нотифікація). Ці вимоги діють кумулятивно, а абсолютною межею перевірки залишається збереження сутності права, яке не може зачіпатися незалежно від ваги інших підстав.

4. Розкриття міжнародних механізмів і процесуальних гарантій контролю показало, що міжнародний контроль за дотриманням стандартів обмеження прав під час déroгацій у системі Європейської конвенції з прав людини та універсальних договірних органів Організації Об'єднаних Націй є необхідним, але недостатнім компонентом. Його ефективність є похідною від якості таких внутрішніх фільтрів: парламентського нагляду, незалежного судового контролю, механізмів перегляду, прозорості та нотифікації. Між нормативними вимогами déroгаційного режиму і реальною практикою держав існує системний розрив, спричинений надмірно широким тлумаченням свободи розсуду та систематичною недооцінкою процедурних елементів déroгації, які насправді є ключовими запобіжниками проти нормалізації винятку.

5. Аналіз міжнародної та порівняльної практики дав змогу встановити спільні стандарти оцінювання правомірності обмежень окремих прав людини. До них належать наявність належної правової підстави і законної мети, придатність заходу для її досягнення, відсутність менш обтяжливих засобів, співмірність наслідків втручання, недискримінаційність, збереження сутності права та доступність ефективного засобу юридичного захисту. Застосування цих

стандартів має враховувати юридичну природу відповідного права, інтенсивність втручання та фактичні обставини його реалізації. Щодо свободи пересування особливого значення набувають територіальна та персональна диференціація заходів; щодо права на житло і мирне володіння майном – наявність належної процедури та компенсаційних механізмів; щодо права на справедливий суд – збереження доступу до незалежного судового контролю і процесуальних гарантій. Сам факт дії воєнного або іншого надзвичайного режиму не є достатнім обґрунтуванням обмеження, тому кожний захід потребує окремої перевірки за зазначеними критеріями.

6. Оцінювання національної моделі обмеження прав людини в умовах воєнного стану засвідчило, що Конституція України та Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначають підстави і порядок запровадження режиму, компетенцію органів публічної влади та загальний перелік допустимих заходів. Україна також виконала міжнародно-правовий обов'язок щодо повідомлення про відступ від окремих зобов'язань за міжнародними договорами у сфері прав людини. Водночас національна модель не містить єдиної процедури регулярної перевірки збереження необхідності конкретних обмежень та уніфікованої методології оцінювання їх правомірності. Тривалість дії воєнного стану актуалізувала потребу в постійному контролі за обмеженнями прав людини. На рівні правозастосування виявлено неоднакове застосування критеріїв оцінювання обмежень у різних галузях права та практиці різних органів публічної влади, що призводить до непослідовності правових рішень і послаблює цілісність контролю.

7. Розроблено методологію оцінювання пропорційності обмежень прав людини в умовах воєнного стану, яка передбачає послідовну перевірку правової підстави і законної мети втручання, його придатності, необхідності та співмірності. Перевірка правової підстави охоплює доступність, передбачуваність і достатню визначеність нормативного регулювання. Оцінювання придатності вимагає встановлення фактичного зв'язку між заходом

і визначеною метою. Перевірка необхідності передбачає пошук менш обтяжливих альтернатив, а співмірність – зіставлення суспільного результату заходу з його наслідками для прав людини. Ця методологія становить змістовий вимір концепції «контрольованого винятку» та дає змогу відмежувати правомірне обмеження від порушення права, формально обґрунтованого потребами воєнного стану. У межах цієї концепції обґрунтовано трирівневу модель державного втручання у права. Перший рівень становлять звичайні обмеження, допустимість яких перевіряється відповідно до умов обмежувальних положень міжнародних договорів. Другий рівень охоплює відступ від окремих міжнародних зобов'язань у порядку дерогації. Третій рівень становить опосередкований вплив легітимних оборонних заходів на пов'язані права, який потребує посиленого оцінювання наслідків втручання та доведення його мінімальної достатності.

8. Обґрунтовано триступеневу процедуру періодичного перегляду обмежень прав людини в умовах воєнного стану, що охоплює внутрішньовідомчий, парламентський і судовий рівні. Внутрішньовідомчий перегляд має забезпечувати регулярне оцінювання органом, відповідальним за застосування заходу, його актуальності необхідності, фактичної ефективності, наслідків для прав людини та наявності менш обтяжливих альтернатив. Парламентський перегляд забезпечує політичну підзвітність органів виконавчої влади, публічне обговорення та оцінювання достатності наведеного обґрунтування. Судовий перегляд гарантує незалежну перевірку законності, необхідності та пропорційності втручання. Для нормативного закріплення цієї процедури запропоновано доповнити Закон України «Про правовий режим воєнного стану» статтею 8-1 та внести взаємопов'язані зміни до Кодексу адміністративного судочинства України, Регламенту Верховної Ради України і Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Запровадження такої процедури забезпечує часовий вимір концепції

«контрольованого винятку» та дає змогу припиняти або змінювати обмеження після втрати ними первинної необхідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Schmitt C. Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty / transl. by George Schwab. Chicago : University of Chicago Press, 2005. URL: https://platypus1917.org/wp-content/uploads/Political-Theology_-Four-Chapte-CarlSchmitt.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
2. Мерник А. М. Обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів: загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2023. 36 с.
3. Андрієвська О. В. Конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2018. 240 с.
4. Терлецький Д. С. Обмеження конституційних прав: у пошуках балансу між приватними та публічними інтересами // Права людини в особливих правових режимах: досвід України : монографія / за заг. ред. М. В. Афанасьєвої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 8–50.
5. Права людини в особливих правових режимах: досвід України : монографія / Д. С. Терлецький, О. В. Марусяк, Ю. Д. Батан, М. В. Афанасьєва та ін. ; за заг. ред. М. В. Афанасьєвої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 356 с.
6. Кузніченко С. О. Становлення та розвиток інституту надзвичайних адміністративно-правових режимів в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2010. 34 с.
7. Van den Berge L. Aims and Methods of Legal History - The Case of the Roman Dictatorship // Law and Method. 2024. (Special Issue: Progress in Legal Scholarship). DOI: 10.5553/REM/000081.
8. Lanni A. Law, War, and History // Law and History Review. 2008. Vol. 26, No. 3. P. 469–489. URL: <https://www.jstor.org/stable/27641604> (дата звернення: 10.10.2025).
9. Магда С. О. Забезпечення прав, свобод та реалізації обов'язків громадян в умовах надзвичайних адміністративно-правових режимів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 22 с.
10. Haitas D. Shang Yang and Legalist Reform in the Ancient Chinese State of Qin // Lex et Scientia International Journal. 2018. Vol. 25, No. 1. P. 100–109. URL: https://lexetscientia.univnt.ro/download/623_LESIJ_XXV_1_2018_art.010.pdf (дата звернення: 10.10.2025).

11. Giles L. Sun Tzu on the Art of War. 1st ed. London : Routledge, 2002. URL: https://sites.ualberta.ca/~enoch/Readings/The_Art_Of_War.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
12. Vervae F. The date, modalities and legacy of Sulla's abdication of his dictatorship: a study in Sullan statecraft // *Studia Historica. Historia Antigua* (Universidad de Salamanca). 2018. Vol. 36. P. 182–205. ISSN 0213-2052. eISSN 2530-4100. DOI: 10.14201/shha2018363182.
13. Burden-Strevens C. W. The Republican Dictatorship: an Imperial Perspective // In: Osgood J., Baron C. (eds.). *Cassius Dio and the Late Roman Republic*. Leiden; Boston : Brill, 2019. (Brill Historiography of Rome and Its Empire). DOI: 10.1163/9789004388321_009.
14. MacDonald R. The significance of the changes that Sulla made to the Roman constitution, and to what extent these changes had been reversed by 70 B.C. // *Groundings Undergraduate*. 2010. Vol. 3. P. 137-153. DOI: 10.36399/GroundingsUG.3.262. URL: <https://doi.org/10.36399/GroundingsUG.3.262> (дата звернення: 10.10.2025).
15. Syme R. *The Roman Revolution*. Oxford : Oxford University Press, 1939. 590 p. URL: <https://archive.org/details/romanrevolution0000syme> (дата звернення: 10.10.2025).
16. Suetonius G. *Tranquillus. Divus Iulius* // The Latin Library. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.caesar.html> (дата звернення: 10.10.2025).
17. Canfora L. *Julius Caesar: The People's Dictator* / transl. from the Italian by Marian Hill and Kevin Windle. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. 286 p. ISBN 978-0-7486-1936-8. URL: <https://dokumen.pub/julius-caesar-the-peoples-dictator-9780748629008.html> (дата звернення: 10.10.2025).
18. Brunt P. A., Moore J. M. (eds.) *Res Gestae Divi Augusti: The Achievements of the Divine Augustus*. Oxford : Oxford University Press, 1967. URL: https://penelope.uchicago.edu/thayer/e/roman/texts/cassius_dio/53*.html (дата звернення: 10.10.2025).
19. Tacitus. *Annales. Liber I, cap. 1-4* // *The Annals* / Ed. by J. Jackson. Loeb Classical Library. Cambridge : Harvard University Press, 1931. URL: https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/resgest_engl.htm (дата звернення: 10.10.2025).
20. Adams J. P. *Some Augustan Legislation*. California State University, Northridge, 2010. URL: https://www.csun.edu/~hcfl004/aug_leg.html (дата звернення: 10.10.2025).
21. The Latin Library. *Res Gestae Divi Augusti*. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/augustus/resgestae.html> (дата звернення: 10.10.2025).
22. Bukhanevych O., Mernyk A., Petryshyn O. Approaches to understanding the category «special legal regimes» // *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. Vol. 28, No. 1. P. 71–78. DOI: 10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78.

23. Roman Jurists and the Idea of International Criminal Responsibility: Ulpian and the Cosmopolis // Philosophical Foundations of International Criminal Law. Publication Series No. 34. Brussels, 2018. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/786d85/pdf> (дата звернення: 06.08.2025).
24. Elkins B. Practical Just War: St. Augustine & His Framing of Just War Theory // Discentes: Penn Classical Studies Journal. 2024, Oct. 13. URL: <https://web.sas.upenn.edu/discentes/2024/10/13/practical-just-war-st-augustine-his-framing-of-just-war-theory/> (дата звернення: 06.08.2025).
25. Bauman R. A. Women and Politics in Ancient Rome. London : Routledge, 1992. 240 p.
26. Ste. Croix G. E. M. de. Aspects of the «Great» Persecution // Harvard Theological Review. 1954. Vol. 47, No. 2. P. 75–113. DOI: 10.1017/S0017816000027504.
27. The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions : A Translation with Commentary, Glossary, and Bibliography / transl. by C. Pharr. Princeton : Princeton University Press, 1952. xxvi, 643 p. (The Corpus of Roman Law ; vol. I).
28. MacMullen R. Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries. New Haven : Yale University Press, 1997. 282 p. ISBN 0-300-07148-5.
29. Jewell J. S. Violence in the Medieval Church Before the First Crusade: H99 Thesis Final Draft. California Institute of Technology, 2004. 97 p. URL: https://thesis.library.caltech.edu/8521/1/H99_Thesis_Full_joe_jewell.pdf (дата звернення: 06.08.2025).
30. Augustine of Hippo. The City of God / transl. by M. Dods // In: Nicene and Post-Nicene Fathers. First Series, Vol. 2 / ed. by P. Schaff. Buffalo, NY : Christian Literature Publishing Co., 1887. Revised for New Advent by K. Knight. URL: <https://www.newadvent.org/fathers/120119.htm> (дата звернення: 06.08.2025).
31. Holt J. C. Magna Carta / ed. by G. Garnett, J. Hudson. 3rd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. 481 p. ISBN 978-1-107-09316-4.
32. The Constitutional Documents of the Puritan Revolution, 1625-1660 / sel. and ed. by S. R. Gardiner. 3rd ed., rev. Oxford : Clarendon Press, 1906. lxvi, 476 p.
33. Bukhanevych O., Kuznichenko S., Mernyk A. Foreign experience in constitutional and legal regulation of restrictions on human rights in conditions of emergency and martial law // Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. 2021. Vol. 28, No. 2. P. 55–66. DOI: 10.37635/jnalsu.28(2).2021.55-65.

34. Capitulatio de partibus Saxoniae // Capitularia regum Francorum / ed. A. Boretius. Hannoverae : Hahn, 1883. (Monumenta Germaniae Historica. Legum sectio II ; t. I). No. 26. P. 68–70.
35. Bisson T. N. The Medieval Crown of Aragon : A Short History. Oxford : Clarendon Press, 1986. viii, 239 p. ISBN 0-19-821987-3.
36. Case of Proclamations (1611). 12 Coke Reports 74 ; 77 English Reports 1352.
37. Quétel C. Les lettres de cachet : une légende noire. Paris : Perrin, 2011. ISBN 978-2-262-03466-5.
38. Kant I. Die Metaphysik der Sitten. Königsberg : Friedrich Nicolovius, 1797.
39. Humboldt W. von. Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen. Breslau : Eduard Trewendt, 1851.
40. Mill J. S. On Liberty. London : John W. Parker and Son, 1859. URL: <https://eet.pixel-online.org/files/etranslation/original/Mill,%20On%20Liberty.pdf> (дата звернення: 04.10.2025).
41. Jellinek G. System der subjektiven öffentlichen Rechte. Freiburg i. B. : J. C. B. Mohr, 1892.
42. Déclaration des droits de l’homme et du citoyen du 26 août 1789. Paris, 1789.
43. Agamben G. State of Exception / transl. by K. Attell. Chicago ; London : University of Chicago Press, 2005. 104 p. (Orig.: Stato di eccezione. Torino : Bollati Boringhieri, 2003).
44. Loi des 8-10 juillet 1791 concernant la conservation et le classement des places de guerre et postes militaires, la police des fortifications. Paris, 1791.
45. Décret du 17 septembre 1793 relatif aux gens suspects (loi des suspects). Paris, 1793.
46. Loi du 9 août 1849 sur l’état de siège // Bulletin des lois de la République française. 1849. No 186. P. 146.
47. Loi du 3 avril 1878 sur l’état de siège. Paris, 1878.
48. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 250.
49. Мерник А. Підстави обмежень прав і свобод людини і громадянина в умовах особливих правових режимах: теоретико-правовий аспект // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2019. Вип. 57, т. 1. С. 11–15. DOI: 10.32782/2307-3322.57-1.2.
50. Мерник А. М. Обмеження прав людини в умовах дії особливих правових режимів: загальнотеоретичні аспекти та практика реалізації : монографія / А. М. Мерник. Харків : Право, 2024. 456 с.

51. Білоскурська О. В., Федорчук М. Д. Нормативно-правове регулювання обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану // Правова держава. 2022. № 4. С. 7–18. DOI: 10.18524/2411-2054.2022.46.257802.
52. Ступак Д. Б. Адміністративно-правове забезпечення правового режиму воєнного стану : дис. ... д-ра філософії : 081 Право / Національний університет оборони України. Київ, 2024. 230 с. URL: <https://nuou.org.ua/assets/documents/rkr-dis-25-06.pdf> (дата звернення: 04.11.2025).
53. Menkes J., Kociolek-Pęksa A. Polish legal regulations and the legal doctrine with regard to states of emergency in a comparative perspective // Hungarian Journal of Legal Studies. 2016. Vol. 57 (2). P. 217–238. DOI: 10.1556/2052.2016.57.2.5.
54. Dyzenhaus D. The Puzzle of Martial Law // University of Toronto Law Journal. 2009. Vol. 59. P. 1–64. URL: https://www.law.utoronto.ca/utfl_file/count/documents/Dyzenhaus/Dyzenhaus-Puzzle-UTLJ.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
55. Bowman H. M. Martial Law and the English Constitution // Michigan Law Review. 1916. Vol. 15, No. 2. P. 93–113. URL: <https://repository.law.umich.edu/mlr/vol15/iss2/2> (дата звернення: 10.10.2025).
56. Кисіль Л. Є. Режим воєнного стану в Україні: адміністративно-правові аспекти // Альманах права. 2022. Вип. 13. С. 222–230. URL: <http://jnas.nbuu.gov.ua/article/UJRN-0001384670> (дата звернення: 12.08.2025).
57. Стефанчишен Р. В. Міжнародний досвід введення правового режиму воєнного стану // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2024. № 3. С. 198–203. DOI: 10.32782/2408-9257-2024-3-30.
58. Кулик С. П. Правовий режим воєнного стану: теоретико-методологічні аспекти // Слово Національної школи суддів України. 2022. № 1-2 (38-39). С. 95–103.
59. Давиденко П. О. Механізм забезпечення конституційних прав людини в умовах воєнного стану : дис. ... д-ра філософії : 081 Право / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2023. 233 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19929/1/Davydenko_dys.pdf (дата звернення: 04.11.2025).
60. Волошин Р. В., Прохоренко М. М. Підстави та порядок введення правового режиму воєнного стану // Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 3. С. 308–313. DOI: 10.24144/2788-6018.2024.03.52.

61. Христова Г. Про позитивні зобов'язання держави стосовно прав людини в умовах збройного конфлікту та його наслідків. Рада Європи (публікація в межах Плану дій Ради Європи для України на 2015-2017 роки). URL: <https://rm.coe.int/native/168072b3cf> (дата звернення: 04.11.2025).
62. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 01.02.2025).
63. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 01.02.2025).
64. UN Human Rights Committee. CCPR General Comment No. 29: Article 4: Derogations during a State of Emergency, CCPR/C/21/Rev.1/Add.11, 31 August 2001. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2001/en/30676> (дата звернення: 21.01.2025).
65. United Nations Economic and Social Council. The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the ICCPR, E/CN.4/1985/4, 28.09.1984. URL: https://www.eods.eu/library/UN_Economic%20and%20Social%20Council%2C%20Siracusa%20Principles%20on%20%20.pdf (дата звернення: 21.01.2025).
66. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 14.02.2025).
67. European Court of Human Rights. Guide on Article 15 of the Convention - Derogation in time of emergency (оновлено 28.02.2025). Strasbourg, 2025. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_15_eng (дата звернення: 12.08.2025).
68. European Court of Human Rights. Case of Aksoy v. Turkey, Application no. 21987/93, Judgment of 18 December 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58003> (дата звернення: 12.08.2025).
69. European Court of Human Rights. Mehmet Hasan Altan v. Turkey, Application No. 13237/17, Judgment of 20 March 2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-181862> (дата звернення: 14.02.2025).
70. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Rule of Law Checklist, CDL-AD(2016)007, 2016. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-e) (дата звернення: 12.08.2025).

71. International Law Commission. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries // Yearbook of the International Law Commission. 2001. Vol. II, Part Two. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (дата звернення: 12.08.2025).
72. Human Rights Committee (Bureau). Statement on derogations from the Covenant in connection with COVID-19, 24 April 2020. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CCPR/COVIDstatementEN.pdf> (дата звернення: 12.08.2025).
73. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Emergency Powers, Science and Technique of Democracy, No. 12. Strasbourg, 1995 (consolidated report). URL: https://www.movimentoeuropeo.it/images/Venice_Commission_Emergency_Powers.pdf (дата звернення: 12.08.2025).
74. European Court of Human Rights. A. and Others v. the United Kingdom, Application No. 3455/05, Judgment of 19 February 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-1647> (дата звернення: 25.01.2025).
75. European Court of Human Rights. Lawless v. Ireland (No. 3), Application No. 332/57, Judgment of 1 July 1961. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518> (дата звернення: 11.02.2025).
76. European Court of Human Rights. Brannigan and McBride v. the United Kingdom, Applications nos. 14553/89, 14554/89, Judgment of 26 May 1993. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57819> (дата звернення: 12.08.2025).
77. Jakab A. German Constitutional Law and Doctrine on State of Emergency - Paradigms and Dilemmas of a Traditional (Continental) Discourse // German Law Journal. 2005. Vol. 6. P. 453–477. DOI: 10.2139/ssrn.1918411.
78. Court of Justice of the European Union. Joined Cases C-293/12 and C-594/12 Digital Rights Ireland Ltd v Minister for Communications, Marine and Natural Resources and Others and Kärntner Landesregierung and Others, Judgment of 8 April 2014. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:62012CJ0293> (дата звернення: 12.08.2025).
79. Рішення Конституційного Суду України від 6 червня 2018 року № 5-р/2018 у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України положень Закону України «Про запобігання корупції» (щодо

електронного декларування). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18> (дата звернення: 12.08.2025).

80. Ramraj V. V. Emergency Powers in Asia: Exploring the Limits of Legality. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 433 p. URL: https://www.academia.edu/112232162/Emergency_Powers_in_Asia_Exploring_the_Limits_of_Legality (дата звернення: 12.08.2025).

81. Gross O., Ní Aoláin F. D. Law in Times of Crisis: Emergency Powers in Theory and Practice. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 404 p. DOI: 10.1017/CBO9780511493997.

82. European Court of Human Rights. Merabishvili v. Georgia [GC], Application no. 72508/13, Judgment of 28 November 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-11763> (дата звернення: 12.08.2025).

83. International Court of Justice. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion of 8 July 1996, General List No. 95. URL: <https://iilj.org/wp-content/uploads/2016/08/Legality-of-the-Threat-or-Use-of-Nuclear-Weapons-1996.pdf> (дата звернення: 12.08.2025).

84. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 01.02.2025).

85. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 01.02.2025).

86. Organization of American States. American Convention on Human Rights (ACHR). San José, 22 November 1969. URL: https://www.oas.org/dil/treaties_b-32_american_convention_on_human_rights.pdf (дата звернення: 12.08.2025).

87. Organization of African Unity (OAU). African Charter on Human and Peoples' Rights. Addis Ababa / Nairobi, 27 June 1981. URL: <https://au.int/en/treaties/african-charter-human-and-peoples-rights> (дата звернення: 12.08.2025).

88. Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, 12.08.1949. ICRC Treaty Database. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949> (дата звернення: 05.10.2025).

89. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-additional-geneva-conventions-12-august-1949-and> (дата звернення: 06.09.2025).

90. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 08.06.1977. ICRC Treaty Database. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/apii-1977> (дата звернення: 05.10.2025).
91. Human Rights Committee (UN). General Comment No. 31: Nature of the General Legal Obligation imposed on States Parties to the Covenant, CCPR/C/21/Rev.1/Add.13, 26 May 2004. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2004/en/52451> (дата звернення: 12.08.2025).
92. United Nations Human Rights Committee (HRC). General Comment No. 32: Article 14 - Right to equality before courts and tribunals and to fair trial, CCPR/C/GC/32, 23 August 2007. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2007/en/52583> (дата звернення: 30.08.2025).
93. United Nations Human Rights Committee. General Comment No. 34: Article 19 - Freedoms of opinion and expression, CCPR/C/GC/34, 12 September 2011. URL: <https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf> (дата звернення: 12.08.2025).
94. United Nations Human Rights Committee (HRC). General Comment No. 35: Article 9 - Liberty and security of person, CCPR/C/GC/35, 16 December 2014. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2014/en/104763> (дата звернення: 05.09.2025).
95. Human Rights Committee (UN). General Comment No. 36: Article 6 (Right to life), CCPR/C/GC/36, 30 October 2018. URL: <https://docs.un.org/en/CCPR/C/GC/36> (дата звернення: 12.08.2025).
96. United Nations Human Rights Committee (HRC). General Comment No. 37 (2020) on the Right of Peaceful Assembly (Article 21), CCPR/C/GC/37, 17 September 2020. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2020/en/149609> (дата звернення: 30.08.2025).
97. United Nations. Vienna Convention on the Law of Treaties, 1969. Vienna, 1969. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf (дата звернення: 26.08.2025).
98. European Commission of Human Rights. The Greek Case - Denmark v. Greece; Norway v. Greece; Sweden v. Greece; Netherlands v. Greece, Applications nos. 3321/67, 3322/67, 3323/67, 3344/67, Report of 5 November 1969 (Part I of V). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167795> (дата звернення: 12.08.2025).
99. Hafner-Burton E. M., Helfer L. R., Fariss C. J. Emergency and Escape: Explaining Derogations from Human Rights Treaties // International Organization. 2011. Vol. 65, No. 4. P. 673–707. DOI: 10.1017/s002081831100021x.

100. Inter-American Court of Human Rights. Advisory Opinion OC-8/87 on Habeas Corpus in Emergency Situations, 30 January 1987. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_08_ing.pdf (дата звернення: 12.08.2025).
101. Zysset A. To Derogate or to Restrict? The COVID-19 Pandemic, Proportionality and the Justificatory Gap in European Human Rights Law // *Jus Cogens*. 2022. Vol. 4. P. 285–301. DOI: 10.1007/s42439-022-00065-6.
102. Trapp K. N. Exemptions, Qualifications, Derogations, and Excuses in International Human Rights Law // *Exceptions in International Law* / ed. by L. Bartels, F. Paddeu. Oxford : Oxford University Press, 2020. P. 207–228. DOI: 10.1093/oso/9780198789321.003.0017.
103. Denysov V., Falalieieva L. Derogation in the Field of Human Rights: International Legal Instruments and Practice of Ukraine // *International and Comparative Law Review*. 2020. Vol. 20, No. 1. P. 7–37. DOI: 10.2478/iclr-2020-0016.
104. Biloskurska O. Restrictions and Protection of Human Rights in Armed Conflict: International and National Dimensions // *Analytical and Comparative Jurisprudence*. 2025. No. 3 (1). DOI: 10.24144/2788-6018.2025.03.1.14.
105. Bochkovoi V. O. The Concept of Derogation and Its Place in the System of Restrictions on Human Rights // *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2025. Vol. 89, No. 4. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.89.4.12.
106. Müller A. P. Limitations to and Derogations from Economic, Social and Cultural Rights // *Human Rights Law Review*. 2009. Vol. 9, No. 4. P. 557–601. DOI: 10.1093/hrlr/ngp027.
107. European Court of Human Rights. *The Sunday Times v. the United Kingdom*, Application no. 6538/74, Judgment of 26 April 1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57584> (дата звернення: 12.08.2025).
108. European Court of Human Rights. *Malone v. the United Kingdom*, App. no. 8691/79, Judgment of 02.08.1984. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57533> (дата звернення: 05.10.2025).
109. European Court of Human Rights. *Gillan and Quinton v. the United Kingdom*, Application no. 4158/05, Judgment of 12 January 2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96585> (дата звернення: 12.08.2025).
110. European Court of Human Rights. *Guide on Article 11 of the European Convention on Human Rights: Freedom of Assembly and Association*. Strasbourg : ECtHR, 2023. 64 p. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_11_eng (дата звернення: 12.08.2025).

111. Inter-American Court of Human Rights. Case of Kimel v. Argentina, Judgment of 2 May 2008 (Merits, Reparations and Costs). URL: https://corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_177_ing.pdf (дата звернення: 12.08.2025).
112. Inter-American Court of Human Rights. Case of Herrera-Ulloa v. Costa Rica, Judgment of 2 July 2004 (Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs). URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_107_ing.pdf (дата звернення: 12.08.2025).
113. European Court of Human Rights. Case of Handyside v. The United Kingdom, Application no. 5493/72, Judgment of 7 December 1976. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57499> (дата звернення: 14.02.2025).
114. Court of Justice of the European Union. Joined Cases C-203/15 & C-698/15 Tele2 Sverige AB v. Post- och telestyrelsen and Secretary of State for the Home Department v. Tom Watson and Others, Judgment of 21 December 2016. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=c-203/15> (дата звернення: 12.08.2025).
115. Court of Justice of the European Union. Case C-362/14 Maximilian Schrems v. Data Protection Commissioner (Schrems I), Judgment of 6 October 2015. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-362/14> (дата звернення: 12.08.2025).
116. Court of Justice of the European Union. Case C-311/18 Data Protection Commissioner v. Facebook Ireland Ltd and Maximilian Schrems (Schrems II), Judgment of 16 July 2020. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-311/18> (дата звернення: 12.08.2025).
117. European Court of Human Rights. Thlimmenos v. Greece, Application no. 34369/97, Judgment of 6 April 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58561> (дата звернення: 12.08.2025).
118. Khaitan T. A Theory of Discrimination Law. Oxford : Oxford University Press, 2015. (Oxford Legal Studies Research Paper No. 40/2015). URL: <https://ssrn.com/abstract=2628112> (дата звернення: 12.08.2025).
119. Fredman S. Discrimination Law. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2011. 408 p. ISBN 9780199584437.
120. European Court of Human Rights. Ashingdane v. the United Kingdom, Application no. 8225/78, Judgment of 28 May 1985. URL: <https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1985/8.html> (дата звернення: 12.08.2025).
121. Inter-American Court of Human Rights. Advisory Opinion OC-9/87 on Judicial Guarantees in States of Emergency (Arts. 27(2), 25 and 8 ACHR), 6 October 1987. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_09_ing.pdf (дата звернення: 12.08.2025).

122. Stuart J. The Threat of Derogations from International Human Rights Treaties to Democracies Worldwide // International Conference Proceedings "Human Rights in a Time of Uncertainty". Lisbon : Universidade Católica Portuguesa, 2021. P. 29–42. DOI: 10.34625/issn.2183-2705(ne)2021.ic-02.
123. Comstock A., Heiss A., Chaudhry S. Derogations, Democratic Backsliding, and International Human Rights during the COVID-19 Pandemic // Journal of Human Rights. 2025. Vol. 24, No. 1. P. 95–110. DOI: 10.1080/14754835.2024.2446854.
124. Gil A. I. Derogation Clauses of International Human Rights Instruments: Protecting Rights at the Maximum Possible Extent in Times of Crisis // Católica Law Review. 2021. Vol. 5, No. 1. P. 11–42. DOI: 10.34632/catolicalawreview.2021.9740.
125. International Law Commission (UN). Draft Conclusions on Peremptory Norms of General International Law (Jus Cogens), with commentaries, UN Doc. A/77/10, 2022. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/1_14_2022.pdf (дата звернення: 12.08.2025).
126. International Court of Justice. Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda), Judgment of 19 December 2005. URL: <https://casebook.icrc.org/case-study/icj-democratic-republic-congouganda-armed-activities-territory-congo> (дата звернення: 12.08.2025).
127. European Court of Human Rights. Soering v. the United Kingdom, Application no. 14038/88, Judgment of 7 July 1989. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57619> (дата звернення: 12.08.2025).
128. European Court of Human Rights. Chahal v. the United Kingdom, Application no. 22414/93, Judgment of 15 November 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58004> (дата звернення: 12.08.2025).
129. Pictet J. (ed.). The Geneva Conventions of 12 August 1949: Commentary. IV Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva : ICRC, 1958. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-3/commentary/1958> (дата звернення: 05.10.2025).
130. Meron T. Human Rights and Humanitarian Norms as Customary Law. Oxford : Clarendon Press, 1989. 263 p.
131. European Court of Human Rights. Hassan v. the United Kingdom, Application no. 29750/09, Judgment of 16 September 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-146501> (дата звернення: 12.08.2025).

132. Droege C. Elective Affinities? Human Rights and Humanitarian Law // *International Review of the Red Cross*. 2008. Vol. 90, No. 871. P. 501–548.
133. Hampson F. J. The Relationship between International Humanitarian Law and Human Rights Law from the Perspective of a Human Rights Treaty Body // *International Review of the Red Cross*. 2008. Vol. 90, No. 871. P. 549–572. DOI: 10.1017/S1560775508000114.
134. Milanović M. A Norm Conflict Perspective on the Relationship between International Humanitarian Law and Human Rights Law // *Journal of Conflict and Security Law*. 2009. Vol. 14, Iss. 3. P. 459–483. DOI: 10.1093/jcsl/krp033.
135. United Nations Human Rights Committee (HRC). Delia Saldias de Lopez v. Uruguay, CCPR/C/13/D/52/1979, Views of 29 July 1981. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/hrc/1981/en/34545> (дата звернення: 06.09.2025).
136. Human Rights Committee (UN). Bleier v. Uruguay, Communication No. R.7/30, Views of 29 March 1982. URL: https://ccprcentre.org/files/decisions/30_1978_Bleier_v_Uruguay.pdf (дата звернення: 12.08.2025).
137. Human Rights Committee (UN). Benaziza v. Algeria, Communication No. 1588/2007, Views of 26 July 2010. URL: https://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2010.07.26_Benaziza_v_Algeria.pdf (дата звернення: 12.08.2025).
138. Human Rights Committee (UN). Sharma v. Nepal, Communication No. 1469/2006, Views of 28 October 2008. URL: https://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2008.10.28_Sharma_v_Nepal.htm (дата звернення: 12.08.2025).
139. United Nations Human Rights Committee (HRC). Chhedulal Tharu et al. v. Nepal, CCPR/C/114/D/2038/2011, Views of 21 October 2015. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/hrc/2015/en/116878> (дата звернення: 06.09.2025).
140. United Nations Human Rights Council. Institution-building of the United Nations Human Rights Council, A/HRC/RES/5/1, 18 June 2007. URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/unhrc/2007/en/70503> (дата звернення: 06.09.2025).
141. United Nations Human Rights Council. Review of the work and functioning of the Human Rights Council: resolution, A/HRC/RES/16/21, 12 April 2011. URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/unhrc/2011/en/78989> (дата звернення: 06.09.2025).

142. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). Manual of Operations of the Special Procedures of the Human Rights Council. Geneva : OHCHR, 2020. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3954073?v=pdf> (дата звернення: 12.08.2025).

143. United Nations Human Rights Council. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights and fundamental freedoms while countering terrorism, A/HRC/52/39, 16 February 2023. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/52/39> (дата звернення: 12.08.2025).

144. United Nations General Assembly. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights and fundamental freedoms while countering terrorism, A/77/345, 14 September 2022. URL: <https://docs.un.org/en/A/77/345> (дата звернення: 12.08.2025).

145. United Nations Human Rights Council. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights and fundamental freedoms while countering terrorism, A/HRC/34/75, 21 February 2017. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g17/035/90/pdf/g1703590.pdf> (дата звернення: 12.08.2025).

146. Working Group on Arbitrary Detention (WGAD). Deliberation No. 11 on prevention of arbitrary deprivation of liberty in the context of public health emergencies. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Detention/DeliberationNo11.pdf> (дата звернення: 12.08.2025).

147. Working Group on Arbitrary Detention (WGAD). Basic Principles and Guidelines on Remedies and Procedures on the Right of Anyone Deprived of Their Liberty to Bring Proceedings Before a Court, A/HRC/30/37, 6 July 2015. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/30/37> (дата звернення: 12.08.2025).

148. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). Handbook for Civil Society. Geneva : OHCHR, 2014. URL: <https://www.ohchr.org/en/publications/policy-and-methodological-publications/universal-periodic-review-practical-guide-civil> (дата звернення: 12.08.2025).

149. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). Emergency Measures and COVID-19: Guidance, 27 April 2020. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Events/EmergencyMeasures_COVID19.pdf (дата звернення: 12.08.2025).

150. United Nations Human Rights Council. Report of the Working Group on the Universal Periodic Review: Turkey, A/HRC/29/15, 13 April 2015. URL: https://www.hlrn.org/img/documents/A_HRC_29_15_EN.pdf (дата звернення: 12.08.2025).

151. United Nations Human Rights Council. Report of the Working Group on the Universal Periodic Review: Turkey, A/HRC/37/16, 5 January 2018. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g18/000/33/pdf/g1800033.pdf> (дата звернення: 12.08.2025).
152. Larking E., Charlesworth H. (eds.). Human Rights and the Universal Periodic Review. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 370 p. URL: https://assets.cambridge.org/97811070/86302/frontmatter/9781107086302_frontmatter.pdf (дата звернення: 12.08.2025).
153. McMahon E. R. The UPR Mid-Term Implementation Assessment. Burlington : University of Vermont (UVM), 2016. 56 p. URL: https://upr-info.org/sites/default/files/documents/2017-06/mcmahon_understanding_upr_2017.pdf (дата звернення: 12.08.2025).
154. Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) / Venice Commission. Guidelines on Freedom of Peaceful Assembly, 3rd ed., rev. 2020, CDL-AD(2019)017rev. Warsaw / Venice : OSCE / CoE, 2020. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)017rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)017rev-e) (дата звернення: 03.09.2025).
155. Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) / Venice Commission. Guidelines on Freedom of Association, 2014/2015. Warsaw : OSCE/ODIHR, 2015. URL: <https://www.osce.org/odihr/132371> (дата звернення: 03.09.2025).
156. OSCE/ODIHR. Human Rights Handbook on Policing Assemblies. Warsaw : OSCE/ODIHR, 2016. URL: <https://www.osce.org/odihr/206602> (дата звернення: 03.09.2025).
157. OSCE/ODIHR. Trial Monitoring: A Reference Manual for Practitioners, 2nd ed. Warsaw : OSCE/ODIHR, 2012. URL: <https://www.osce.org/odihr/94314> (дата звернення: 03.09.2025).
158. European Court of Human Rights. Şahin Alpay v. Turkey, Application no. 16538/17, Judgment of 20 March 2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-181866> (дата звернення: 12.08.2025).
159. European Court of Human Rights [GC]. Al-Jedda v. the United Kingdom, Application no. 27021/08, Judgment of 7 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-105612> (дата звернення: 02.09.2025).
160. European Court of Human Rights. Rules of Court (edition of 28 April 2025). Strasbourg : ECtHR, 2025. 128 p. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/rules_court_eng (дата звернення: 02.09.2025).

161. Inter-American Court of Human Rights. Zambrano Vélez et al. v. Ecuador (Merits, Reparations and Costs), Judgment of 4 July 2007, Series C No. 166. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_166_ing.pdf (дата звернення: 02.09.2025).
162. Inter-American Court of Human Rights. Barrios Altos v. Peru (Merits), Judgment of 14 March 2001, Series C No. 75. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_75_ing.pdf (дата звернення: 02.09.2025).
163. Inter-American Court of Human Rights. Durand and Ugarte v. Peru (Merits), Judgment of 16 August 2000, Series C No. 68.. URL: <https://www.corteidh.or.cr> (дата звернення: 02.09.2025).
164. Inter-American Court of Human Rights. Castillo Petruzzi et al. v. Peru (Merits), Judgment of 30 May 1999, Series C No. 52. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_52_ing.pdf (дата звернення: 03.09.2025).
165. Inter-American Court of Human Rights. Lori Berenson Mejía v. Peru (Merits, Reparations and Costs), Judgment of 25 November 2004, Series C No. 119. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_119_ing.pdf (дата звернення: 02.09.2025).
166. Inter-American Court of Human Rights. Juan Humberto Sánchez v. Honduras (Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs), Judgment of 7 June 2003, Series C No. 99. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_99_ing.pdf (дата звернення: 03.09.2025).
167. Inter-American Commission on Human Rights. Report on Terrorism and Human Rights, OEA/Ser.L/V/II.116, Doc. 5 rev.1, 22 October 2002. 196 p. URL: <https://www.oas.org/en/iachr/reports/pdfs/TerrorismHR2002.pdf> (дата звернення: 02.09.2025).
168. African Commission on Human and Peoples' Rights. Commission Nationale des Droits de l'Homme et des Libertés v. Chad (Communication No. 74/92), Decision on the merits, 1995. URL: <https://hrlibrary.umn.edu/africa/comcases/74-92.html> (дата звернення: 12.08.2025).
169. African Commission on Human and Peoples' Rights. Media Rights Agenda v. Nigeria (Communication No. 224/98), Decision of 6 November 2000. URL: <https://africanlii.org/akn/aa-au/judgment/achpr/2000/24/eng%402000-11-06> (дата звернення: 12.08.2025).
170. African Commission on Human and Peoples' Rights. General Comment No. 3 on the African Charter on Human and Peoples' Rights: The Right to Life (Article 4), 18 November 2015. URL: <https://africanlii.org/akn/aa-au/doc/general-comment/achpr/2015-11/general-comment-no-3-on-the-african-charter-on-human-and-peoples-rights-the-right-to-life/eng%402015-11-18> (дата звернення: 12.08.2025).

171. African Commission on Human and Peoples' Rights. Sir Dawda K. Jawara v. The Gambia (Communications Nos. 147/95 and 149/96), Decision of 11 May 2000. URL: http://www.achpr.org/files/sessions/27th/communications/147.95-149.96/achpr27_147.95_149.96_eng.pdf (дата звернення: 02.09.2025).
172. African Commission on Human and Peoples' Rights (ACHPR). Media Rights Agenda and Others v. Nigeria (Communications Nos. 105/93, 128/94, 130/94, 152/96), Decision of 31 October 1998. URL: <https://achpr.au.int/en/decisions-communications/media-rights-agenda-constitutional-rights-project-media-rights-agenda> (дата звернення: 02.09.2025).
173. African Commission on Human and Peoples' Rights (ACHPR). Sudan Human Rights Organisation & COHRE v. Sudan (Communications Nos. 279/03-296/05), Decision of 27 May 2009. URL: <https://achpr.au.int/en/decisions-communications/sudan-human-rights-organisation-centre-housing-rights-and-evictions-27903> (дата звернення: 02.09.2025).
174. African Court on Human and Peoples' Rights. Lohé Issa Konaté v. Burkina Faso (Merits), Judgment of 5 December 2014. URL: <https://www.african-court.org/cpmt/lohe-issa-konate-v-burkina-faso> (дата звернення: 02.09.2025).
175. African Court on Human and Peoples' Rights. Mtikila v. Tanzania (Applications Nos. 009/2011, 011/2011), Judgment of 14 June 2013. URL: <https://africanlii.org/akn/aa-au/judgment/afchpr/2013/6/eng> (дата звернення: 02.09.2025).
176. Conference on the Human Dimension of the CSCE. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE (Copenhagen, 29 June 1990). URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/14304> (дата звернення: 03.09.2025).
177. CSCE / OSCE. Moscow Mechanism (1991; with amendments of 1992 and 1993). Official text. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/e/20066.pdf> (дата звернення: 03.09.2025).
178. Терлецький Д. Обмеження конституційних прав: теоретико-методологічні засади // Український часопис конституційного права. 2021. № 3. С. 5–22. DOI: 10.30970/jcl.3.2021.1.
179. United Nations General Assembly. Resolution 60/147: Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, 16 December 2005. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-and-guidelines-right-remedy-and-reparation> (дата звернення: 06.09.2025).

180. European Court of Human Rights. *Kudła v. Poland* [GC], Application no. 30210/96, Judgment of 26 October 2000, §§ 146-158. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58920> (дата звернення: 06.09.2025).

181. European Court of Human Rights. *Airey v. Ireland*, Application no. 6289/73, Judgment of 9 October 1979, § 24. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420> (дата звернення: 06.09.2025).

182. European Court of Human Rights. *Hirsi Jamaa and Others v. Italy* [GC], Application no. 27765/09, Judgment of 23 February 2012, §§ 198-207. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109231> (дата звернення: 06.09.2025).

183. European Court of Human Rights. *Čonka v. Belgium*, Application no. 51564/99, Judgment of 5 February 2002, §§ 79-85. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60195> (дата звернення: 06.09.2025).

184. European Court of Human Rights. *Klass and Others v. Germany*, Application no. 5029/71, Judgment of 6 September 1978, §§ 48-55, 59-68. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57510> (дата звернення: 06.09.2025).

185. European Court of Human Rights. *Roman Zakharov v. Russia* [GC], Application no. 47143/06, Judgment of 4 December 2015, §§ 229-305. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159324> (дата звернення: 06.09.2025).

186. European Court of Human Rights. *Ekimdzhiiev and Others v. Bulgaria* [GC], Application no. 70078/12, Judgment of 11 January 2022, §§ 343-420. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-214996> (дата звернення: 06.09.2025).

187. Spano R. The Future of the ECtHR – Subsidiarity, Process-Based Review and the Rule of Law // *Human Rights Law Review*. 2018. Vol. 18, No. 3. P. 473–494. DOI: 10.1093/hrlr/ngy015.

188. Kleinlein T. The Procedural Approach in International Human Rights Law and Fundamental Values: Towards a Proceduralization of the Interface of International and Domestic Law? // *European Society of International Law (ESIL) 2017 Annual Conference (Naples)*, 2018. DOI: 10.2139/ssrn.3163102.

189. Venice Commission. *Turkey - Opinion on Emergency Decree Laws Nos. 667-676 following the failed coup of 15 July 2016*, CDL-AD(2016)037. Venice : Council of Europe, 2016. 44 p. URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD%282016%29037-e> (дата звернення: 02.09.2025).

190. Venice Commission. *Report: Human Rights and the Rule of Law during States of Emergency - Reflections*, CDL-PI(2020)005rev. Venice : Council of Europe, 2020. 25 p. URL:

<https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI%282020%29005rev-e> (дата звернення: 02.09.2025).

191. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). Oversight and Guidance: Parliaments and Security Sector Governance. 3rd ed. Geneva : DCAF, 2015. 242 p. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Oversight%20and%20Guidance%20Parliaments%20and%20SSG_eng.pdf (дата звернення: 06.09.2025).

192. International Court of Justice. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion of 9 July 2004, General List No. 131. URL: <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-178825/> (дата звернення: 12.08.2025).

193. Legg A. The Margin of Appreciation in International Human Rights Law: Deference and Proportionality. Oxford : Oxford University Press, 2012. (Oxford Monographs in International Law). DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199650453.001.0001.

194. Committee against Torture (CAT). General Comment No. 3 (2012) on the Implementation of Article 14 by States Parties, CAT/C/GC/3, 13 December 2012. URL: <https://docs.un.org/en/CAT/C/GC/3> (дата звернення: 06.09.2025).

195. Committee of Ministers of the Council of Europe. Resolution CM/ResDH(2013)114 in A. and Others v. the United Kingdom. Strasbourg : Council of Europe, 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122057> (дата звернення: 02.09.2025).

196. European Court of Human Rights. Hutten-Czapska v. Poland [GC], Application no. 35014/97, Judgment of 19 June 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75882> (дата звернення: 06.09.2025).

197. European Court of Human Rights. Broniowski v. Poland [GC], Application no. 31443/96, Judgment of 22 June 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-70326> (дата звернення: 06.09.2025).

198. African Commission on Human and Peoples' Rights. Zimbabwe Human Rights NGO Forum v. Zimbabwe, Communication No. 245/02, Judgment of 15 May 2006. URL: <https://achpr.au.int/en/decisions-communications/zimbabwe-human-rights-ngo-forum-v-zimbabwe-24502> (дата звернення: 06.09.2025).

199. Inter-American Court of Human Rights. Velásquez Rodríguez v. Honduras (Merits), Judgment of 29 July 1988, Series C No. 4, §§ 166-177. URL: <https://www.corteidh.or.cr/> (дата звернення: 06.09.2025).

200. Melzer N. Interpretive Guidance on the Notion of Direct Participation in Hostilities under International Humanitarian Law. Geneva : International Committee of the Red Cross (ICRC),

May 2009. URL: <https://www.refworld.org/policy/legalguidance/icrc/2009/en/68382> (дата звернення: 05.10.2025).

201. European Court of Human Rights. *McCann and Others v. the United Kingdom*, no. 18984/91, judgment of 27.09.1995. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57943> (дата звернення: 13.09.2025).

202. European Court of Human Rights (Grand Chamber). *Giuliani and Gaggio v. Italy*, no. 23458/02, judgment of 24.03.2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-568> (дата звернення: 13.09.2025).

203. European Court of Human Rights. *Armani Da Silva v. the United Kingdom*, no. 5878/08, judgment of 30.03.2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-161975> (дата звернення: 13.09.2025).

204. United Nations Human Rights Council. Report of the Special Rapporteur on Extrajudicial, Summary or Arbitrary Executions, Philip Alston. A/HRC/14/24, 20.05.2010. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/14/24> (дата звернення: 13.09.2025).

205. United Nations General Assembly. Extrajudicial, Summary or Arbitrary Executions. Note by the Secretary-General. A/68/382, 13.09.2013. URL: <https://docs.un.org/en/A/68/382> (дата звернення: 13.09.2025).

206. United Nations Human Rights Council. Use of Armed Drones for Targeted Killings: Report of the Special Rapporteur on Extrajudicial, Summary or Arbitrary Executions. A/HRC/44/38, 15.08.2020. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/44/38> (дата звернення: 13.09.2025).

207. Застрожнікова К. С. Дерогація прав людини в умовах воєнного стану: міжнародні стандарти і виклики для кримінального процесу // *Juris Europensis Scientia*. 2025. Вип. 3, т. 1. С. 161–167. DOI: 10.32782/chern.v3.2025.32.

208. United Nations General Assembly. Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment. A/RES/43/173, 09.12.1988. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/body-principles-protection-all-persons-under-any-form-detention> (дата звернення: 05.10.2025).

209. United Nations General Assembly. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules). A/RES/70/175, 17.12.2015. URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/justice-and-prison-reform/NMRules.html> (дата звернення: 05.10.2025).

210. United Nations. International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, 20.12.2006. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments->

mechanisms/instruments/international-convention-protection-all-persons-enforced-disappearance
(дата звернення: 05.10.2025).

211. Roca G. Los derechos humanos en estados excepcionales y el concepto de suspensión de derechos fundamentales // *Revista de Derecho Político*. 2021. No. 110. P. 113–152. DOI: 10.5944/rdp.110.2021.30330.

212. African Commission on Human and Peoples' Rights. Principles and Guidelines on the Right to a Fair Trial and Legal Assistance in Africa, 2003. URL: <https://achpr.au.int/en/node/879>
(дата звернення: 06.09.2025).

213. Matis J. International Human Rights Standards as a Tool for Harmonizing Global and Local Legal Order // *Constitutional Legal Academic Studies*. 2025. No. 1. DOI: 10.24144/2663-5399.2025.1.03.

214. European Court of Human Rights. Garcia Alva v. Germany, no. 23541/94, judgment of 13.02.2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59209> (дата звернення: 05.10.2025).

215. European Court of Human Rights. Kurt v. Turkey, no. 24276/94, judgment of 25.05.1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58135> (дата звернення: 05.10.2025).

216. Кучер С. А. Забезпечення права людини на вільне вираження поглядів і переконань: конституційно-правовий аспект : дис. ... д-ра філософії : 081 Право / Академія праці, соціальних відносин і туризму. Київ, 2021. 199 с.

217. Довгань О. О. Реалізація права на свободу думки і слова у професійній діяльності журналістів : дис. ... д-ра філософії : 081 Право / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2024. 251 с.

218. Abebe B. A. A Comparative Analysis of the Regional Human Rights Systems on the Derogation of Treaty Obligation in Times of Coronavirus Crises // *International Journal of Forensic Sciences*. 2021. Vol. 6, No. 3. DOI: 10.23880/ijfsc-16000244.

219. Forman L. The Evolving International Law Standards Governing Restrictions of Economic, Social, and Cultural Rights during Public Health Emergencies // *Journal of Global Health Law*. 2024. DOI: 10.4337/jghl.2024.02.03.

220. Петришин О. В., Гиляка О. С. Права людини у цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи // *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28, № 1. С. 7–35.

221. Jain A., Gupta R. Precluding the Wrongfulness of Derogations of International Human Rights Instruments // *Asia-Pacific Journal on Human Rights and the Law*. 2023. DOI: 10.1163/15718158-24010005.

222. United Nations Human Rights Committee (HRC). General Comment No. 27: Article 12 - Freedom of Movement, CCPR/C/21/Rev.1/Add.9, 2 November 1999. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1999/en/46752> (дата звернення: 30.08.2025).
223. Won Y. Emergency Powers and COVID-19 Derogations // International Journal of Constitutional Law. 2025. DOI: 10.1093/icon/moaf010.
224. Колісник В. П. Обмежене правління за українською конституцією під час війни та після її завершення // Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні : матеріали Міжнар. наук. практ. конф. (Чернівці, 2022). Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 193–197.
225. Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації : постанова Кабінету Міністрів України від 26 березня 2022 р. № 380 // Офіційний вісник України. 2022. № 28. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-2022-п> (дата звернення: 31.05.2026).
226. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 31.05.2026).
227. Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism (USA PATRIOT) Act of 2001 : Public Law 107-56, 115 Stat. 272, October 26, 2001 (Section 224 «Sunset»). URL: <https://www.congress.gov/107/plaws/publ56/PLAW-107publ56.pdf> (дата звернення: 03.06.2026).
228. Terrorism Act 2000 : Public General Act, 2000 c. 11 (United Kingdom). URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/11> (дата звернення: 03.06.2026).
229. Terrorism Act 2006 : Public General Act, 2006 c. 11 (United Kingdom). Section 36 (Independent Reviewer of Terrorism Legislation). URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/11/section/36> (дата звернення: 03.06.2026).
230. Emergencies Act : Revised Statutes of Canada, R.S.C. 1985, c. 22 (4th Supp.), assented to 21 July 1988. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/E-4.5/> (дата звернення: 03.06.2026).
231. War Measures Act : Revised Statutes of Canada, R.S.C. 1985, c. W-2 (repealed by the Emergencies Act, 1988). URL: <https://www.canlii.org/en/ca/laws/astat/rsc-1985-c-w-2/latest/> (дата звернення: 03.06.2026).